
ELMÉLETEK ÉS MÓDSZEREK

KÖRÖSÉNYI ANDRÁS

Politikai képviselet a vezérdemokráciában¹

Az elmúlt években jelentkező új kihívások megkérdőjelezték a képviseletről és a modern képviseleti demokráciához kapcsolódó más fontos fogalmakról vallott hagyományos nézeteink érvényességét. Az elmúlt tíz-tizenöt év politikai irodalma, csakúgy, mint a szűk értelemben vett politikatudományi munkák az európai demokráciák történetének új korszakát vetítik előre. Míg a tizenkilencedik századot a liberális parlamentarizmus, a huszadikat pedig a pártelvű demokrácia jellemezte, az ezredforduló környékén az elemzők egyre több olyan jelenséggel találják szembe magukat, amelyek sehogyan sem voltak beilleszthetők a pártelvű demokráciáról kialakított képbe. Ezek az új jelenségek – többek között a politika mediatizációja, a politikai marketing megjelenése, a kartellpártok színre lépése², a politikai osztály professzionalizálódása és a kormányzás *prezidencializálódása*³ – megváltoztatták az európai képviseleti demokráciák működését és természetét. Az európai integráció hatása a parlamentáris kormányzatokra az európai országokban egyúttal a végrehajtó hatalom birtokosai felett gyakorolt parlamenti ellenőrzés gyengülését is jelenti. A képviseleti demokrácia számos sajátosságával együtt magának a képviseletnek az értelme is megváltozott.

A modern demokráciatörténet új korszakának kezdete és a leírására tett kísérletek a politikatudomány több részterületén is éreztették hatásukat. A politikai pártokkal foglalkozó irodalomban ez a törekvés már hosszú múltra tekinthet vissza, Otto Kirchheimer *catch-all* pártokra vonatkozó tézisétől kezdve, Richard Katz és Peter Mair kartellpártokra vonatkozó tézisével bezárólag.⁴ A brit kormányzatról szóló irodalomban a miniszterelnök növekvő hatalma tükröződik, előbb a kabinetkormány-

zás koncepciójáról a miniszterelnöki kormányzásra, majd az utóbbiról a kormányzás prezidencializálódására való áttérésben. A legátfogóbb megközelítéssel talán Bernard Manin szolgált, aki a képviseleti kormányzás három egymást követő szakaszáról írt.⁵ Egyelőre azonban sem az új szakasz elnevezéséről⁶, sem az új korszak létezéséről nem alakult ki konszenzus. Még kevesebb az egyetértés a változások értelmezése és értékelése tekintetében, azaz, hogy pontosan milyen mértékben beszélhetünk a képviseleti demokrácia természetének átalakulásáról.

Az alábbi írásban elméleti szinten szeretnék hozzájárulni a válaszadáshoz. Véleményem szerint a képviseleti demokrácia két, napjainkban legnagyobb hatású elmélete többé-kevésbé megfeleltethető a képviseleti kormányzás első két történeti korszakának. A deliberatív demokrácia elmélete megfelel a liberális parlamentarizmusról kialakított képnek, míg a pluralista demokrácia elmélete megfelel a pártelvű demokrácia korának. A kialakulóban levő új szakaszt, egyes empirikus sajátosságai nyomán mediatizált, perszonalizált, illetve populista demokrácia elnevezéssel illeték, bár véleményem szerint elméleti szinten a vezérdemokrácia (a Max Weber-től ismert *Führer-demokratie*) megfelelőbb elnevezés. Alább azt próbálom megmutatni, miért. Megpróbálom bővebben kifejteni a vezérdemokrácia koncepcióját, és összehasonlítani azt egyrészt a liberális parlamentarizmus korszakát tükröző deliberatív demokrácia elméletével, másrészt a pártelvű/pluralista demokráciával.⁷

Tanulmányom két fő állítást tartalmaz. Az első szerint a fentebb említett változások természetének megragadásához és megértéséhez a demokrácia új koncepciójára van szükségünk. Az alábbiakban előbb amellet szeretnék érvelni, hogy a vezérdemokrácia koncepciója koherens elméletet alkot; majd pedig megmutatom, hogy a vezérdemokrácia modelljének főbb előfeltételei és alkotórészei a másik két demokráciaelméletnél jobban összeegyeztethetők a mai demokráciák számos empirikus sajátosságával. A demokrácia és képviselet általánosan elterjedt modelljei esetleg alkalmasak lehetnek a modern demokrácia megelőző történeti szakaszainak leírására, azonban kevésbé alkalmasak a változások jellegének megragadására és értelmezésére. A pluralista demokrácia modellje jól illeszkedik a párt-demokrácia korszakához, a deliberatív demokrácia modellje pedig jól írhatja le a liberális parlamentarizmus időszakát, az új szakasz tekintetében azonban a vezérdemokrácia koncepciója bizonyul relevánsnak.

Írásom második fő állítása szerint a politikai képviselet fogalma a vezérdemokrácia esetében is értelmezhető, bár a két másik modelltől eltérő jelentéstartalommal. A politikai képviselet természete szorosan összefügg a demokrácia adott koncepciójával. Megkísérlem bemutatni a politikai képviselet jelentését a képviseleti demokrácia három különböző modelljében.

Figyelmem középpontjában azonban a vezérdemokrácia legfontosabb jellemzőinek bemutatása és a másik két modellel való összevetése áll. A vezérdemokrácia modellje mindenekelőtt Max Weber, Carl Schmitt, Hannah Arendt, Bertrand de Jouvenel, Joseph Schumpeter és Michael Oakeshott politikaelméletére támaszkodik.

A következőkben először a képviselet jelentését fogom tárgyalni a demokrácia három különböző modelljében. A második részben bemutatom a képviselet öt legfontosabb jellemzőjét a vezérdemokráciában. Végül összefoglalom megállapításaimat, és a 2. táblázatban megpróbálom áttekinteni a képviselet jelentését a három demokráciaelméletben.

I. A POLITIKAI KÉPVISELET JELLEGÉNEK MEGVÁLTOZÁSA

A liberális parlamentarizmusban és a deliberatív demokrácia modelljében a politikai képviseletet vagy J. S. Mill személyi képviseletről, vagy Eric Voegelin transzcendentális típusú képviseletről szóló elméletével jellemezhetjük. Ebben a modellben a vita résztvevőit nem korlátozzák magán- vagy csoportérdekek.⁸ A parlamenti képviselők a habermasi „ideális beszédhelyzetben”⁹ vannak: mandátumuk szabad, a parlamenti vitában pedig kizárólag saját személyes véleményüket képviselik és nem valamilyen területi, társadalmi vagy vallási érdekcsoportot. A parlamenti vita résztvevői pártatlan és racionális egyének, akiknek célja az igazság, a közjónak megfelelő helyes vélemény megtalálása. A vita racionális jellege garantálja, hogy eljutunk az igazsághoz, amelyre felépíthető a politikai konszenzus. A döntések és a politikai cselekvés alapjául az igazság szolgál. A vita, a résztvevők előzetes nézeteinek *meghaladása* révén, elvezet az igazság felismeréséhez, amely a vita eredményeképpen alakul ki.¹⁰ A képviselő ebben a modellben az egész nemzetet „képviseeli”. A képviselet, mint az igazság keresése *szubsztantív* jelentéssel bír.

A pártelvű demokráciáról kialakított kép a társadalomban meglévő érdekluralizmusra és a pártok központi szerepére épül. Ebben a rendszerben a politikai szereplők többé már nem elfogulatlan egyének, hanem a társadalmi osztályok és csoportok meghatározott érdekeit képviselő érdekszervezetek és pártok. A parlament pártösszetétele a társadalom osztály- és érdektagoltságát tükrözi. Minden fontosabb társadalmi érdekcsoport rendelkezik képviselettel, de egyik sem válik közülük dominánssá. A parlamenti pártok célja, hogy a lehető leghatékonyabban képviseljék a mögöttük álló társadalmi csoportok érdekeit. A politikusok a saját pártjuk és osztályuk képviseletében lépnek fel. A politika instrumentális jellegű tevékenység, a de-

mokrácia ebben az esetben alapvetően utilitarista logika szerint működik. A parlament nem az igazságra törekvő racionális vita terepe, hanem a racionális alkudozás és az érdekegyeztetés. Az érdekeken alapuló politika végeredménye ennek megfelelően nem a konszenzus, hanem a kompromisszum. A politikai cselekvés az érdekeken alapul, a közjó pedig a politikai folyamatban kialakult érdekkompromisszummal egyenlő. A kompromisszum mindig létrejön, mivel az egymással harcoló érdekek előbb-utóbb egyensúlyba kerülnek. A pártelvű/pluralista demokrácia modelljében a politikai képviselő célja a társadalom politikai tagoltságának pontos leképezése a törvényhozó testületben. A törvényhozó testület megfelelő összetétele a rendszer *reprezentativitásának* biztosítója. Az arányos választási rendszer alkalmas arra, hogy kifejezze a nemzet egészének politikai megoszlását. A pluralista elmélet nem tekinti autonóm szférának a politikát: a képviselő a társadalmi tagoltság és sokszínűség visszatükrözését jelenti. A képviselő itt *deskriptív* értelmet nyer.¹¹ Ez az elmélet arra az előfeltevésre épül, hogy ha egy törvényhozó testület deskriptív értelemben reprezentatív, akkor az (a kormányzattal együtt) a képviseltek érdekében fog cselekedni (*mandátumelmélet*).¹²

A vezérdemokrácia elmélete *nem elégszik meg* azzal az ezredforduló folyamatait szintén megragadni kívánó demokráciaképpel, mely szerint a politika egyre kevésbé szól tartalmi és szakpolitikai kérdésekről, miközben egyre inkább perszonalizálódik és az imázsteremtés kerül a középpontjába.¹³ A vezérdemokrácia elméletének demokráciaképe elfogadja, hogy a mediatisált politika világában a politikai támogatás megszerzésének első számú eszközévé a régebbi tömeges párttagság és pártszervezetek helyett megtervezett médiaüzeneteknek a választókhoz való hatékony eljuttatása válik. Ez azonban nem feltétlenül jelenti, hogy a csomagolás fontosabb lenne, mint a termék. A politikai folyamat meghatározó szereplői nem racionális egyének vagy a társadalmi csoportokat képviselő politikai pártok, mint a liberális parlamentarizmus vagy a pártelvű pluralizmus esetében, és nem is reklámapari vagy *public relations* szakemberek, mint ennek a harmadik történeti korszakot megragadni kívánó populista demokrácia elmélete feltételezi; hanem a politikai vezetők. A politikai folyamatot nem a választók politikai preferenciái vagy a társadalmi csoportok érdekei mozgatják, hanem a politikusok vágyai és törekvései. A politikusok célja pedig nem a konszenzus vagy a kompromisszum megvalósítása, hanem a politikai támogatás megszerzése és megőrzése. A versengő politikusok nem a választók politikai preferenciáinak való megfeleléssel próbálnak nagyobb támogatásra szert tenni, hanem azzal, hogy ők manipulálják, illetve állítják elő a választói preferenciákat. A politika aktív szereplői nem a választók, hanem a politikusok. A választók *reaktív* szereplők. En-

nek az az oka, hogy a vezérdemokrácia elméletében a politikai cselekvés alapja nem az igazság vagy az érdek, hanem a vélemény és az akarat. Ennélfogva a politikai támogatás megszerzésének módja a meggyőzés és a retorika. A vezérdemokrácia alább kifejtett elmélete erre a demokráciaképre épül. A politikai képviselőt jelentése a vezérdemokrácia elméletében így alapvetően eltér a másik két modelltől. Nem igazságkeresés vagy visszatükrözés, hanem kormányzás: a vezetők kiválasztása, cselekvés, új politikai javaslatok felvetése, új minőség létrehozása. A következőkben megpróbálom ezt megvilágítani.

II. A POLITIKAI KÉPVISELET SAJÁTOSÁGAI A VEZÉRDEMOKRÁCIÁBAN

A vezérdemokráciában megvalósuló politikai képviselőt jellemzőinek itt következő leírásában az alábbi kérdésekre fogok koncentrálni: (1) a képviselők és a képviseltek közötti kapcsolat, (2) a képviselőt alanya, (3) a tudáskép és a vita szerepe, (4) a politikai cselekvés szerepe és végül (5) a minőségi képviselőt fogalma.

1. A képviselők és a képviseltek közti kapcsolat megváltozása

A képviselők és a képviseltek kapcsolata a vezérdemokráciában éppen ellentétes más demokráciamodellek megközelítésével. A demokrácia utilitarista elméletében a politikai folyamat lényege a racionális egyének meglévő politikai preferenciáinak aggregációja. Jeremy Bentham számára vagy Anthony Downs modelljében ezt a célt szolgálják a demokratikus választások. A közvélemény az *ex ante* egyéni vélemények mechanikus összeállításának eredménye. A pártpluralista modell hasonló előfeltevésekre épül, azzal a különbséggel, hogy nem az egyénekből indul ki, hanem a társadalmi csoportokból. A csoportérdekek a különféle érdekszervezetek és a pártok segítségével csatornázódnak be a politikai folyamatba. Az érdekcsoport- és pártpluralizmus első számú funkciója a képviseltek érdekeinek artikulációja és visszatükrözése, míg a politikai folyamat lényege az érdekek egyeztetése és kompromisszum kialakítása, amire aztán a politikai döntések épülnek.¹⁴ A közvélemény alapja ebben az esetben is, bár kevésbé átlátható módon, a képviseltek *ex ante* csoportvéleménye. Ezzel szemben a vezérdemokráciában a közvélemény nem *a priori* adott, nem létezik a politikai folyamattól függetlenül: a versengő politikusok célja pontosan a választók meggyőzése, a számukra megfelelő közvélemény előállítás (a napirend meghatározása, a preferenciák manipulálása). A közvélemény tehát nem az egyének vagy csoportok szét-

szórtan jelen lévő *a priori* preferenciáinak integrálásával jön létre (mivel ilyen *a priori* politikai preferenciák nem léteznek), hanem, a politikai folyamat során, mindenekelőtt a politikai vezérek, szónokok, azaz politikai szereplők, illetve más aktorok közreműködésével. Ahogy Schumpeter megfogalmazta: „a népkarát a politikai folyamatnak nem a mozgatórugója, hanem a terméke”.¹⁵ Ebből következik, hogy a közvélemény, mint a politikai cselekvés folyamatosan változó végeredménye, nem *ex ante*, hanem *ex post* jellegű. Tekintve, hogy a közvélemény a politikai folyamat során alakul ki, a politikusoknak (azaz a képviselőknek) döntő – bár nem kizárólagos – szerepük van a képviselték politikai nézeteinek alakításában (ennek egyik eleme pl. a napirend politikusok által történő meghatározása).

Ez azt is jelenti, hogy a kollektív (közösségi) választás elméletei, melyek az egyéni preferenciák aggregációján alapulnak, a vezérdemokráciában nem tükrözik megfelelően a politikai folyamat alapvető logikáját. Az ilyen elméletek előfeltevése, mely szerint a polgárok rendelkeznek *a priori* preferenciákkal, valószínűtlen. Ennélfogva a kollektív döntések, azaz a kormányzati intézkedések nem vezethetők le vagy magyarázhatók *ex ante/a priori* egyéni preferenciák alapján. A kollektív döntések bizonyos egyének vagy csoportok választását tükrözik, mely választás később elnyeri nagyobb számú követő támogatását vagy elfogadottá válik a polgárok többsége által.

A következő két analógia talán alkalmas arra, hogy megvilágítsa a politikai vezér szerepét, aki a vezérdemokráciában a képviselő megfelelője. Az első az antik orátor analógiája, a másik a gazdasági vállalkozóé. A retorika antik koncepciója a politikusok (orátorok) és a polgárok kapcsolatának jellemzésekor a demokratikus politikai folyamatot mozgásban tartó vélemények szerepét, illetve a közvélemény alakításának mechanizmusát állítja a középpontba. Láttuk már, hogy a közvélemény nem *a priori* adott, és hogy a politikusok, másokkal együtt, nagy szerepet játszanak a közvélemény kialakításában. Az orátor azonban nem azonos a demagóggal, a közvélemény kegyét kereső populista népvezérrel. Mindjárt megkülönbözteti őket a közvéleményhez való viszonyuk. Míg a demagóg kielégíteni szeretné a közvéleményt, az orátor formálni. Míg a demagóg számára a közvélemény adott, az orátor arra törekszik, hogy olyan közvéleményt hozzon létre, amely támogatja az ő politikai elképzeléseit vagy szándékait. A demagógból könnyen lehet népvezér, míg az orátornak esélye van rá, hogy államférfivá váljon. A vezérdemokráciában a politikai vezér orátor, *véleményvezér* is egyben.

A második analógiát Joseph Schumpetertől vettem. Schumpeter arra használta a vállalkozó analógiáját, hogy megvilágítsa a politikai vezérek szerepét a politikai akaratképzésben. A demokrácia schumpeteri modelljében a politikus figurája nem

egyszerű politikai iparos, aki a fennálló keresletre reagál, hanem politikai *vállalkozó*, aki nem a meglévő igényeket elégíti ki, hanem új politikai javaslatok felvetésével új keresletet teremt.¹⁶ Hasonló szerepet tölt be a politikai folyamatban, mint az orátor vagy az államféfi a görög demokrácia arisztotelészi vagy szofista felfogásában. A politikai vállalkozó koncepciója szempontjából Downs racionális (utilitarista) demokráciamodeljében a politikusok egyszerű *iparosok*, akik a fennálló keresletet elégítik ki.¹⁷

A közösségi választás elméletéből nemcsak azt tudhatjuk meg, hogy még *a priori* adott individuális preferenciák esetében sem lehetséges azok aggregálásával egyetlen, meghatározott kollektív döntésre jutni (mi több, az ilyen preferenciák feltételezése tökéletesen valószerűtlen), de azt is, hogy a demokratikus politikai verseny területén a napirend meghatározását mindenekelőtt a politikai vezérek ellenőrzik. A politikai piac természete pontosan ellentétes azzal, amit az aggregatív demokráciaelméletek feltételeznek. A keresleti oldal, valamint az egyéni preferenciák aggregációjának előtérbe helyezése megakadályozzák a politikai folyamat lényegének megragadását, és kizárják a vezérdemokrácia realisztikusabb előfeltevéseinek elfogadását, ahol a hangsúly a politikai piac kínálati oldalán van.¹⁸ Így a vezérdemokráciában a politika legfontosabb szereplői nem a szavazók, hanem a politikai vezérek, akiket a polgároknak lehetőségük van szavazataikkal támogatni.

2. A képviselet alanyának megváltozása

A vezérdemokrácia fontos vonása a politika *perszonalizációja*. A politikai vezérek uralják a terepet, ők (és nem a politikai pártok) testesítik meg és/vagy alakítják a választók politikai nézeteit. A vezérdemokrácia modelljében a legfontosabb politikai szereplők, akiknek a törekvései elindítják és mozgásban tartják a politikai folyamatot, maguk a politikai vezérek (pl. miniszterelnök-jelöltek), és nem a politikai csoportok/pártok, mint a pártelvű/pluralista demokrácia modelljében, vagy az előkelők, illetve az egyének, mint a liberális parlamentarizmusban vagy a deliberatív demokrácia modelljében. A politikai vezéreknek nagyobb a mozgásszabadsága és a cselekvési autonómiája, mint a pluralista modell politikai pártjainak, melyek osztályérdekeket képviselnek.

A politika perszonalizációja a vezérdemokráciában megváltoztatta a képviselet alanyát. A parlamentáris, de még az elnöki kormányzati rendszerekben is rendszerint a törvényhozást tekintik a képviselet legfontosabb intézményének. A képviseleti testület a törvényhozó gyűlés, míg a végrehajtó hatalom, mint nem képviseleti szerv, rendszerint nem kerül szóba a képvise-

let problémájának tárgyalásakor. A választott törvényhozó testületben nézetek/csoportok sokasága képviselteti magát. Funkciója a nemzet sokszínűségének visszatükrözése. A képviseleti gyűlés leíró értelemben intézményesíti a képviseletet. Ez a tanácskozás, vita és mérlegelés színtere, de nem a cselekvésé, ami a végrehajtó hatalom, közelebbről a kormány feladata. Az államfő azonban két szempontból is kivételnek számít. Egyrészt, ő testesíti meg az államban a szimbolikus képviseletet. Másrészt, prezidenciális kormányforma esetén, az államfő egyúttal a *végrehajtó hatalom feje* is, ami már távolról sem szimbolikus pozíció: ebben az esetben az államfő testesíti meg a *tényleges vezetést*.

A kormányzás „prezidencializálódása” számos európai országban empirikus szinten, a vezérdemokrácia modellje pedig elméleti szinten megváltoztatták a képviseletről alkotott felfogásunkat. A parlamentarizmus hanyatlása általában, illetve a (leíró értelemben vett) képviselet válsága különösen felveti a kérdést, hogy nem lehetne vagy kellene-e alkalmaznunk a képviselet koncepcióját a végrehajtó hatalomra, azaz a kormányzatra? Úgy gondolom, a válasz csakis igenlő lehet. Ennek megfelelően parlamentáris rendszerekben a kormányt (vagy miniszterelnököt), elnöki kormányforma esetén pedig az államfőt egyaránt a képviselet alanyainak kell tekintenünk. Vizsgáljuk meg először az államfőt, majd utána a miniszterelnök szerepét!

Az államfőt rendszerint a szimbolikus képviselet megtestesítőjének tekintik; ő jeleníti meg a nemzet egységét. Mint Hannah Pitkin rámutatott, a szimbolikus képviselet a politikában nem cselekvés, hanem állapot. A király csak azon az áron tarthatja meg és töltheti be szimbolikus funkcióját, ha tartózkodik az „igazi” politikai cselekvéstől. Az Egyesült Államok elnöke viszont, amellet, hogy szimbolikus értelemben államfő, egyben a kormányzat valóságos feje is: ő a végrehajtó hatalom irányítója. Az ő esetében is különbséget tudunk azonban tenni expresszív és/vagy ceremoniális kötelességek, illetve nem ceremoniális (valódi) tevékenység között, ahol csak az előbbi esetben beszélhetünk a nemzet szimbolikus egységének megjelenítéséről.¹⁹ Ekkor az államfő a nemzetet képviseli, de nem a nemzet nevében cselekszik. A második esetben is elmondhatjuk azonban, hogy az államfő a nemzetet képviseli: szubsztantív értelemben a nemzet nevében cselekszik.

Egy monarchiában a király vagy a királynő, egy köztársaságban az elnök szimbolikus értelemben a nemzet képviselője. De mi a helyzet a kormány első emberével? Ő vajon nem a nemzetet képviseli? Senki sem gondolja, hogy *politikai értelemben* a királynő inkább képviselné Nagy-Britanniát, mint Margaret Thatcher az 1980-as években, vagy Tony Blair az ezredfordulón. Az amerikai vagy a francia elnök nemcsak szimbolikus képviselik országukat, hanem akkor is, amikor államférfiként,

nemzetük politikai vezetőiként cselekszenek. Kül- és belföldön egyaránt úgy tekintenek rájuk, mint nemzetük politikai vezetőire.

Parlamentáris kormányforma esetén a miniszterelnök, elnöki rendszerekben az elnök fel van jogosítva arra, hogy a végrehajtó hatalom (vagy – kabinetkormányzás esetén – a végrehajtó hatalommal megbízott testület) fejeként járjon el. Nemzetközi eszmecseréken, tárgyalásokon és konferenciákon ő képviseli a nemzetet és/vagy az országot, csakúgy, mint amikor szabályokat vagy rendeleteket alkot, utasítja a felügyelete alá tartozó köztisztviselőket, a hadsereg tagjait vagy a végrehajtó hatalmi szerveket. Kül- és belföldön egyaránt a nemzet képviselőjében és nevében jár el, cselekedetei azonban nem tükrözik a nemzet sokszínű összetételét, leíró értelemben tehát nem képviseli azt.

A végrehajtó hatalom feje a vezérdemokráciában mind a választók, mind a parlament irányában felelősséggel tartozik tevékenységéért. A felelősségre vonás legfontosabb eszközét a választások (illetve a parlamenti bizalmatlansági szavazás) jelentik. A végrehajtó hatalom vezetőjének közvetlen vagy kvázi közvetlen választása, ahogy az az elnöki, illetve a prezidencializálódott parlamentáris rendszerekben történik, erősíti a vezetés személyes jellegét. Ez azt jelenti, hogy egyetlen személyt ruházunk fel a kormányzáshoz szükséges autoritással és bizalommal, és felhatalmazzuk, hogy a nemzet képviselőjében és nevében cselekedjen. A képviselőt azonosná válik a tényleges vezetéssel.²⁰ A fentiek összefoglalásaként megállapíthatjuk, hogy a képviselői gyűlés, az államfő és a végrehajtó hatalom feje mindannyian a képviselőlet alanyai, de mindegyik más-más értelemben tölt be képviselői szerepet: az első visszautkröz, a második szimbolizál, a harmadik pedig cselekszik (lásd 1. táblázat).

1. táblázat: A képviselőlet három alanya

	Képviselői gyűlés	Államfő	A végrehajtó hatalom feje
1. Képviselői szerep	leíró (sokszínűség tükrözése)	szimbolikus	cselekvő
2. Tevékenység	mérlegelés	jelképezés	kormányzás/cselekvés
3. Politikai felelősség	felelős, részponzív értelemben	nem felelős	felelős, felelősségre vonható

A politika perszonalizációja megnöveli a *nem racionális elemek* szerepét, ilyen például a vezetők karizmatikus erejébe vetett hit és bizalom. Egy politikai vezér személyes vonzereje, imázsa és a tettei segítségével növelheti elfogadottságát.²¹ Max Weber a karizmatikus vezérről alkotott elméletének felhasználásával vizsgálta a demokratikus legitimitást. Megkülönböztette egymástól a demokrácia „vezérelvű” és „vezér nélküli” változatát. A *vezérelvű* demokrácia lényege a karizmatikus vezetés megfeleltetése a hétköznapi követelményeknek.²² A karizmatikus vezetés rutinszerűvé tételének egyik módja a vezetők polgárok általi választása, rendszeres választások keretében. Ez, miközben megoldja az utódlás kulcsfontosságú problémáját, megváltoztatja a legitimitás alapját, és a legális, illetve a karizmatikus uralom keverékéhez vezet. Ez a plebiszcitárius vagy *vezérelvű* demokrácia.²³

Weber elmélete azért fontos számunkra, mert kiemeli a karizma szerepét a plebiszcitárius, illetve a vezérdemokráciában. Az elnökök és kormányfők megválasztásában nem feltétlenül politikai álláspontjuk játssza a főszerepet, hanem személyes vonzerejük, imázssuk, arra való képességük, hogy elnyerjék a választók hűségét, támogatást szerezzenek és mozgósítsák követőiket. A hívek bizalmát személyes imázssuk, tulajdonságaik és vonzerejük alapozza meg – tehát szubjektív érzelmek és érzések, melyek nem magyarázhatók racionális érvekkel. A személyiség fontosabb, mint a program (vagy az érdekek). A vezérdemokrácia a karizmatikus vezetés rutinszerűvé vált formája.

3. *A politikai tudás természete és a vita szerepe*

A vezérdemokráciában a politikai szereplők cselekedeteit más indítékok és ösztönzők mozgatják, mint a demokrácia másik két modelljében. A liberális parlamentarizmusban, illetve a deliberatív demokrácia elméletében a politikai cselekvés alapja (indítéka, ösztönzője) az igazság, a helyes vélemény, a tudás. Ez az, amire a racionális parlamenti vita résztvevői törekszenek, és ez az általuk hozott politikai döntések alapja. A pártpluralizmus elméletében, a másik oldalról, a politikai cselekvés indítéka az érdek. A pártokat az érdekek mozgatják, mindenekelőtt a társadalom csoportérdekei. A vezérdemokrácia elméletében a politikai cselekvés alapja nem az igazság vagy az érdek, hanem pusztán a vélemény és/vagy az akarat. A cselekvés indítéka tehát szubjektív jellegű. Nem rendelkezik „objektív” megalapozással, mint az igazságról vagy tudásról alkotott elképzelés, illetve az egyéni vagy csoportérdekek, ahogy a másik két demokráciaelmélet feltételezi.

A politikai cselekvés indítékainak eltérése az egyes demokráciaelméletek esetében egyúttal azt is jelenti, hogy mindegyikük

eltérő elképzelésekkel rendelkezik a politikai tudás lényegét illetően; a tudás más-más fajtáját tekintik a politikai cselekvés alapjának/előfeltételének. A különbséget az arisztotelészi tudáselmélet segítségével próbálom megvilágítani. Arisztotelész a tudás három fajtáját különböztette meg, amelyeket *tekhnének*, *episztemének* és *praxisnak* nevezett. A liberális parlamentarizmus/deliberatív demokrácia elméletében a politikai cselekvés alapja az elméleti tudás (*episztemé*), a pluralista demokrácia elméletében a produktív tudás (*tekhné*), míg a vezérdemokrácia elméletében a gyakorlati tudás (*praxis*). A politikai folyamat legfontosabb szereplői, akik ezen tudásfajták hordozói, sorrendben a filozófus (tudós), a technikus (mesterember) és a politikus (államférfi).

A vezérdemokrácia elméletének alapja, hogy a politikai cselekvés indítékául nem az elméleti tudás vagy az érdek, hanem a vélemény és a szándék/akarát szolgál. A véleményváltásnak kitett dolgokra vonatkozik, amelyek reflexió és megfontolás tárgyát képezik. Ezen a téren nem létezik abszolút bizonyosság, más szavakkal nem léteznek, és nem is létezhet tudás abban az értelemben, ahogy Platón gondolta, vagy ahogy a felvilágosodás filozófusai feltételezték. Ez a cselekvésről és a jövőről való mérlegelés és döntés terepe, és a politikai döntés és cselekvés természetű is pontosan ilyen. Később látni fogjuk, hogy a politikai cselekvés a *kontingencia* körülményeinek alávetett, vagyis a politikai vezetőknek választaniuk kell, vállalva a döntések és következményeik kockázatát, miközben rendelkeznek bizonyos mozgástérrel. Az ilyen gyakorlati tudásnak vagy *praxisnak* az alapja a politikus vagy az államférfi. A vezérdemokrácia politikusa tehát egyformán különbözik a pluralista demokrácia politikai technokratájától²⁴ és a liberális parlamentarizmus/deliberatív demokrácia igazságkereső filozófusaitól.

A politikai tudás fogalma előtérbe helyezi a vita szerepét, amely J. S. Mill munkáitól kezdve Bernard Manin írásaiig fontos részét képezi a képviselőtről szóló elméleteknek. A vitának az általunk tárgyalt mindhárom demokráciamodelben megvan a helye. A vita olyan módszer, amely segítségünkre van a tudás megszerzésében. Pontos szerepe azonban a három esetben alapvetően eltér: mindig annak a tudásfajtának megfelelő, amely az adott modelben a politikai cselekvés alapjául szolgál. Láttuk, hogy a liberális parlamentarizmus/deliberatív demokrácia elméletében a politikai cselekvés alapja az elméleti tudás (*episztemé*). A vita szerepe itt az igaz állítások kiválasztása, azaz ahhoz hasonló, mint egy tudós társaságban. Nem arról van szó, hogy egy jobb érv mindenkit meggyőz, hanem arról, hogy létezik egy legjobb válasz, amelyet mindenki elfogad.

A pluralista demokrácielméletben a politikai cselekvés alapja a produktív tudás (*tekhné*). A vita hasonló szerepet játszik, mint egy szakértői bizottságban: célja a megfelelő eljárás kivá-

lasztása, amely a leginkább alkalmas egy adott probléma megoldására. A tudás összegyűjtése révén esetleg jobb megoldáshoz juthatunk, a vita pedig pontosan ezt a célt szolgálja. A tudás (érdekek) aggregációja ebben a modellben is elvezet a mindenki által elfogadott legjobb megoldáshoz. A modell utilitarista/technokrata jellegű.

A vezérdemokrácia elméletében a politikai cselekvés alapja a gyakorlati tudás (*praxis*). A vita hasonló szerepet tölt be, mint egy haditanácsban vagy egy politikai tanácsadó testületben. A vita célja az alternatívák minősítése és kiválogatása, a valami mellett és ellen szóló érvek mérlegelése, a többiek meggyőzése. Nem létezik egyetlen legjobb megoldás. A különböző nézetek között kialakulhat kompromisszum, de ez nem szükségszerű. A politikai helyzet kontingens jellegénél fogva a versengő javaslatok közötti döntés bizonyos mértékig mindenképpen önkényes lesz. Mivel nem létezik egyetlen legjobb megoldás, amelyet minden résztvevő szükségszerűen elfogadna, a vita az állítások igazolásának, a többiek meggyőzésének és a támogatásszerzésnek az eszköze. (Úgyszintén a politikai szereplők vetélkedésének vagy harcának terepe.) Különösen fontos a vitának a döntések és/vagy tettek igazolásában betöltött szerepe, hiszen, a haditanács döntéseitől eltérően, a politikai döntéseket a nyilvánosság előtt kell megvédeni/igazolni, miközben a politikusok megpróbálnak támogatást szerezni tevékenységükhöz. Ebből a szempontból a vita a vezérdemokráciában gyakran egy fórumra vagy népgyűlésre emlékeztet, ahol a főszereplők az oratórok.²⁵ A vita nem tudományos/mérlegelő vagy utilitarista/technokrata, hanem *politikai* jellegű.

4. A politikai cselekvés szerepe

Mivel a képviseletet a vezérdemokráciában egy bizonyos típusú *cselekvéssel* azonosítottuk, fontos, hogy kitérjünk a politikai cselekvés elméletére. A politikai cselekvés természetének vizsgálatakor Michael Oakeshott megközelítéséből fogok kiindulni. Oakeshott szerint a politikai tevékenység lényege a politikai helyzetekre adott válaszokban keresendő. A politikai helyzeteknek három strukturális összetevőjük van, melyek rávilágítanak a politikai tevékenység körülményeire.²⁶ Az első a *kontingencia*: „a dolgok olyan állapota, mely elismerten nem természeti szükségszerűségből ered, hanem emberi választásokból és cselekedetektől, és amelyre egynél több válasz adható”.²⁷ A második összetevő a *válasz*, azaz olyan helyzetről van szó, melyre az uralkodónak, a kormánynak vagy más politikai szereplőknek reagálniuk kell. A harmadik összetevő a *reflexió*, értelmezés, melynek célja a politikai helyzetnek legjobban megfelelő válasz kiválasztása. Ehhez mérlegelésre van szükség,

mivel szükségszerű válasz nem létezik. A politikai szereplők először a különböző válaszlehetőségek várható következményeit veszik számba, mivel minden politikai döntés célja a dolgok egy bizonyos meghatározott állapotának elérése vagy elkerülése. Ezután összevetik a várható következményeket a dolgok jobb vagy rosszabb állapotára vonatkozó elképzeléseikkel (értékelés). Ez azt jelenti, hogy a reflexió normatív értékalkötelezettségeken alapul.

A politikai folyamat azonban nem írható le a *helyzet-reflexió-válasz* hármásával. A politikai helyzet nem tekinthető objektív, a politika számára *ex ante* adott állapotnak; külső tényezőnek, mely társadalmi folyamatok eredményét tükrözi, amire aztán a politikai szereplők reagálnak. A politikai helyzet a jövőre nézve különböző, gyakran összeegyeztethetetlen célkitűzésekkel és elképzelésekkel rendelkező politikai szereplők tevékenységének eredménye. A politikai helyzetek tehát spontán módon keletkeznek, a versengő politikai szereplők tevékenységének nem szándékos következményeként.

A politikai helyzet azonban egy további értelemben sem tekinthető objektívnek: nem olyan – nem szándékos, de mégis objektív – helyzet, amely mindenki számára ugyanazt jelenti. A valóságban a politikai helyzet szubjektív mérlegelésből levont következtetéseket tükröz, ahol a reflexió *megelőzi* a „szituációt”. Nemcsak a politikai szereplők politikai helyzetekre adott válaszaikról mondhatjuk el tehát, hogy *szubjektívek*, hanem maga a politikai helyzet sem más, mint a dolgok állásának szubjektív észlelése és értékelése. A politikai helyzet értékelése a benne rejlő lehetőségek feltárását jelenti. A helyzet észlelését és értékelését tehát részben az határozza meg, hogy mi az, amit el szeretnénk érni. Azaz, egy politikai helyzet észlelése és a vele kapcsolatos reflexió eszméink, normatív célkitűzéseink és értékalkötelezettségeink függvénye.²⁸

5. Minőségi képviselő

A „leíró képviselő” Hanna F. Pitkin, illetve a „mennyiségi képviselő” Carl Schmitt által alkalmazott fogalma, melyek esetleg megállják helyüket a demokrácia pluralista modellje esetében, irrelevánsak a vezérdemokrácia szempontjából. Helyettük inkább a „minőségi képviselő” fogalma tűnik helyénvalónak. Carl Schmitt különböztette meg a képviselő modern mennyiségi és hagyományos minőségi koncepcióját. A mennyiségi képviselő a politikai képviselő mechanikus-pozitivist (matematikai) elmélete, ahol a reprezentáció *reprezentációt* jelent, azaz a már létező anyagi valóság reprodukcióját.²⁹ A minőségi képviselő ezzel szemben a képviselő auratikus-szubsztantív elmélete, amely láthatatlan tartalommal és/vagy metafizikai lényeggel

rendelkezik. A minőségi képviselő a képviselő személyes, eszményi formája³⁰; nem funkcionális, hanem normatív jellegű. Nem a mennyiség, hanem a minőség képviselőtéről van szó, mely lehet, hogy több vagy más, mint konkrét részeinek összege. A politikában a reprezentáció nem *reprezentáció*, azaz valami létezőnek a visszatükrözése, hanem innováció; nem korlátozott megbízás, hanem vezetésre, kormányzásra szóló szabad felhatalmazás. Schmitt a liberális parlamentarizmust a mennyiségi képviselő jellegzetes formájának tartotta, és ellentétbe állította a minőségi képviselőt megvalósító végrehatás-központú plebiszitárius demokráciával.³¹

Schmitt elméletének a metafizikai lényegre vonatkozó részét mellőzve, mi a minőségi képviselő fogalmát arra használjuk, hogy kiemeljük a képviselőt nem mechanikus, hanem mennyiségi jellegűt a vezérdemokráciában. A minőségi képviselő jelentése, először: cselekvés (nem tükrözés), vagy, más szavakkal, szabad felhatalmazás vezetésre/kormányzásra (és nem korlátozott megbízás visszatükrözésre); másodsor: innováció (és nem reprodukció); harmadszor: a minőségi képviselő alanya a végrehajtó hatalom feje, és nem a képviselői gyűlés. A legfontosabb a második jellemző, az *innováció*. A minőségi képviselő nem re-reprezentálás, hanem valami újnak a *prezentálása*, nem reprodukció, hanem valami olyasminak a *megteremtése*, ami azelőtt nem létezett. A politikai vezetés, Max Weber kifejezésével, illetve a politikai vállalkozás, Joseph Schumpeter kifejezésével, mindig minőségi jellegű.

III. ÖSSZEZÉS

A vezérdemokrácia elméletét a végrehajtó hatalom fejének előtérbe kerülése, a politika perszonalizálódása és prezidencializálódása, valamint a karizmatikus vezetésnek az európai politikában való újbóli megjelenése teszi relevánssá. A végrehajtó hatalom (közvetlenül vagy kvázi közvetlenül) választott vezetője népszerű politikai vezérré válik, akinek képviselői szerepe nagyban eltér a törvényhozó testület képviselői szerepétől (lásd 2. táblázat). A képviselő jelentése megváltozott; a végrehajtó hatalom feje nagy cselekvési szabadságot élvez.

A politika tartalmát a vezérdemokráciában a politikai vezetők határozzák meg, újra meg újra, a politikai folyamat keretében. A politikai vezetők megfelelnek Schumpeter politikai vállalkozóinak: az általuk követett politika kvalitatív sajátossággal bír, saját innovációjuk eredménye, és nem vezethető le sem az empirikus, sem a spirituális/metafizikai valóságból.

A képviselő eszméje a vezérdemokráciában személyhez kötött. A választóközönség összetételét tükröző testületek nem alkalmasak a képviselőre: míg *reprezentálhatják* az ügyek állá-

2. táblázat: *Képviselő a demokrácia három elméleti modelljében*

Demokrácia-típus	Deliberatív demokrácia	Pluralista demokrácia	Vezér-demokrácia
1. Imágó/történeti minta	liberális parlamentarizmus	pártelvű demokrácia	prezidenciálizálódás
2. A politika legfontosabb szereplői	előkelők (racionális egyének)	pártok	politikai vezérek
3. A politikai cselekvés indítéka	igazság (<i>etika</i>)	érdek (<i>szociológia</i>)	akarat/vélemény (<i>politika</i>)
– A politikai cselekvés célja	konszenzus	kompromisszum	támogatás-szerzés
4. Politikai tudás	<i>episztemé</i>	<i>tekhné</i>	<i>praxis</i>
– Intézményi analógia	akadémia	piac	fórum
5. A politikai folyamat és a vita jelentése	mérlegelés (racionális vita)	alkudozás (érdekegyeztetés)	meggyőzés (retorika)
– A politikai folyamat és a vita célja	racionális vita az igazság kiderítésére	a polgárok preferenciáinak aggregálása	a polgárok meggyőzése, preferenciák előállítása
– A vita színhelyének intézményi analógiája	tudós társaság	szakértői bizottság	haditanács/politikai tanácsadó testület
6. A képviselő típusa	transzcendens (<i>etikai</i>)	mennyiségi/leíró (<i>mechanikus</i>)	minőségi (<i>személyes</i>)
– A képviselő jelentése	mérlegelés	visszatükrözés	vezetés/kormányzás
7. A demokrácia funkciója	az igazság keresése	az állampolgárok preferenciáinak aggregálása	a vezérek kiválasztása
– A vezetők	meghatalmazottak/felelősök	reszponzívok	felelősségre vonhatók
8. Az elmélet természete	antipolitikai (<i>etikai</i>)	kvázi politikai (<i>szociológiai</i>)	politikai

sát vagy a választóközönség összetételét, nem képesek cselekedni. Carl Schmitt elképzelése a személyes képviselétről, valamint Weber elmélete a karizmatikus vezetés demokratikus legitimitásra való alkalmazásáról jelzik a vezérdemokrácia perszonalizált jellegét. A vezér maga a képviselő; személyében felhatalmazást kap a cselekvésre, és ő maga felel a kormány teljesítményéért a választók előtt.

A képviselet a vezérdemokráciában nem statikus, hanem dinamikus koncepció. A politikai folyamat középponti elemét jelenti, hiszen a képviselők a politikai vezérek, akik szabad felhatalmazással rendelkeznek a vezetésre. Mint fentebb láttuk, a politikai vezérek maguk alakítják a politikai alternatívákat kontingenspolitikai helyzetekben. A politikai képviselet nem azt jelenti, hogy a képviselők a képviseltek *helyett* lépnek fel vagy a *nevükben* cselekszenek; a politikai képviselet a kormányzással egyenlő.

A vezérdemokráciában a képviselet elmélete politikai elmélet; nem vezethető le a tudományból vagy az etikából, mint a liberális parlamentarizmus, vagy a társadalomból, mint a pluralista demokrácia elmélete feltételezi. A vezérdemokráciában ezért a képviselet *politikai* képviselet. A vezérdemokráciában a politikai szféra független, autonóm dimenzió, ahol a politikai folyamat önállóan értelmezhető, nincs alárendelve egyetlen más szférának sem.³²

JEGYZETEK

¹ A tanulmány korábbi változata az ECPR 2003. március 28. és április 2. között Edinburghban megrendezett Joint Sessions of Workshops c. rendezvényére készült. Kutatásaimat az OTKA támogatta.

² Richard S. Katz–Peter Mair: Changing Models of Party Organization and Party Democracy. The Emergence of the Cartel Party, *Party Politics*, Vol. 1., No. 1., 1995, pp. 5–28. (Magyarul megjelent a Politikatudományi Szemle 2001. 3. Számában.)

³ Lásd pl. Michael Foley: *The Rise of British Presidency*, Manchester, Manchester U. P., 1993. A magyar politika prezidencialisálódásáról lásd a *Parlamentáris vagy „elnöki” kormányzás? Az Orbán-kormány összehasonlító perspektívából.* c. írást (Századvég, 2001, Új folyam, 20. szám, 3–38. o.).

⁴ Katz–Mair, i. m.

⁵ Bernard Manin: The metamorphoses of representative government, *Economy and Society*, Vol. 23, No. 2., May 1994, pp. 133–171.; Bernard Manin: *The principles of representative government*, Cambridge, Cambridge U. P., 1997, pp. 193–235.

⁶ Bernard Manin például először „a köz ítélőszéke” (*tribunal of the public*), majd a „közönségdemokrácia” (*audience democracy*) elnevezést használta (ibid.). Peter Mair a pártdemokrácia hanyatlásáról és a populista demokrácia kialakulásáról írt [Peter Mair: Populist Democracy vs. Party Democracy, in Yves Mény–Yves Surel (eds.), *Democracies and the Populist Challenge*, Basingstoke–New York, Palgrave, 2002, pp. 81–100.]

- ⁷ Ezt az összehasonlítást általánosságban már egy korábbi írásomban megtettem. [A vezérdemokrácia és az antik orátorok. Visszatérés az antik demokrácia politikafogalmához. In: Szabó Máté (szerk.) Demokrácia és politikatudomány a 21. században. Budapest, 2002, Retjel Kiadó. 54–78. o.]. Jelen munka ennek folytatása, a vezérdemokrácia elméletének a politikai képviselő kérdéskörére való alkalmazása.
- ⁸ Vö. az *eredeti helyzet és a tudatlanság fátyla* szerepét John Rawls *A Theory of Justice* című művében (Cambridge, Mass., Harvard U. P., 1971).
- ⁹ Jürgen Habermas: Discourse ethics: Notes on a program of philosophical justification, in J.Habermas, *Moral Consciousness and Communicative Action*. Translated by G.Lenhardt and S.W.Nicholsen. Cambridge, Mass., MIT Press, 1990, pp. 43–115.
- ¹⁰ Ahogy Jon Elster a társadalmi választás nyelvezetét használva megfogalmazta: „nincs szükség aggregáló mechanizmusra, hiszen a racionális vita általában egyhangú preferenciákhoz vezet” [Jon Elster: The Market and the Forum. Three Varieties of Political Theory, in James Bohman and William Rehg (eds.), *Deliberative Democracy. Essays on Reason and Politics*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1997, pp. 11–12].
- ¹¹ Hannah Pitkin: *The Concept of Representation*, Berkeley, University of California Press, 1967, 60–91.
- ¹² Bernard Manin, Adam Przeworski and Susan C. Stokes: Elections and Representation, in Adam Przeworski, Susan C. Stokes and Bernard Manin (eds.): *Democracy, Accountability and Representation*, Cambridge, Cambridge U.P., 1999, p. 31–32.
- ¹³ A demokráciaelmélet szintjén pedig tekinthetjük a demokrácia utilitarista, illetve Anthony Downs-féle modellje „perszonalizált” és „mediatizált” változatának.
- ¹⁴ Manin, Przeworski és Stokes hangsúlyozzák, hogy a politikusok maguk is saját célokkal, érdekekkel és értékekkel rendelkeznek. Miután megválasztották őket, elképzelhető, hogy saját célkitűzéseiket fogják követni, ahelyett, hogy kizárólag a választók képviselőjével foglalkoznának (op.cit., p. 29).
- ¹⁵ Joseph Schumpeter: *Capitalism, Socialism and Democracy*, London, Unwin, 1987, p. 263.
- ¹⁶ Schumpeter, i. m.
- ¹⁷ Vagy – Arisztotelész szerint – mesteremberek, akik valami ismerős dolgot állítanak elő (és nem hoznak létre semmi újat). Tudásuk a *tekhné* típusába sorolható.
- ¹⁸ A választópolgárok preferenciáinak a politikusok vagy a kormányzat általi manipulálásáról lásd: William Riker: *The Art of Political Manipulation*, New Haven, Yale U. P., 1986; José Maria Maravall: Accountability and Manipulation in Adam Przeworski, Susan C. Stokes and Bernard Manin (eds.): *Democracy, Accountability and Representation*, Cambridge, Cambridge U. P., 1999, pp. 154–196.
- ¹⁹ Hannah Pitkin: *The Concept of Representation*, Berkeley, University of California Press, 1967, p. 103.
- ²⁰ Uo. 107. o.
- ²¹ Pitkin a képviselő fasiszta típusával kapcsolatban hangsúlyozta ennek szerepét (uo. 107). Véleményem szerint az imázsalkotás a perszonalizált politikára általában jellemző jelenség, és különösen nagy szerepet tölt be napjaink demokratikus vezetésében. A vezérdemokráciában a politikai vezetők tevékenységének része az imázsalkotás, melynek célja az emberek bizalmának, hűségének, elégedettségének fenntartása. A vezetésnek részét képezi a nyilvánosság előtti személyes megjelenés is (az elektronikus média segítségével).
- ²² A karizmatikus vezetés tiszta formájában rendkívüli kihívásokra adott válasz.

- ²³ A vezér nélküli demokrácia a legális/bürokratikus uralom tiszta formája (bürokratikus *Rechtstaat*), ahol az emberek helyett a normák uralkodnak, és ahol „igyekeznek a *minimálisra csökkenteni* az ember ember fölötti uralmát” (Max Weber: *Gazdaság és Társadalom. A megértő szociológiai alapvonalai 1. Szociológiai kategóriatan.* Budapest, 1987, KJK, 274. o.). Mindez nagyon közel áll a politika liberális felfogásához. Carl Schmitt rámutatott ezen megközelítés antipolitikai jellegére: *Der Begriff des Politischen* (Berlin, Duncker und Humbold, 1932).
- ²⁴ Vagy mesteremberétől, hogy Arisztotelész kifejezését használjuk.
- ²⁵ Ha a vita színhelye egy fórum/gyűlés, és nem egy bizottsági szoba, a szónokok elsősorban a közönséget akarják meggyőzni, és nem egymást [Jon Elster: *Introduction*, in Jon Elster (ed.), *Deliberative Democracy*, Cambridge, Cambridge U. P. 1998, p. 2]. Nem véletlen, hogy John Rawls számára a vita ideális színtere nem egy fórum vagy politikai gyűlés, hanem a legfelsőbb bíróság (John Rawls, *Political Liberalism*, New York, Columbia U. P., 1993, pp. 231–239). Mint Michael Saward megjegyzi, a vita ideális helyszínét a deliberatív elmélet más hívei számára sem a formális képviselői intézmények jelentik, hanem informális társulások, fókuszcsoporthok, állampolgári bizottságok vagy deliberatív közvélemény-kutatások [Michael Saward, *Less than meets the eye: democratic legitimacy and deliberative democracy*, in M. Saward (ed.), *Democratic Innovation*, London, Routledge/ECPR, 2000, p. 71).
- ²⁶ Michael Oakeshott: *Rationalism in politics and other essays*, Liberty Press, Indianapolis, 1991, pp. 70–72.
- ²⁷ Uo., 70. o.
- ²⁸ A mérlegelés és a döntés mellett a politikai cselekvés magában foglalja az *akarat* összetevőjét is. Az ember maga a mozgató elv/cselekedeteinek mozgatója; „...cselekedeteink forrása az akarat”, ahogy Arisztotelész írta a *Nikomakhoszi etikában* (1113b; translated and edited by Roger Crisp, Cambridge U. P., 2000, p. 45). Ez a cselekedeteinkért viselt felelősség alapja és oka.
- ²⁹ Carl Schmitt: *Römischer Katholizismus und politische Form*, Stuttgart, Ernest Klett, 1923, (1984).
- ³⁰ Cf. John P. McCormick: *Carl Schmitt's critique of liberalism: Against politics as technology*, Cambridge, Cambridge U. P., 1997, 157–206.
- ³¹ Schmitt, i. m.
- ³² Carl Schmitt és Hannah Arendt munkái mellett lásd napjaink „repolitizációs” irodalmát. Vö. pl. Bonnie Honig: *Political Theory and the Displacement of Politics*, Ithaca and London, Cornell U. P., 1993; Chantal Mouffe: *The return of the political*, Verso, London, 1993; Glen Newey: *After Politics. The Rejection of Politics in Contemporary Liberal Philosophy*, Basingstoke, Palgrave, 2001.

GYŐRI ENIKŐ

Hogyan őrizheti meg szuverenitását az Országgyűlés az EU-csatlakozás után?¹

A magyar Országgyűlés 2002. december 17-én a 2002. évi LXI. törvény elfogadásával módosította az alkotmányt, ezáltal közjogi szempontból is lehetővé tette csatlakozásunkat az Európai Unióhoz. Az akkori alaptörvény-változtatás egyrészt rendezte a szuverenitásátruházás témáját – azt kétharmados törvény elfogadásához kötötte (1. §), és alapcélként tűzte ki az európai egység megteremtését (2. §), másrészt feladatul szabta az Országgyűlésnek, hogy alkosson törvényt a parlament szerepéről az EU-csatlakozás utáni időszakra (6. § 2. bekezdés)².

A hatályos alkotmány csak annyit mond a törvényhozás csatlakozás utáni szerepéről, hogy a kormánynak tájékoztatási kötelezettsége van a parlament felé. Nem világos egyelőre, hogy az Országgyűlésnek milyen jogosítványai lesznek, hogyan tudja megőrizni jelenleg még élvezett olyan kiváltságait, mint a jogalkotás az alkotmány és a jogalkotási törvény által megszabott, törvényhozási tárgykört érintő kérdésekben, a kormány ellenőrzése vagy a Magyarország szempontjából stratégiai jelentőségű döntések meghozatalában való közreműködés.

Az, hogy az alaptörvény ilyen szűkszavú a legfőbb demokratikus intézmény, a parlament jövőbeli szerepét illetően, annak a következménye, hogy az alkotmánymódosítás vitája során a pártok nem tudtak egyezsége jutni ezekben a kulcsfontosságú kérdésekben. 2003 februárjában egy, a kormány, az Országgyűlés és a parlamenti pártok képviselőiből, valamint független szakértőkből álló csoport megkezdte a témakör és a politikai szereplők álláspontjának feltérképezését. Június végére meg is született egy koncepció, mely nem volt konszenzusos dokumen-

GYŐRI ENIKŐ

Hogyan őrizheti meg szuverenitását az Országgyűlés az EU-csatlakozás után?¹

A magyar Országgyűlés 2002. december 17-én a 2002. évi LXI. törvény elfogadásával módosította az alkotmányt, ezáltal közjogi szempontból is lehetővé tette csatlakozásunkat az Európai Unióhoz. Az akkori alaptörvény-változtatás egyrészt rendezte a szuverenitásátruházás témáját – azt kétharmados törvény elfogadásához kötötte (1. §), és alapcélként tűzte ki az európai egység megteremtését (2. §), másrészt feladatul szabta az Országgyűlésnek, hogy alkosson törvényt a parlament szerepéről az EU-csatlakozás utáni időszakra (6. § 2. bekezdés)².

A hatályos alkotmány csak annyit mond a törvényhozás csatlakozás utáni szerepéről, hogy a kormánynak tájékoztatási kötelezettsége van a parlament felé. Nem világos egyelőre, hogy az Országgyűlésnek milyen jogosítványai lesznek, hogyan tudja megőrizni jelenleg még élvezett olyan kiváltságait, mint a jogalkotás az alkotmány és a jogalkotási törvény által megszabott, törvényhozási tárgykört érintő kérdésekben, a kormány ellenőrzése vagy a Magyarország szempontjából stratégiai jelentőségű döntések meghozatalában való közreműködés.

Az, hogy az alaptörvény ilyen szűkszavú a legfőbb demokratikus intézmény, a parlament jövőbeli szerepét illetően, annak a következménye, hogy az alkotmánymódosítás vitája során a pártok nem tudtak egyezsége jutni ezekben a kulcsfontosságú kérdésekben. 2003 februárjában egy, a kormány, az Országgyűlés és a parlamenti pártok képviselőiből, valamint független szakértőkből álló csoport megkezdte a témakör és a politikai szereplők álláspontjának feltérképezését. Június végére meg is született egy koncepció, mely nem volt konszenzusos dokumen-

tum, de a politikai párbeszéd kiindulópontjául szolgált. 2003 szeptemberében kezdődött meg a konkrét egyeztetés az Országgyűlés legfőbb integrációs fórumának, a nagybizottságnak az égisze alatt, melynek eredményeképp meg kell majd születnie az alkotmányban is előírt kétharmados törvény javaslatának. A terv az, hogy maga az Országgyűlés, tehát kivételesen nem a kormány kodifikál. A törvényjavaslatot még idén megtárgyalja és jóváhagyja az Országgyűlés, hatályba pedig a csatlakozás napján, 2004. május 1-jén lép. 2004 első négy hónapjában pedig lenne idő próbára tenni a törvény által bevezetésre kerülő új eljárásokat.

A téma aktualitása miatt tehát érdemes áttekinteni, milyen szerepre „kárhóztatja” az európai uniós tagság a nemzeti törvényhozásokat, illetve, hogy a tizenötök tapasztalataiból mit kellene hasznosítania Magyarországnak. Kísérletet teszek egy olyan modell felvázolására, mely megítélésem szerint az Országgyűlésre nézve alkalmas, s melynek révén a parlament leginkább meg tudná őrizni szuverenitását. Tételelem az, hogy az Országgyűlést közép- és ellenőrző jogosítványokkal kell felruházni a kormány integrációs politikája terén annak érdekében, hogy megőrizze jelenlegi hatásköreit, valamint politikabefolyásoló szerepét.

A MAGYAR MODELLVÁLASZTÁST BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK

A magyar modell erejéről való döntés meghozatalakor tekintettel kell lenni az alkotmányos politikai berendezkedésre, a politikai kultúrára, a közjogi hagyományokra, az Országgyűlés erejére a nemzeti szinten, valamint a parlament által integrációs ügyekben betöltött szerepre.

Magyarországon *parlamentáris kormányzati rendszer* alakult ki; 1990 óta korlátozott parlamentarizmusról beszélhetünk, csakúgy, mint a nyugat-európai demokráciák többségében. A kezdeti központi szerepből veszített az Országgyűlés a *kanceláriakormányzás* kiteljesülésével.

Az intézményi berendezkedés, hatalommegosztás alapján még mindig konszenzusos demokráciáról van szó (koalíciós kormányzás), mely a gyakorlatban kompetitív elitstratégiákon keresztül valósul meg (Körösi 1998, 371–372). Két blokk létezik, a balközép és a jobbközép, s közöttük a szakadék átjárhatatlan; a nagy tömegpártok most vannak kialakulóban.

Magyarországon fragmentált, többdimenziós politikai kultúra alakult ki, három nagyobb törésvonal mentén (vallásosság, a nomenklatúrához tartozás, vidék-város) (Körösi 1998, 119).

A megegyezéses rendszerváltás nem párosult magas szintű állampolgári aktivitással, politikai részvétellel, így inkább alatt-

valói, mintsem részvevői politikai kultúráról lehet beszélni. Már nem sokkal a rendszerváltás után megrendült az intézmények iránti bizalom (Ilonszki 1998, 73), de ez nem jelenti azt, hogy bárki megkérdőjelezné az alkotmányos berendezkedést. A „stabilizáló apátia” fontos jellemzője a magyar politikának (Körösi 1998, 36).

Az Országgyűlés középerős, politikai befolyással rendelkező parlament. Tevékenysége nem merül ki a kormány javaslatainak a kormánypárti többség szavazógépezete révén történő szentesítésben, hanem a képviselőknek, a bizottságoknak, az ellenzéknek, de leginkább a kormánypárti frakcióknak jelentős kiegészítő, módosító, befolyásoló szerepük van. E törvénygyárként működő, jóformán csak a törvényalkotásra koncentrááló munkaparlamentben tehát megvannak a kisebbségvédelem garanciái, azaz az ellenzék elvileg bekapcsolódhat az összes parlamenti funkció ellátásába. Az Országgyűlés bizottsági rendszerre nemzetközi összehasonlításban is erősnek tekinthető, szelektáló, módosító, illetve önálló törvénykezdeményező szerepe révén. Az EU-csatlakozással egy túlterhelt, népszerűtlen intézménynek kell szembenéznie, melynek munkamódszerét, szemléletét még nem alakították át úgy, hogy megfeleljen a majdani tagság által támasztott kihívásoknak.

Az Országgyűlés már 1992-ben (akkor még különbizottságként) létrehozta az európai integrációs ügyek bizottságát (EIÜB), tehát az unióval egy szűk testület már 11 éve foglalkozik. A csatlakozási kérelmet 1994-ben az Országgyűlés felhatalmazása alapján nyújtotta be a kormány, s a 10/1993. (III. 5.) sz. országgyűlési határozat értelmében minden évben jelentést kell készítenie a törvényhozás számára Magyarország integrációs politikájáról. A jogharmonizációs kötelezettség szintén 1994 óta fennáll. Kezdetben tehát, nemzetközi összehasonlításban is, viszonylag erős volt a magyar parlament szerepe európai kérdésekben.

1998 tavaszán azonban a Horn-kormány megakadályozta, hogy a csatlakozási tárgyalások megindulásáról, s a folyamatban az Országgyűlést megillető jogosítványokról parlamenti határozat szülessen (Orbán Viktor, az európai integrációs ügyek bizottsága akkori elnöke javaslatának elfogadását az MSZP meghiúsította). A tárgyalások így parlamenti felhatalmazás nélkül indultak meg. 1998 őszén az MSZP, immár ellenzékben, arra hivatkozva, hogy a tárgyalások most érnek az érdemi szakaszba, már szorgalmazta egy határozat elfogadását a tárgyalások fő irányának megszabása céljából, de azt az akkori legnagyobb kormánypárt (a Fidesz) megakadályozta. A parlament szerepéről tehát az új parlament sem tudott jogszabályt alkotni. Az MSZP-nek, most már ellenzékben, hirtelen sürgős lett a téma, a Fidesznek pedig, immár kormánypártként, már nem volt olyan érdekes a határozat megszületése. A Fidesz úgy ítélte

meg, az előző kormánypart hibájából a parlament elszalasztotta a lehetőséget, s most már diplomáciai bonyodalomhoz vezetne az utólagos rendezés, s lelassítaná a felvételi folyamatot.

A történetek, s nemzetközi tapasztalatok is azt bizonyítják, hogy a *törvényhozás szerepéről nem annyira a pártok között húzódik a határvonal, mintsem a mindenkori kormány és az ellenzék között*. A kérdés rendezése mindig csak az ellenzéknek fontos. Ez rövid távú gondolkodásra vall, s az MSZP egyértelműen belesétált az önmaga ásta csapdába. A Fidesz magatartásának megváltozása a kormányra kerüléssel magyarázható, illetve azzal, hogy el akarta játszani ugyanazt, amit az MSZP tett az ő javaslatával fél évvel korábban. *A mindenkori kormánypárti képviselőknek a kormány iránti lojalitása tehát erősebb integrációs elkötelezettségüknel, akár saját szerepük csökkentése árán is*. Összességében a döntés elhalasztása a parlament szerepéről nem-döntéshez vezetett, s a parlament ezzel saját, a tagfelvételi folyamatban korábban betöltött súlyát kérdőjelezte meg. A tárgyalások alatt az európai integrációs ügyek bizottsága a külügyminisztertől csak ex-post tájékoztatást kapott, ex-ante konzultáció, a ritka hatpárti tárgyalásokat leszámítva (két ilyen konszenzusos dokumentum született), nem folyt³. A tagfelvételi időszakot tehát erős kormányzati túlsúly, minimális parlamenti részvétel jellemezte. Nem segítette az integrációs ügyek figyelemmel kísérését a háromhetenkénti ülésezési rendszer, mivel az nem tette lehetővé a kormány hetenkénti beszámoltatását az uniós fejleményekről.

Az EU-s témák továbbra is meglehetősen elszigetelten jelennek meg az Országgyűlésben. Az európai integrációs ügyek bizottsága tagjai szinte monopolhelyzetben vannak az uniós ügyekről való tájékozottság tekintetében. Elvileg az 1994–1998-as ciklus óta a szakbizottságok többsége mindig létrehozza a saját integrációs albizottságát, de ezek nagy része csak papíron létezik. Mostanáig összesen öt vitanapot⁴ tartott a törvényhozás európai ügyekben. Mindezek következtében az unió nincs jelen az Országgyűlés mindennapjaiban; a képviselők gyakran hivatkoznak rá a viták során⁵, de érdemi eszmecserére csak ritkán kerül sor. 2003 májusa óta a 21 fős EIÜB 8 tagja (az elnököt is beleértve) európai parlamenti megfigyelő, emiatt a testület munkája rendszertelenebbé vált (egyre nehezebb összehívni az üléseket), így a bizottság kevésbé tudja nyomon követni a csatlakozásra való felkészülés utolsó (valójában meghatározó) szakaszát. Az Országgyűlésben még mindig kisebbségben vannak az idegen nyelven tárgyalni tudók, s az uniós szakértelemmel bírók.

A magyar modell kialakításakor érdemes még azt is figyelembe venni, hogy az integráció továbbra is az elitek ügye. A 2003. áprilisi népszavazáson való rendkívül alacsony (az összes jelölt ország közül a legalacsonyabb) részvétel is azt mutatja, nem si-

került mozgósítani a társadalmat, azaz meggyőzni a polgárokat arról, hogy ez az ő ügyük. A négy párti kampány⁶ tehát nem volt sikeres.

A JAVASOLT MAGYAR MODELL

A nemzetközi példák alapján a következő választási lehetőségei vannak az Országgyűlésnek saját szerepét illetően a csatakozást követő időszakra:

A törvényhozási tárgykörbe eső kérdésekben

1. kötött mandátumot ad az Országgyűlés, de ehhez jogszabályi alapot nem teremt (l. Dánia), tehát továbbra is csak politikai felelősséggel operál.

Ez azt jelentené, hogy az Országgyűlésnek (vagy annak megfelelő felhatalmazással bíró testületének) folyamatosan üléseznie kellene (kivéve augusztusban), s a mindenkori kormány keze teljesen meg lenne kötve. Nem köthetne alkukat (pl. engedmény egy másik ügyben remélt nyereség érdekében), lelassítaná az uniós döntéshozatalt (állandó összeköttetésben kellene lennie az adott kérdésben tárgyaló miniszternek az Országgyűléssel). Ez a szigorú szabály sem zárja ki ugyanakkor, hogy a tanácsban leszavazzák Magyarország képviselőjét a minősített többséggel meghozandó döntéseknél. A dán modellnél a parlamenti hagyomány elegendő garancia arra, hogy a mindenkori kormány tiszteletben tartsa ezt az eljárást (Magyarország esetében ez nincs meg), illetve a modell a gyakori kisebbségi kormányzás miatt született meg (Magyarországon többségi kormányzás folyik).

2. az Országgyűlés álláspontja jogi értelemben is köti a végrehajtó hatalmat.

Az, hogy a jogi felelősség egyáltalán bármelyik tagállamban is létezne, vita tárgya a szakirodalomban; eleve csak a szövetségi berendezkedésű Németország és Ausztria szokták említeni (a tartományokat képviselő felsőházak szava illetékességi körükben kötelező a szövetségi kormányra nézve). Ez utóbbiban papíron az alsóház, a nemzeti tanács határozata is köti jogilag a végrehajtó hatalmat, azaz következményei vannak, ha a kormány a parlament ellenében jár el⁷. A valóságban azonban az osztrák modell korántsem olyan erős, mint amilyen a jogszabályok alapján lehetne (pl. a kormány megpróbálja belefajítani a törvényhozást az uniós dokumentumáradatba stb.). A kancellária típusú kormányzás is ellentmondana egy ilyen modell kialakításának Magyarországon.

3. az Országgyűlés álláspontja köti a végrehajtó hatalmat, mely politikai felelősséggel tartozik a törvényhozásnak. A

parlamentari pozíciótól csak rendkívül indokolt esetben térhet el a kormány, s a történelekről haladéktalanul beszámol a törvényhozásnak. Ez a modell a legtökéletesebben Finnországban működik (itt *scrutiny* is van, azaz az uniós dokumentumtervezeteket alapos vizsgálatnak vetik alá, továbbá a tanácsülés előtt a minisztereket is meghallgatják az ülés egyes napirendi pontjaival kapcsolatosan).

4. az Országgyűlés – a kormánnyal való konzultáció után – álláspontot fogalmaz meg, melyet továbbít a kormánynak, de annak csak tájékoztató jellege van.
5. az Országgyűlés – a kormánnyal való konzultáció nélkül – esetlegesen álláspontot fogalmaz meg, melyet továbbít a kormánynak, de annak csak tájékoztató jellege van.

A törvényhozási tárgykörön túl eső kérdésekben kötelező álláspont megfogalmazásának nincs jogalapja. A politikai felelőség mindegyik modell esetében létezik.

Meglátásom szerint, tekintettel a magyar államberendezkedésre, a politikai és közjogi hagyományokra, a polgárok által a politika és az európai integráció iránt tanúsított érdeklődés fokára, valamint a parlament eddigi integrációs szerepvállalására, *egy uniós kérdésekben középerős hatalommal rendelkező parlamentre lesz majd szükség*, melynek alapesetben nincs ugyan vétőjoga s nem ad a kormánynak kötött mandátumot, de konzultáció után lefekteti álláspontját, s azt a kormány főszabályként követi (1. 3. pont). Az Országgyűlés pontosan figyeli a Brüsszelben történeket, s a lehető legkorábban tudomást szerez a készülő döntésekről, jogszabálytervezetéről. *A magyar jogszabályok szerint kétharmados többséget igénylő kérdésekben* (ilyenek lehetnek a médiára, a rendőrség és rendészeti szervek működésére, az állampolgárságra, az utazási és letelepedési szabadságra, az adatvédelemre vagy a menedékjogra vonatkozó jogszabálytervezetek) ugyanakkor tanácsosnak tartanám, hogy *az Országgyűlés kötött mandátumot adjon a kormánynak* (attól tehát ne térhessen el Brüsszelben). Amennyiben ugyanis e kérdésekben nem garantáljuk az Országgyűlés jogosítványait, jelentős szuverenitásvesztés történik.

Ennek megfelelően a parlament integrációs feladatait a következő lépéseken keresztül kellene, hogy ellássa annak érdekében, hogy befolyásolni tudja a magyar uniós politikát:

1. Az információhoz való azonnali hozzájutás, az információ feldolgozása.
2. Konzultációk lefolytatása a parlamentben (bizottságok, plenáris ülés).
3. Bizottsági állásfoglalás kibocsátása, még mielőtt az egyeztetés megkezdődik a tanács illetékes fórumán.
4. A kérdésben döntést hozó EU-miniszterek Tanácsa ülése előtt az illetékes miniszter meghallgatása, a parlamenti ál-

láspon t véglegesítése, hogy a kormány figyelembe tudja venni az Országgyűlés véleményét.

5. Abban az esetben, ha a magyar miniszter a tanács ülésén eltért a parlament véleményében foglaltaktól, számot kell adnia az Országgyűlésnek ennek okairól.

JOGSZABÁLYI HÁTTER

A mai uniós tagállamok közül hatban a csatlakozási szerződés (vagy az alapítóknál a római szerződést megerősítő szerződés) rendelkezik a parlament szerepéről, tizenkettőben pedig az alkotmány és/vagy külön törvény (is) szól róla⁸. Az, hogy milyen szinten történik a parlament feladatainak meghatározása, még nem feltétlenül mérvadó a modell hatékonyságára⁹. Azt ugyanakkor le kell szögezni, hogy csak a nagy hagyományú, jól működő parlamentek tudják színvonalasan ellenőrizni kormányukat szokásjogi alapon, minimális jogszabályi háttérrel (Dánia, Egyesült Királyság).

Azt is láttuk, Magyarországon alkotmányos kötelezettség (I. az alaptörvény 35/A. §-át) kétharmados törvényben rendezni az Országgyűlés EU-csatlakozás utáni szerepét. A törvényben feltétlenül tisztázni kell,

- hogy az uniós dokumentumoknak pontosan milyen köre jusson el az Országgyűléshez;
- a konzultációs kötelezettséget [egyelőre az alkotmány 35/A. §-a (2) bekezdése csak a tájékoztatási kötelezettséget rögzíti, nem szerepel benne a konzultációs kényszer];
- a jogi vagy politikai felelősséget, a mandátumadás kérdését.

Mindez az alkotmánymódosításból feltétlenül következő minimum; ennél azonban több témát is szabályozhat a törvény. Megítélésem szerint e minimumot – annak érdekében, hogy törvényi garanciái legyenek a parlament jogosultságainak integrációs témákban – érdemes lenne kiszélesíteni, így a következők kerülnének be a törvénybe:

- A kormány köteles rendszeresen tájékoztatni az Országgyűlést (annak illetékes bizottságát) az Európai Unió összes politikájáról, valamint Magyarország EU-beli tevékenységéről.
- A kormány *magyarázat kíséretében, haladéktalanul* megküldi az Országgyűlésnek az uniós intézmények dokumentumait (mind az I., mind a II. és III. pillérre vonatkozóakat, a munkadokumentumokat is beleértve, pl. a zöld és fehér könyveket, tájékoztatókat stb.), különös tekintettel a jogszabály-, egyezmény- vagy intézkedéstervezetekre. Az azokban bekövetkezett változásokról is folyamatosan értesíti a törvényhozást, magyarázat kíséretében¹⁰.

- Az Országgyűlés a beérkezett dokumentumokról folyamatosan konzultál a kormánnyal, és *háromféle állásfoglalást* bocsáthat ki.
- A jelenleg kétharmados szabályozást igénylő kérdésekben a kormányt köti a parlament véleménye, attól csak akkor térhet el Brüsszelben az illetékes miniszter, ha arra az Országgyűlés megfelelő fóruma *előzetesen* felhatalmazza.
- A törvényhozási tárgykört érintő kérdésekben a kormánynak az Országgyűlés véleményét kell követnie az EU-miniszterek Tanácsában, s attól csak nyomós kül- vagy integrációpolitikai okból térhet el.
- A törvényhozási tárgykörön kívül eső kérdésekben is konzultálhat a kormánnyal az Országgyűlés, megfogalmazhat véleményt, pozíciót, de azt a kormány nem köteles figyelembe venni.
- Az Országgyűlés vizsgálódásai lefolytatásához elegendő időt kell biztosítani, hogy a parlamenti álláspont még a brüsszeli egyeztetés megkezdése előtt megszülessen.
- A tanácsülések előtt az adott ülés napirendjét, magyarázószöveg kíséretében, előzetesen eljuttatja a kormány az Országgyűlésnek, az illetékes kormánytag pedig megjelenik a parlament integrációs fóruma előtt. E meghallgatás keretében a bizottság jóváhagyja a miniszter mandátumát.
- A kormány a tanácsbeli történésekről írásban számol be a törvényhozásnak, különös tekintettel azokra a kérdésekre, melyekben parlamenti állásfoglalás is születt. Amennyiben a kormány képviselője eltért a tanácsban a parlament állásfoglalásától, az illetékes miniszter haladéktalanul szóban is magyarázattal szolgál az Országgyűlésnek.
- A parlament uniós ügyekben illetékes fóruma az európai integrációs ügyek bizottsága, melynek állásfoglalásai úgy tekintendők, mintha azokat az Országgyűlés plenáris ülése hozta volna.

Ezen jogosítványok, kontroll-lépések törvényben történő szerepeltetése révén biztosítani lehetne az Országgyűlés széles körű tájékozottságát, állásfoglalási lehetőségét, illetve, hogy minden történésről visszajelzést kapjon. Köött mandátumot a kétharmados témák kivételével nem fogalmazna meg tehát a törvényhozás a kormány számára alapesetben, de a folyamatokat kontroll alatt tudná tartani. Ezáltal a magyar modell a finn parlament által végzett kontrollhoz állna a legközelebb. *A cél a meglévő hatalmi egyensúlyi viszonyok fennmaradása, a közjogi hagyományokra való építkezés és a szuverenitásvesztés minimumra szorítása.* Az általam javasoltak megvalósulása garantálná, hogy az Országgyűlés megtarthatja politikaalakító, törvényalkotó szerepét, nem változtatna a demokratikus intézmé-

nyek közötti viszonyrendszeren, s nem lenne idegen a magyar közjogi szokásoktól.

A részleteket rögzíthetné az Országgyűlés *házzsabálya*, attól kezdve, hogy mit tartalmazzon az uniós dokumentumok mellé kötelezően csatolandó (és folyamatosan frissítendő) magyarázat, addig, hogy a parlament hogyan folytassa le az eljárásokat. Szintén a házzsabályba kellene kerülniük – tekintettel a magyar parlamenti hagyományokra – a *kisebbségvédelem garanciáinak*. Eljárási aktusok esetében (napirend elfogadása, javaslat-étel egy kérdés megtárgyalására stb.) a jelenlegi kétötödös szabályokat kell alkalmazni.

A ma hatályos házzsabály IV. rész 1–3. fejezete a parlament ülésezési, tárgyalási rendjének általános szabályait tartalmazza, a IV. rész 4. fejezete pedig a különleges eljárásokat, tehát hogy például a költségvetéssel vagy a nemzetközi szerződésekkel hogyan foglalkozik a ház. Mindennek ismeretében úgy vélem, hogy az európai integrációs ügyek parlamenti kezelésének normáit is ez utóbbi fejezetben, annak egy alfejezetében kellene egy helyen rögzíteni. Ezen túl a 28. cikk (2) bekezdésében, mely felsorolja, hogy milyen ügyekkel kapcsolatosan kötelező létrehozni állandó bizottságokat, be kellene illeszteni, hogy az európai integráció is igényli egy állandó bizottság felállítását.

Végezetül szólnom kell még pár szót a *jogalkotási törvényről*, hisz az is érinti az Országgyűlés jogosítványait és feladatait. Meg kell majd határozni a közösségi jog helyét a jogforrási hierarchiában, el kell választani a törvényi és rendeleti úton szabályozandó kérdéseket, s tisztázni kell a nemzetközi szerződések megkötésére vonatkozó szabályokat. A jogalkotásról szóló 1987. évi XI. törvény jelenlegi állapotában mind tartalmát, mind szemléletét tekintve alkalmatlan arra, hogy az EU-tagság elérése után is követendő norma legyen a jogszabályok megalkotásához. Néhány példa: a ma hatályos törvény szerint gazdasági, társadalmi szükségyszerűség esetén kell jogszabályt hozni, az EU-tagság után pedig ettől függetlenül is kötelező lehet a jogalkotás (például át kell ültetni egy irányelvet). Meg kell változtatni a jogszabályok kihirdetésére vonatkozó szabályokat, hisz már nemcsak a Magyar Közlöny lesz az irányadó, hanem az EU akkor már magyar nyelven is elérhető hivatalos lapja. A csatlakozástól kezdve már nem csak a Magyarországon elfogadott normák lesznek érvényesek, hanem a Brüsszelben elfogadottak is, ráadásul megváltoznak a jogszabályok hatálybalépésének körülményei. *Mindezek miatt tehát elkerülhetetlen a jogalkotási törvény átfogó reformja*. Megítélésem szerint az Országgyűlés irányelv-átültetési, tehát nem a kormány ellenőrzésére vonatkozó feladatait is ebben a törvényben kellene rögzíteni. Az egész jogalkotási törvénymódosítást, valamint a szintén erősen idejétmúlt, a nemzetközi szerződések kötéséről szóló törvény felülvizsgálatát a parlament szerepéről szóló törvény tervezet-

vel párhuzamosan kellene tárgyalnia a háznak, s a törvénycsomagnak 2004. május 1-jén kellene hatályba lépnie¹¹.

A jogszabályi keretek rögzítése után vizsgáljuk meg, pontosan milyen elemei lennének a magyar modellnek, s mely lépéseken keresztül valósulna meg a kormány feletti kontroll integrációs ügyekben.

AZ INTEGRÁCIÓS ÜGYEKKEL FOGLALKOZÓ PARLAMENTI TESTÜLET ILLETÉKESSÉGE, FELHATALMAZÁSA

Az Országgyűlésben, mint láttuk, 1992 óta működik az európai integrációs ügyek bizottsága. A csatlakozáskor tehát tizenkét év tapasztalata áll majd a testület mögött. A tagság nagy fluktuációja miatt ez ugyan nem maradt meg teljes egészében a köz számára, de a testület jó hazai és nemzetközi kapcsolatrendszerre, viszonylagos ismertségre tett szert. A szakbizottságok integrációs tevékenysége ez ideig minimális volt, így nem tartom valós alternatívának, hogy valamelyik közülük átvegye majd az EIÜB szerepét.

Mindezek alapján azt javaslom, hogy az EU-tagság elnyerése után is az európai integrációs ügyek bizottsága legyen az uniós ügyek letéteményese az Országgyűlésben (az unió mindhárom pillérének és az előkészítés alatt levő egyéb uniós tervezeteknek a kérdésében is¹²). Továbbra is egyike maradna a parlament állandó bizottságainak, amelyet azonban egy különleges, új hatáskörrel is felruháznának, azaz az egész ház nevében hozhatna állásfoglalásokat. Ezt azért tartanám hasznosnak, mert egy bizottság könnyebben tud alkalmazkodni a hektikus brüsszeli döntéshozatalhoz, s a hazai és külföldi uniós történéseknek nagyobb figyelmet tud szentelni, mint a plénum. Amennyiben a plenáris ülés lenne hivatott a végső szót kimondani az uniós tervezetekről, az egyrészt rontaná a döntéshozatal hatékonyságát, időigényesebb lenne, így a kormány az időkorlát miatt vagy nem venné figyelembe a parlament véleményét, vagy Brüsszelben gyakran a magyar elmaradás miatt nem születhetnének meg a határozatok. Másrészt a magyar törvényalkotás menetét is megzavarná, hisz az Országgyűlés amúgy is állandóan túlterhelt. Egy bizottság mindig rugalmasabb és gyorsabb, mint a plénum. A csatlakozási tárgyalások alatt működtetett modell is inkább abba az irányba mutat, hogy a bizottság felhatalmazása célravezető megoldás lenne. Az EIÜB ilyen jogosítvánnyal való felruházása ugyanakkor nem zárná ki, hogy a plenáris ülés bármikor úgy döntsön, egy témával maga is foglalkozni kíván.

Az EU-tagállamok példái azt bizonyítják, ott hatékonyabb a kormány ellenőrzése, ahol az integrációs bizottság rendelkezik

ilyen felhatalmazással A jelenlegi EU-tagállamok közül csak a dán, a finn és az osztrák EU-s parlamenti testület fogalmazhat meg a plénum nevében véleményt, eseti alapon pedig a német Bundestag. Ez utóbbi modell működésében pontosan a felhatalmazás eseti jellege okoz gondot, s lassít az ügymeneten. Az *Egyesült Királyság kivételével, ahol a parlament komolyan ellenőrzi a kormányt, mindenhol megvan az állandó felhatalmazás.*

Döntést igényel, hogy *mi történjen az európai integrációs nagybizottsággal.* A 2002 szeptemberében az Országgyűlés elnökének kezdeményezésére felállított testület¹³ mandátuma a csatlakozásig szól. Az Országgyűlés vezetése részéről továbbra is erős nyomás van arra nézve, hogy fennmaradjon a testület a stratégiaileg fontos, konszenzust igényelő kérdések eldöntésének fórumaként. Ki kell ugyanakkor emelni, a *tagállamokban sehol nincs arra példa, hogy nagybizottság is és scrutinybizottság is létezne egyszerre* (ahol van nagybizottság, annak mindenhol speciális oka van és az a testület végzi a *scrutinyt* is). Megítélésem szerint nincsenek olyan uniós ügyek, melyek alátámasztanák a testület létjogosultságát, hisz minden uniós téma megtárgyalása az EIÜB-t illetné meg, s rendkívül kényes, politikai természetű témák megtárgyalására bármikor össze lehet hívni – ahogy eddig is történt – egy négypárti egyeztetést. A nagybizottság egyéves működése alatt is volt már példa arra, hogy ugyanabban a kérdésben a külügyminiszter mind az EIÜB-t, mind a nagybizottságot tájékoztatta, s ő maga is értekelte, feleslegesnek tartja a duplikációt¹⁴. A két bizottság párhuzamos üzemeltetése az EIÜB, s általában a *scrutiny* jelentőségét csökkentené, hatásköri vitákhoz vezetne. A parlamenti kontroll egyik fő célja egyébként is az átláthatóság fokozása, a nyilvánosság erősítése, így a zárt ajtók mögött ülésző testülettől biztosan nem növekedne a magyar EU-tagság legitimitása.

AZ INTEGRÁCIÓS TESTÜLET ÖSSZETÉTELE

Az európai integrációs ügyek bizottságának – igazodva ahhoz, hogy a plénum nevében foglalhat állást – a parlament egyik legnagyobb létszámú bizottságává kell válnia.

A testület összetétele eddig is követte a pártok mandátumszámának megoszlását a plenáris ülésen, s ez a jövőben is fenn tartandó. Az, hogy pontosan kik legyenek a bizottság tagjai, a pártok döntésétől függne (ahogy ez ma is történik). A tagállamok hasonszórú testületeiben – különösen a nagy felhatalmazással bíró EU-s bizottságokban – általában nagy jelentőségű politikusok foglalnak helyet. Ahol kiemelt bizottságról van szó, mint például Finnországban és Ausztriában, ott a szakbizottságok el-

nőkei, alelnökei is tagjai a testületnek (Ausztriában a parlament elnöke a bizottság elnöke).

Én a döntést a tagok delegálásáról teljes egészében a frakciókra bízom. A bizottsági helyeket az Országgyűlésben a parlamenti ciklus elején osztják szét, s az európai integrációs ügyek bizottságát ebből a szempontból ugyanúgy kezelném, mint a többi állandó bizottságot. Semmiképp nem írnám elő, hogy szakbizottsági elnökök, alelnökök feltétlenül kapjanak helyet a testületben. A pártok döntése persze ettől függetlenül lehet az, hogy valamely bizottsági elnököt küldik az integrációs testületbe is tagnak (a házszabály szerint egy képviselő több bizottságnak is tagja lehet).

Az európai integrációs ügyek bizottságának súlyát mindenképp növeli, ha nagy tekintélyű vagy ismert politikusok a tagjai. Az elnök személye mindenképp meghatározó (ahogy eddig is az volt) itthon csakúgy, mint a tagállami törvényhozásokban. Ugyanakkor, ha olyan képviselőkből áll túlnyomórészt a testület, akiknek sok egyéb irányú elfoglaltsága is van, akkor az egész kontrollmechanizmust nem lehet majd működtetni. A *scrutiny* és a konzultáció idő- és energiaigényes, s még jó titkársági háttér esetén is szükség van hozzá a képviselők aktív közreműködésére. Arra azonban mindenképp oda kellene figyelni, hogy a bizottságban minél több olyan képviselő legyen, aki valamely szakbizottságnak is a tagja, s így a képviselők fedjék le a szakkérdések minél szélesebb körét. Ez mindenképp megkönnyítené a kommunikációt a testületek között.

Fontos továbbá, hogy a képviselők megfelelő szintű nyelvismerettel és integrációs tudással rendelkezzenek. Ez azért fontos, mert sok dokumentum idegen nyelven előbb áll rendelkezésre, mint magyarul, s elképzelhető, hogy csak akkor születhet parlamenti állásfoglalás, ha a munka már az idegen nyelvű anyag alapján megindul.

Az európai integrációs ügyek bizottságának volt már mind kormánypárti, mind ellenzéki elnöke. Ennek alapján továbbra sem rögzíteném, hogy kinek kell betöltenie ezt a posztot, ráadásul egyértelműen iránymutató nemzetközi tapasztalatok sincsenek. A demokratikus kontrollra különösen nagy hangsúlyt fektető országokban általában ellenzéki politikus az elnök, más államokban pedig ez elképzelhetetlen. A kérdést minden ciklusban az erőviszonyok alapján lehetne eldönteni, természetesen azzal a megjegyzéssel, hogy a demokrácia oldaláról mindenképp előnyös lenne, ha a pozíció a mindenkori ellenzéknek jutna (ahogy például a költségvetési bizottság elnöke hagyományosan ellenzéki politikus).

AZ INTEGRÁCIÓS ÜGYEK PARLAMENTI KONTROLLJÁNAK MENETE

Minden modell működésének kulcsa, hogy az adott parlament az uniós információk milyen köréhez jut hozzá, s azokkal mit kezdhet.

Az uniós dokumentumok eljutása a nemzeti parlamentekbe külső és belső körülményektől függ. Külső körülmények alatt értendő a kiszámíthatatlan brüsszeli munkavégzés, azaz hogy sokszor valamely dokumentum lassabban vagy gyorsabban készül el a vártnál, hogy a döntéshozók hirtelen megváltoztatják például a tanács napirendjét, hogy az Európai Bizottság javaslatai késve kerülnek a tárgyalóasztalra, hogy a szöveg még nem áll rendelkezésre az unió összes hivatalos nyelvén. Ezek objektív, a törvényhozások kompetenciáitól független körülmények, amelyeken a parlamenteknek nincs módjuk változtatni. Az ún. belső körülményeket azonban igenis lehet befolyásolni. Ez alatt azt értem, ha egy törvényhozást a kormány jogszabályi alapon köteles tájékoztatni, akkor arra minden valószínűség szerint sor is kerül. Hasonlóképpen, ha bizonyos kérdésekben a kormánynak konzultációs kötelezettsége is van a parlamenttel, akkor nem fordulhat elő, hogy például közösségi jogszabálytervezetek úgy kerülnek alkalmazásra Magyarországon, hogy azokkal kapcsolatban az Országgyűlés nem fejtette ki a véleményét. *Tájékoztató és konzultáció hiányában a magyar törvényhozást folyamatosan kész tények elé állítaná a közösségi jogalkotás.*

Ez alapján integrációs ügyekben *a kormány háromféle, az Országgyűléssel szembeni kötelezettségét kellene törvényben rögzíteni. Az első a tájékoztatási, a második a megjelenési, a harmadik pedig a konzultációs kötelezettség.*

A *tájékoztatási kötelezettség* megszabása alatt az értendő, hogy megállapítjuk, a dokumentumok milyen körét, kinek, mikorra, s milyen kísérszöveggel kell eljuttatnia a kormánynak a törvényhozás számára.

Ha a dokumentumok túl széles köréhez jut hozzá a parlament, fennáll az információtengerbe való belefulladás veszélye. Ha túl kevés dokumentumot köteles a kormány megküldeni, fontos kérdések elkerülhetik az Országgyűlés figyelmét. *A cél annak biztosítása, hogy az Országgyűlés minden olyan uniós dokumentumhoz hozzájusson, mely Magyarország szempontjából fontos* (akkor is, ha nem közvetlenül törvényhozási tárgykört érintő kérdéstről van szó, hiszen a parlamentnek általános rálátással kell rendelkeznie az ország életére döntő befolyással bíró intézkedésekre és politikákra, illetve akkor is, ha a kérdés – a dokumentum jellegénél fogva – nem szerepel a kormányzati részvétellel működő intézmények napirendjén, például a Magyarországgal foglalkozó európai bírósági ítéletek, európai parlamenti határozatok stb.).

Az Országgyűlés és a kormány együttműködését szabályozó törvényben tehát a parlamentnek eljuttatandó dokumentumok körét érdemes lenne a következőképp meghatározni: az Országgyűlés megkapja mindazokat a dokumentumokat, amelyeket az Európai Unióról szóló szerződéshez, az Európai Közösséget létrehozó szerződéshez és az Európai Atomenergia-közösséget létrehozó szerződéshez csatolt, a nemzeti parlamenteknek az Európai Unióban betöltött szerepéről szóló jegyzőkönyv¹⁵ I. 1–3. pontjai nevesítenek. Ezáltal ugyanis biztosítjuk, hogy mindhárom pillér esetében hozzájut a parlament a jogszabály- és jogi aktustervezetekhez, valamint az ún. konzultációs dokumentumokhoz (zöld és fehér könyvek) is. Szerepeltetni szükséges továbbá a szövegben, a kormány felelőssége, hogy a törvényhozáshoz eljusson minden olyan, az Európai Unió bármelyik intézménye által kibocsátott dokumentum, melynek az unió fejlődése vagy Magyarország szempontjából döntő jelentősége van, illetve, hogy az ilyen kérdésekről folyamatosan tájékoztatást kapjon a ház. A folyamatban levő uniós tárgyalásokról, kormányközi konferenciákról, nemzetközi szerződések előkészítéséről szintén számot kell adni a törvényhozásnak. Az Európai Bizottság saját körben hozott szabályairól is tájékoztatni kell a parlamentet, különösen, ha azok törvényhozási tárgykört érintenek. (Mostantól összegző néven, uniós dokumentumként említem a parlamentnek eljuttatandó anyagokat.)

A kormány feladata annak eldöntése, mely szervét bízta meg a parlamenttel való kapcsolattartással integrációs ügyekben. Az EU-koordináció jelenlegi rendszeréből¹⁶ kiindulva mindenesetre az tűnik a legésszerűbbnek, hogy az európai integrációs tárca nélküli miniszter, a Külügyminisztérium integrációs és külgazdasági államtitkárságára támaszkodva legyen ennek a fő felelőse.

Az anyagoknak a parlament addigra létrehozandó Európai Integrációs Hivatala EU-dokumentációs központjába kellene érkezniük, ahol aztán azokat jegyzékbe veszik. A kormánynak a fontos és újdonságot tartalmazó dokumentumok mellé *magyarázószöveget* is kellene mellékelnie, legkésőbb két héttel azután, hogy a tervezet eljutott a tanácshoz. Ennek a magyarázatnak tartalmaznia kellene a következőket:

1. az uniós javaslat tartalmi összefoglalója, célja;
2. az alkalmazott döntéshozatali eljárás (egyhangú vagy minősített többségi döntés, illetve az EP-nek mi a szerepe – konzultáció vagy együttdöntés);
3. az uniós alapító szerződések azon cikkének megjelölése, melynek értelmében a kérdésben uniós szabályozásra van szükség;
4. a javaslat elfogadásának várható uniós menetrendje;
5. a hatályos magyar és uniós szabályozás;

6. a javaslat várható gazdasági, költségvetési, társadalmi, politikai, jogi hatása Magyarországra;
7. a magyar kormány álláspontja;
8. amint lehetséges, a többi tagállam, illetve az uniós intézmények álláspontja.

Ha ilyen melléklet nem kerülne a dokumentum mellé, akkor a parlament vagy belefűlna az információáradatba, s nem tudna érdemi munkát végezni, vagy hatalmas stábot kellene alkalmaznia ahhoz, hogy ki tudja szűrní a fontos dokumentumokat, és azokat fel is tudja dolgozni. Ennek nincs realitása, s a tagállami parlamentek közül is csak kevés engedheti ezt meg magának (például a francia nemzetgyűlés).

A kormány a dokumentumok kézhezvételétől számított egy héten belül (tehát akkortól, amikor már a tanács elé került a javaslat, azaz rendelkezésre áll magyar nyelven, s az állandó képviselőten keresztül Budapestre is megérkezett) megküldi az uniós dokumentumokat.

A parlament EU-dokumentációs központja a beérkező uniós dokumentumokról hetente listát készít, s ezt minden képviselőhöz eljuttatják. A dokumentumok tehát nem kerülnének el közvetlenül minden képviselőhöz, csak ez a lista; ha valakit egy konkrét dokumentum érdekel, akkor azt az EU-dokumentációs központtól külön kérésre megkaphatná, illetve az elektronikusan is meglevő dokumentumokhoz egy belső hálózaton keresztül minden arra jogosult hozzáférhetne.

Rendkívül fontos, hogy az Országgyűlés a vonatkozó uniós tervezetet még azelőtt megkapja, mielőtt arról a kormányzati részvétellel működő intézményben megkezdődik az egyeztetés (tehát hogy nem a tanácsülésre került, a munkacsoportok és a coreper által már elfogadott javaslatot kapja meg a ház, *hanem még mielőtt a tanács illetékes munkacsoportja megkezdí róla az egyeztetést*). A javaslat szövegének érdemi befolyásolására ugyanis csak így van esély (a már tanácsülésre menő előterjesztésekről általában már korábban megvan az egyezés).

Ezután az európai integrációs ügyek bizottsága titkársága a beérkezett dokumentumokat osztályozza, azaz megállapítja, melyekkel kellene a bizottságnak érdemben foglalkoznia, melyekről kellene parlamenti állásfoglalást kibocsátani, illetve melyek a parlamenti szempontból nem különösebben jelentősek. Az erre vonatkozó, hetente elkészítendő javaslat a bizottság vezetősége elé kerül, mely azt jóváhagyja vagy módosítja, majd azt a bizottság teljes ülése elé terjeszti, immár mint a vezetőség javaslatát. A képviselők ezután szintén véleményezik a javaslatot, majd a döntés után az érdemben tárgyalandó kérdések vizsgálatához raportőröket állítanak, akik jelentést készítenek az adott témában. A titkárság előterjesztése alapján a bizottság arról is dönt, hogy mely szakbizottságoknak adják ki tárgyalásra

az uniós dokumentumot (ezt l. részletesebben később a vonatkozó alfejezetben).

A bizottsági állásfoglalás az illetékes raportőr jelentése és előterjesztése, valamint a szakbizottságtól beérkezett vélemény alapján vita után születik. Szavazást csak akkor rendelnek el, ha az álláspontervezet támogatottsága nem egyértelmű. A döntéshozatal ilyenkor egyszerű többséggel történik.

Az uniós dokumentumok sorsáról a kormánynak folyamatosan tájékoztatnia kell a törvényhozást, tehát a magyarázószöveg elkészítésével nem tudhatja le tájékoztatási kötelezettségét. Ez azt jelenti, hogy amennyiben a tervezettel kapcsolatban bármilyen fontosabb fejlemény következik be (például újabb változatot készít a tanács munkacsoportja, európai parlamenti vélemény született, módosult a tárgyalás menetrendje stb.), egy héten belül kiegészítő információt kell eljuttatnia a kormánynak a törvényhozáshoz, hogy az mindig naprakészen ismerje a történéseket. Mindez természetesen azt is jelenti, hogy az előzetesen az Országgyűlésnek bemutatott kormányzati álláspont is folyamatosan változhat; amennyiben abban lényeges módosulás történik, arról tájékoztatni kell a parlamentet, hogy az is felülvizsgálhassa a saját pozícióját.

A kormány *megjelenési kötelezettsége* alatt azt értem, hogy – híven az eddigi hagyományokhoz – a kormány illetékesei megjelennek az európai integrációs ügyek bizottsága (és a szakbizottságok) ülésein, hogy az uniós dokumentumokkal, történésekkel kapcsolatban szóban is tájékoztassák a képviselőket, s válaszoljanak kérdéseikre. A dokumentumok vizsgálata, a *scrutiny* alatt a téma kormányzati szakértőit (tehát nem feltétlenül a minisztereket, magas rangú köztisztviselőket) hallgatná meg az EIÜB, illetve az illetékes szakbizottság.

A *konzultációs kötelezettség* arra vonatkozna, hogy a soron következő tanácsülés előtt a magyar kormány illetékes tagja megjelenik az európai integrációs ügyek bizottsága előtt, ismerteti az egyes napirendi pontokban a kormány álláspontját, a testület pedig jóváhagyja a tárgyalási mandátumot. Ahogy arról a jogszabályi háttér ismertetésekor szó volt, a parlamenti állásfoglalás természete attól függne, hogy az adott témakör a magyar jogrendben milyen szabályozás alá esik. Azon kérdésekben, melyek az EU-csatlakozást megelőzően a törvényhozás hatáskörébe tartoztak, a kormány a tanácsban főszabályként az EIÜB pozícióját követi, s attól csak nyomós kül- vagy integrációpolitikai okból térhet el. Ez a mozgásszabadság nem illeti meg kétharmados ügyekben (ott köteles tartani magát a parlamenti véleményhez), a törvényhozási tárgykört nem érintő témákban pedig a végrehajtó hatalom csak tudomásul veszi az Országgyűlés álláspontját, de nem szükséges ahhoz tartani magát.

A törvényhozási tárgykörbe eső meghallgatások esetében kötelezően az illetékes miniszter vagy akadályoztatása esetén po-

litikai államtitkára vesz részt a konzultáción (tehát köztisztviselő nem helyettesítheti).

Mindezek alapján az európai integrációs ügyek bizottsága ülései három részből állnának. Az elsőben a titkárság javaslata alapján a testület arról döntene, hogy mely, az előző héten beérkezett uniós dokumentumokkal kíván majd részletesen foglalkozni. A második rész a korábbi rostán már fennakadt, tehát fontosnak ítélt dokumentumok tárgyalása lenne, a kormány illetékeseinek, esetleg külső szakértők, érdekképviseltek bevonásával (hasonlatosan a most működő meghallgatási rendszerhez). Ez nem zárulna döntéshozattal, hisz uniós szinten is még folyamatban van az ügy, de egy előzetes parlamenti vélemény megfogalmazására sor kerülhet (tehát hogy a kormány azt szem előtt tartva tárgyalhasson a tanács munkacsoportjaiban, szakértői bizottságaiban). A harmadik rész a soron következő tanácsülés előkészítéséből állna. A kormánynak a tanácsülés napirendjét, a szükséges értelmezésekkel, magyarázatokkal és az elfoglalt állásponttal együtt egy héttel korábban el kell juttatnia a bizottsághoz (ha ezután még változás történik a napirendben vagy az álláspontban, arról értesíteni kell a parlamentet).

Az amszterdami szerződés életbelépése óta a nemzeti parlamenteknek elvileg minimum hat hét a rendelkezésükre áll, hogy vizsgálódásaikat lefolytassák. Véleményem szerint a parlamenti fenntartás olyan – finomított – változatát lenne érdemes meghonosítani Magyarországon, mely szerint a kormány főszebályként minimum négy hét vizsgálódási időt biztosít a parlamentnek, illetve az uniós dokumentumhoz csatolt magyarázószövegben jelzi, mikorra kell elkészülnie a parlamenti állásfoglalásnak ahhoz, hogy azt figyelembe tudja venni brüsszeli tárgyalásai során. Amennyiben a parlament a megadott, *reális* határidőig nem fekteti le véleményét, akkor a kormány saját belátása szerint jár el a tanácsban. Amennyiben Brüsszelben a tanácsülésen olyan kérdésben is döntést kell hozni, mely nem szerepelt az előzetes napirenden, így arról a parlament nem szerzett tudomást és még nincs róla országgyűlési álláspont, a kormánynak – hogy az eljárás ne húzódjon el túlságosan – joga lenne konzultáció nélkül részt venni a határozathozatalban, de utána haladéktalanul (két napon belül) erről és a konzultáció elmaradásának okairól tájékoztatnia kell írásban – és ha arra a törvényhozás igényt tart, szóban – az európai integrációs ügyek bizottságát.

Az Európai Tanács félévenkénti üléseit megelőzően a külügyminiszter köteles lenne megjelenni az európai integrációs ügyek bizottsága előtt. Ismertetnie kellene az EU-csúcs napirendjén szereplő kérdéseket, és az azokban vallott magyar álláspontot. A bizottság – ha arra igényt tart – ezekkel kapcsolatban is megfogalmazhatna véleményt. Az állam- és kormányfők tanácskozását követően a miniszterelnöknek az Országgyűlés

plenáris ülésén kellene számot adnia a történekről. Ez lenne az alkalom arra is, hogy a megelőző félév EU-beli fejleményeiről, a magyar uniós részvételről a ház minden tagja első kézből kapjon tájékoztatást. A miniszterelnöki beszámolót vita követné, de a parlament – hacsak azt valaki külön nem kezdeményezné – nem hozna a vita végén határozatot. Rendkívüli EU-csúcs esetén az esemény előtt és után a kormánynak az európai integrációs ügyek bizottsága előtt kellene beszámolnia.

A kormánynak – a mai helyzethez hasonlóan – évente kellene jelentést benyújtania a törvényhozásnak az integrációs politikáról, különösen arról, hogyan hat az ország külső és belső helyzetére az EU-tagság. Ezt az európai integrációs ügyek bizottsága és a szakbizottságok megtárgyalnák, majd a végső döntést a jelentés elfogadásáról a plenáris ülés hozná meg. Egy olvasatos tárgyalás lenne, a határozat pedig arról szólna, hogy az Országgyűlés elfogadja vagy sem a kormány beszámolóját. Ez lenne tehát a plenáris ülés egyetlen, évente egyszer használatos „fegyvere” integrációs kérdésekben. A jelentés elutasításának nem lenne jogi, csak politikai következménye. A jelentést érdemes lenne a naptári évhez kötni, s azt minden év február végéig kellene beterjeszteni a parlamentnek. A kormány e kötelezettségét érdemes lenne rögzíteni a törvényben, s ezáltal a korábbi beszámolási kötelezettséget rögzítő 10/1993. sz. OGYH hatályát vesztené.

Az Országgyűlésnek tehát középérs ellenőrző szerepet szánok. A magyar törvényhozás a legszélesebb körűen tájékozódna és rendszeres *scrutiny*-t végezne. Ha nem adnánk meg a testületnek a teljes informálódáshoz való jogot, akkor a parlament nem tudná ellátni a kormány olyan szintű ellenőrzését, ami ma még megvalósul. A nemzetközi példák is azt mutatják, hogy ezt felismerve mind több nemzeti parlament terjeszti ki jogosultsága körét az uniós dokumentumokhoz való hozzáférés terén. A maastrichti és az amszterdami szerződés után az alkotmányos szerződés tervezetének fényében már furcsa lenne, ha egy új tagállam korlátozná saját parlamentje tájékozódáshoz való jogait.

A magyar parlament alapos vizsgálatnak csak az általa kiválasztott dokumentumokat vetné alá (szelektív *scrutiny*, l. például Németországot), így a beáramló információtömeg kezelése nem lenne lehetetlen feladat. Természetesen ehhez tökéletes informatikai felszereltségre, hozzáértő titkárságra van szükség.

A *scrutiny*-be fektetett munka csak akkor hozhatja meg a kívánt eredményt, ha a kormány – főszabályként – köteles megvárnai és meghallgatni a parlament állásfoglalását. Enélkül a képviselőket is nehéz lenne arról meggyőzni, hogy e sok munkával járó tevékenységbe energiát fektessenek, annál is inkább, mert az uniós tervezetek vizsgálata nem látványos, a választópolgárok figyelmére közvetlenül igényt tartó akció. A konzultá-

ciós jog nélkül a *scrutiny* komolytalanná válhatna. Ilyen jogosítványa van egyébként a mindenható dán törvényhozáson túl még több olyan parlamentnek, mely komolyan veszi a saját szerepét, például Finnországban, Svédországban, Hollandiában, Németországban.

Szelektív *scrutiny*yt tehát végezne az Országgyűlés, joga lenne a konzultációhoz (azaz a tanácsülések előtti meghallgatáshoz), de állásfoglalásai nem kötnék jogi értelemben a kormányt; az „csak” politikai felelősséggel tartozna a törvényhozásnak. Megítélésem szerint a konzultáció és a *scrutiny* joga épp elég feladatot róna a törvényhozásra, s már az ezeknek való kihívás is nagy erőpróbát jelent.

A KÖZÖSSÉGI IRÁNYELVEK ÁTÜLTETÉSÉRŐL is érdemes pár szót szólni a kontroll menete ismertetésének végén. Azt már említettem, hogy az alkotmányban, illetve a jogalkotási törvényben mindenképp el kellene határolni a törvényi és rendeleti úton meghatározandó kérdések körét. Megítélésem szerint mindenképp – akár delegált jogalkotás útján – csökkenteni kellene a törvényi úton szabályozandó témák számát, hogy enyhüljön a parlamentre háruló teher. A kerettörvények bevezetése, a részletek rendeleti úton való rögzítése e szempontból előremutató lenne. Az EU-tagság miatt erre amúgy is szükség van, hisz elképzelhetetlen, hogy az irányelvek túlnyomó részét törvényi úton léptessük életbe (Olaszország kivételével az irányelvek nagy részét a tagállamok rendeleti úton veszik át). Mindezek alapján az Országgyűlés viszonylag kevés számú irányelv átültetésében lenne érintett, s azt a szokásos törvényalkotás útján tenné. Az irányelvvel annak előkészületi fázisában az európai integrációs ügyek bizottságának már amúgy is kellett találkoznia, esetleg parlamenti állásfoglalás is született róla, így ekkor a testület már nem venne részt a folyamatban, csak az illetékes szakbizottság és a plenáris ülés. A kormány ugyanakkor legyen köteles rendszeres időközönként, mondjuk az amúgy is évente benyújtandó jelentés keretében, kimutatást eljuttatni a parlamentnek az időközben rendeleti úton kihirdetett jogszabályokról (és a közvetlenül hatályos, időközben életbelépett közösségi rendeletekről).

MEGHALLGATÁSOK

Az előző részben láttuk, hogy az EIÜB rendszeresen tartana meghallgatásokat egyrészt az uniós dokumentumok megvitatása céljából (a téma kormányzati szakértői, érdekképviseltek, kutatók stb. részvételével), másrészt a kérdésben döntő tanácsülés előtt a miniszter (vagy akadályoztatása esetén politikai államtitkára, de semmiképp nem köztisztviselő) jelenlétében a tárgyalási mandátum jóváhagyása érdekében.

Konzultációs joga lenne továbbá a bizottságnak a különböző uniós pozíciókra történő magyar nevezéseket illetően (Európai Bizottság, bíróság, számvevőszék stb.). Eszerint a kormány bemutatná jelöltjeit a bizottságnak, a képviselők kérdéseket intézhetnének hozzájuk, s akár kifejthetnék is, hogy támogatják-e a jelöltet. A bizottság álláspontja nem lenne kötelező a kormányra nézve. Ilyen gyakorlat a tagállamok közül Ausztriában létezik [ott az alkotmány 23. c) cikke garantálja a parlament e jogosítványát]. Jelenleg az a legvalószínűbb, hogy a magyar kormánynak már 2004-ben két főt kell majd jelölnie a Magyarországot megillető egy biztosi helyre, akik közül a bizottság elnöke választ. Amennyiben életbe lép majd az EU alkotmányos szerződése, három főt kell nevezni, akik közül az egyik kötelezően nő lesz. Az EIÜB-nek, mint az uniós ügyekben a legerőteljesebb demokratikus kontrollt megvalósító testületnek meg kell tudnia győződni arról, hogy a kormány jelöltjei széles nemzeti konszenzust élveznek-e.

A PARLAMENTI ÁLLÁSFOGLALÁSOK SORSÁNAK NYOMON KÖVETÉSE

Már volt szó arról, hogy a kormány a tanácsülések után legyen köteles írásban beszámolni a történekről a törvényhozásnak, s igény esetén kerüljön sor annak szóbeli kiegészítésére is. Amikor pedig a kormány a parlamentétől eltérő álláspontot képviselt Brüsszelben, akkor arról utólag mindenképp adjon, haladéktalanul és személyesen, tájékoztatást.

Azon EU-tagállami parlamentekben, ahol a kormányt hatékonyan ellenőrzi a törvényhozás, mindenhol gondot fordítanak a visszajelzésekre (Dániában, Németországban, Finnországban, Hollandiában és Svédországban), több országban pedig pontosan a visszajelzési kényszer hiánya gyengíti a modell erejét (Ausztria, Franciaország). A kontroll komolyságát kérdőjeleznék meg, ha a parlament nem kérné számon a végrehajtó hatalmon, hogy mennyire vette figyelembe állásfoglalását a brüsszeli döntéshozatalkor.

Az integrációs bizottság ülései és a titokvédelmi szabályok

Ahhoz, hogy az Országgyűlés élni tudjon tájékozási és konzultációs jogosítványaival uniós ügyekben, elkerülhetetlenül szükséges, hogy az európai integrációs ügyek bizottsága hetente legalább egy alkalommal ülésezzen. A nemzetközi kitekintésben láttuk, hogy az alapos parlamenti odafigyelést meghonosító törvényhozások, ahhoz, hogy érdemi munkát tudjanak végezni, hetente üléseznek. Vannak továbbá olyan parlamentek, melyek

a témákat kettéválasztva, heti két ülést is tartanak (Finnországban szerdánként scrutinyvel, péntekenként a tanácsülés napi-rendjén szereplő kérdésekkel foglalkoznak). Sok országban a parlamenti EU-bizottság a parlamenti szünet idején is összehívható (Brüsszelben az élet ugyanis csak augusztusban áll meg).

Annak a kérdésnek az eldöntéséhez, hogy az európai integrációs ügyek bizottsága ülése zárt vagy nyílt ajtók mögött folyjon, nincs szükség nagy újításra. A bizottság eddig igyekezett tiszteletben tartani a kormány kérését, ha az valamely témát zárt ülés keretében óhajtott megtárgyalni, megismertetni a bizottsággal. Irányadónak egyébként azt tekintették, hogy – mivel a parlamentnek tájékoztatói funkciója is van – az ülések legyenek nyilvánosak. Úgy vélem, ez a rendszer a csatlakozás után is fenntartható. Az uniós dokumentumok vizsgálata általános szabályként nyílt ülés keretében történne, de a konzultáció a kormánnyal a soron következő tanácsülés napirendjén szereplő kérdésekről mindig zárt ajtók mögött zajlana, így a magyar tárgyalási pozíciót semmi nem veszélyeztetné. A képviselőknek van ugyanis titoktartási kötelezettsége, s szigorúan ügyelni kellene annak megtartására. Az eljárást nem lenne szerencsés teljesen zárttá tenni, hisz akkor a közvélemény nem értesülhetne az amúgy is misztifikált brüsszeli történésekről, így a parlament éppen az egyik alapvető feladatát nem tudná ellátni. Az EU-tagállamokban a kérést mindenhol eltérően, a nemzeti parlamenti hagyományokhoz híven oldották meg, így nincs irányadó minta.

Az uniós dokumentumok minősítése a kormánynak lenne a feladata, s a parlament tartaná magát ahhoz. A titkos dokumentumok jó része a vonatkozó döntések meghozatala után azonban hozzáférhetővé kellene, hogy váljon. A parlamenti állásfoglalások azonban minden esetben nyilvánosak lennének.

A szakbizottságok integrációs tevékenysége

Az EU-tagállami parlamentekben, láttuk, sokszor van vita a szakbizottságok és az integrációs bizottság között arról, hogy az uniós politika egy-egy szakkérdésében ki az illetékes. Erős modelleken is gyengít, ha az állandó bizottságoknak nem jut kellő szerep a folyamatban (l. Dánia).

Úgy vélem, Magyarországon – tekintettel az Országgyűlés meglévő erős bizottsági struktúrájára – *hiba volna az Európa-politika ellenőrzésekor lemondani a szakbizottságok szakértelméről*. Még akkor is, ha egyelőre, mint arról már esett szó, integrációs albizottságaik csak igen gyenge teljesítményt nyújtottak. *A házzabályban kellene rögzíteni, hogy az európai integrációs ügyek bizottsága mellett a szakbizottságok is jogosultak nyomon követni a kormány brüsszeli fellépését.*

Tekintettel arra, hogy az Országgyűlésben a szakbizottságok ma még kevés uniós ismeretet halmoztak fel, azt nem tartanám szerencsésnek, ha a szakkérdésekben ők lennének a kijelölt, fő felelős bizottságok. Ehelyett a következő eljárás lenne célravezető: az uniós dokumentumokat és az ezekről szóló heti listát, valamint a magyarázatot a kormány az Országgyűlés európai integrációs ügyek bizottságának, konkrétan az EU-dokumentációs központnak küldi meg. Ezután a titkárság elvégzi az előszelekción, javaslatot tesz, hogy az európai integrációs ügyek bizottsága mely kérdésekkel foglalkozzon részletesen, illetve, hogy mely dokumentumokat adják ki véleményezésre az egyes szakbizottságoknak. Az EIÜB ennek alapján, amikor eldönti, mely témákat tűzi napirendjére, arról is határoz, hogy mely kérdésekben kér a szakbizottságoktól véleményt. A szakbizottságok a hozzájuk eljutott dokumentumok közül kiválasztják a fontosakat, azokat megvitatják (a kormány képviselőjének jelenlétében, sőt további háttérdokumentumokat is kérhetnek), s az európai integrációs ügyek bizottsága kérésére egy megadott határidőre az adott témában véleményt fogalmaznak meg. A szakbizottságok olyankor is készíthetnek véleményt, ha erre nem kaptak külön felkérést az EIÜB-től. A törvényhozási tárgykörbe eső uniós javaslatok esetén a szakbizottságoknak kötelező lenne véleményt megfogalmazniuk.

Az EIÜB, mielőtt véglegesen állást foglal egy kérdésben, köteles megvárni a szakbizottságok véleményét, akkor is, ha egy szakbizottság saját maga kezdeményezte a véleményadást (ezt azonban az EIÜB-vel egyeztetett, ésszerű határidőn belül kell megtennie).

Mindezek alapján a szakbizottságok aktívan részt vehetnének az integrációs ügyek feletti parlamenti kontrollban. A végső szó azonban az európai integrációs ügyek bizottságát illetné. Ezt azért tartom fontosnak, mert a szakbizottságokban részérdekekre nagyobb hangsúly kerülhet, s könnyebben ki vannak téve a lobbizásnak. A részvéleményeket az EIÜB szintetizálhatná, s a sokféle álláspontot összesítve fogalmazhatná meg a végleges parlamenti pozíciót minden egyes kérdésben. Az EU-tagállami példák közül ez a finn eduskuntabeli¹⁷ rendszerhez hasonlít leginkább.

A külügyi bizottságnak nem biztosítanék speciális jogosítványokat integrációs ügyekben; a tájékoztató és véleményadás ugyanúgy illetné meg, mint a többi szakbizottságot. A végleges döntés jogát a második pilléres ügyekben is az európai integrációs ügyek bizottságának tartanám fenn. Az uniós politikát tehát nem kezelném külpolitikaként. Az unió által kötött nemzetközi szerződések ratifikálása előtt azonban – igazodva a tagállami hagyományokhoz – a külügyi bizottság lenne a kijelölt testület.

A PLENÁRIS ÜLÉSNEK az integrációs ügyek feletti kontrollban visszafogottabb szerepet szánék. Tehermentesítése érdekében

az európai integrációs ügyek bizottsága kapná a folyamatban a főszerepet, a plénumnak tehát csak kevesebb, de állandó és eseti jogosítványai is lennének.

Állandó jogosítványai közé tartozna a kormány integrációs témájú éves jelentésének megvitatása, az arról való határozathozatal, valamint hogy az Európai Tanács üléseit követően évente kétszer vitát tart az uniós politikáról. Ezen kívül természetesen, eseti jelleggel, a jelenleg is érvényes szabályok alapján bármely képviselő, bizottság vagy a kormány kezdeményezheti, hogy egy kérdést a plénum napirendre tűzzön, vagy hogy egy javaslatot bíráljon el, határozatot hozzon.

A plenáris ülés mindig érintett továbbá, ha egy irányelvet törvényi úton kell átültetni a nemzeti jogba, illetve ha az unió alapító szerződéseinek módosítását kell életbe léptetni. Ezek a hagyományos törvényalkotási keretben és menetrend szerint történnek.

A képviselőknek természetesen joguk lesz kérdést, azonnali kérdést és interpellációt megfogalmazni az Európai Unió témájában, illetve akár vizsgálóbizottság felállítását is kezdeményezni.

A plenáris ülés ilyen jellegű funkciója megfelelne a nemzetközi tendenciáknak. Az unió tagállamaiban a hatékonyan kontrolláló törvényhozásokban a munka dandárját az EU-s bizottságok, és nem a plénumok végzik. Ahol a bizottságok önállóan nem hozhatnak határozatot, ott a plenáris ülésekre hárul ez a teher, s, mint láttuk, ez sokszor oda vezet, hogy a parlamenti állásfoglalás elmarad, mert a ház napirendjéig akár el sem jut el az integrációs testület jelentése, indítványa. A fent ismertetett modellel az Országgyűlés plénumát nem zárnánk ki az integrációs ügyekből, de nem is terhelnék túl a témával. Minden képviselő találkozhatna az uniós politikával a plénumon, ki is fejthetné alkalomszerűen róla a véleményét, de a szisztematikus munkát az európai integrációs ügyek bizottsága végezné.

Az Országgyűlés hivatala és az európai integráció

Az északi országokban a képviselők jórészt maguk végzik az érdemi munkát, azaz maguk írják jelentéseiket, kis létszámú titkárságokra támaszkodva. A déli országokban (például Franciaországban) ellenben, különösen az integrációs ügyekben aktívabb törvényhozásokban, a bizottsági tagokat nagyobb létszámú, felkészült stáb segíti, amely a képviselők helyett is munkálkodik.

Meggyőződésem szerint annak a kulcsa, hogy a magyar modell mennyire lesz sikeres, részben abban rejlik, hogy az apparátus fel tud-e készülni új feladataira. Az elmúlt évek során a hivatal különböző egységeihez sorra vettek fel integrációhoz ér-

tő munkatársakat (a külügyi hivatalba, a főtitkári szervezethez és a könyvtárba), de az ő munkájuk összehangolása nem történt meg. A megoldás megítélésem szerint *a hivatali szervezet egy-egésítése, a külügyi hivataltól független európai integrációs hivatal felállítása lenne* (hiszen az integrációs kérdések jól elkülöníthetők a parlamenti külügyektől). Az északi országok parlamentjei közül néhány (például Finnország) létszámfejlesztés nélkül el tudta látni a csatlakozással járó többletfeladatokat, s meggyőződésem, *létszámfejlesztésre már Magyarországon sincs szükség*. A külügyi hivatalban jelenleg öt, az EIÜB titkárságán a friss felvételek után szintén öt, a könyvtárban kb. 3 egyetemi végzettségű munkatárs már főképp uniós ügyekkel foglalkozik, s ez sem önmagában, sem nemzetközi összehasonlításban nem nevezhető már csekély gárdának.

A modell leírásából kiderült, hogy az uniós dokumentumok feldolgozása a legfontosabb lépés. Az Országgyűlés európai integrációs hivatalán belül létrehozandó *EU-dokumentációs központnak* éppen az lenne a feladata, hogy jegyzékbe vegye, csoportosítsa, mindenki számára elérhetővé és hozzáférhetővé tegye a beérkezett anyagokat, anélkül, hogy bele kellene fulladni az információ- és papírtengerbe. Külföldi tapasztalatok alapján ehhez legalább két, integrációs és informatikai ügyekben egyaránt jártas szakemberre és modern infrastruktúrára van szükség. Az európai integrációs ügyek bizottsága titkárságának pedig tartalmi szelektálást kell végeznie a dokumentumok között, s ez legalább háromemberes munka, ha ehhez azt is hozzászámítjuk, hogy a magyar képviselőknek minden bizonnyal több eligazításra lesz szükségük, mint gyakorlottabb EU-tagállambeli társaiknak. A dokumentációs központnak a kormánytól befutó dokumentumoktól függetlenül naprakésznek kell lennie, tehát itt rendelkezésre kell, hogy álljon az összes uniós adatbázis, elektronikus és hagyományos hírforrás, hogy valamilyen szinten legyen a parlamentnek önálló információs bázisa. A közvélemény tájékoztatása szempontjából hasznos lenne, ha ez a nyilvánosság számára is hozzáférhető lenne (ahogy ez az északi országokban is megvalósul). A belső tájékoztatásnak azonban elsőbbséget kellene biztosítani.

2001-ben nagy előrelépés volt, hogy az Országgyűlési Könyvtár elnyerte az EU letéti könyvtár státust. A mostani legfontosabb feladat pedig egy kutatószolgálat kialakítása, uniós részleggel. El kellene továbbá különíteni, hogy mely kérdésekben kinek kell tájékoztatnia. *Az EU-dokumentációs központot a könyvtárnak és az európai ügyek hivatalának közösen kellene üzemeltetnie*; míg a központnak az európai ügyek hivatalához tartozó része a törvényhozás munkájához jobban kapcsolódó ügyekkel foglalkozna (például a kormánytól beérkező dokumentumok feldolgozása), addig a könyvtárhoz tartozó rész általános dokumentációs, sajtófigyelési, háttérkutatási tevé-

kenységet folytatna. A külügyi hivatal jelenleg integrációval foglalkozó munkatársainak (EU-osztály) ide kellene átkerülniük.

A tagállami törvényhozások kisebbik felének (pontosabban hét parlamentnek) *saját brüsszeli kiküldöttje* van; ez mindenképp segítség az önálló információs bázis kiépítéséhez, hiszen csökkenti a kormánynak való kiszolgáltatottságot az információáramlás terén. Ez természetesen jelentős anyagi terhet ruházna az Országgyűlésre, s tagállami vélemények (Saramo 2003) szerint hasznos, de nem nélkülözhetetlen feltétele a hatékony parlamenti kontrollnak. Ennek megfelelően először a modell hazai beüzemelését tartanám fontosnak, s csak az első pár év tapasztalatának függvényében tartanám tanácsosnak egy munkatárs Brüsszelbe delegálását.

Kapcsolattartás a magyar EP-képviselőkkel, az uniós intézményekkel és a többi tagállammal

Az EU-tagság elnyerése után a megfigyelői szerep megszűnik, s az európai integrációs ügyek bizottsága vezetősége teljes jogú tagként vesz részt a COSAC¹⁸ ülésein. Az uniós tagállamok parlamentjeivel kialakított kapcsolatok jelenlegi szintjét a csatlakozás után is érdemes lenne fenntartani.

Az 1994 óta az európai megállapodás értelmében működő EU–Magyarország társulási parlamenti bizottság a belépéssel megszűnik. A 2003 májusa óta tevékenykedő 24 magyar EP-megfigyelőt a 2004 júniusában közvetlenül megválasztandó 24 magyar EP-képviselő váltja fel. Az Országgyűlésben jelenleg folyik az európai parlamenti választásokat szabályozó törvény¹⁹ vitája. A törvényjavaslat – igazodva a vonatkozó 2002-es tanácsi határozathoz – kizárja a kettős, azaz nemzeti és EP-mandátum birtoklásának lehetőségét²⁰.

ÖSSZEGRÉS

Az európai integrációt *Magyarország* a taggá válás pillanatától már semmi esetre sem kezelheti külügyként, hisz a belépéstől kezdve az unió mindennapjaink részévé válik. Ez pedig az ország gazdasági, politikai, társadalmi és nem utolsósorban mentális felkészülését követeli meg. Magyarországnak le kell majd mondania szuverenitása egy részéről, ezért elengedhetetlen, hogy a parlament befolyással legyen a folyamatokra.

A magyar Országgyűlésnek – a 2002. decemberi alkotmánymódosítás alapján – joga van meghatározni saját szerepét az EU-csatlakozást követő időszakra. A megalkotandó törvénytől függ, esik-e a szükségesnél (azaz a tagfelvétellel természetsze-

rúleg velejáró) nagyobb sérülés a magyar közjogi berendezkedésen, hagyományokon²¹.

Hipotézisem szerint Magyarország alkotmányos berendezkedése, hagyományai, politikai kultúrája, a politikai pártoknak az integrációról vallott nézetei és a polgároknak a politikához való viszonya alapján az *Országgyűlésnek középerős szerepet kellene vállalnia európai ügyekben a csatlakozás után*. Egyetlen unióbeli tagállamban meghonosított modell sem ültethető át teljes egészében; a sajátosságainknak megfelelő intézményeket, kapcsolat- és felelősségi rendszert kell kiépíteni. A középerős szereppel a parlament nem változtatna a meglévő hatalmi viszonyon, hanem helyreállítaná azokat (hisz az EU-tagság korlátozza a törvényhozások korábbi kompetenciáit).

A kulcsa annak, hogy a tagság elnyerése után az Országgyűlés eleget tudjon majd tenni a rá háruló kötelezettségeknek az információáramlás biztosítása, az ellenőrző rendszer mechanizmusának teljes körű kidolgozása, a parlament felruházása az ellenőrzéshez szükséges eszközrendszerrel és végül mindehhez a jogszabályi háttér biztosítása. Nagy jelentősége van annak, hogy a képviselők és a parlamenti munkatársak mielőbb minél több integrációval kapcsolatos ismeretre tegyenek szert, s hogy tanuljanak az EU-tagállamok parlamentjeinek példáiból. A munka jobb koncentrálásával, a hosszú távú stratégiai gondolkodás beindításával elkerülhető, hogy a parlamentet felkészületlenül érje a csatlakozás. Mindezek nélkül az Országgyűlés nem fogja tudni ellátni régi-új feladatait.

Végül arról is érdemes beszélni, mekkora esélyt látok az általam felvázoltak megvalósulására. A mindenkori magyar kormány eddig a minimális kötelezettségvállalásra törekedett a parlamenttel szemben. Ezért állítom, hogy amennyiben az Országgyűlés nem szorgalmazza saját szerepének a meghatározását a csatlakozás utáni időszakra, akkor azt a kormány soha nem fogja saját jószántából kezdeményezni, s ez a belépés előtt kapkodáshoz, fejetlenséghez fog vezetni. Ebből a játszmából pedig csak a törvényhozás kerülhet majd ki vesztesen, tehát hogy kompetenciái jelentős részét elveszíti a belépés után.

Amennyiben a parlamenti pártok messzebbre tudnak tekinteni a szűk értelemben vet politikai szempontjaiknál, s egy tartós, hatékony szabályozás kialakítását elérendő célnak tekintik, akkor igenis keresztülvihetőnek tartom az általam leírtakat. Ehhez arra lenne szükség, hogy a pártok azonos álláspontra helyezkedjenek, s akkor van esély a kormány közös erővel történő meggyőzésére. Ellenkező esetben bizonyos, hogy a parlament veszíteni fog szuverenitásából. A mindenkori kormány Magyarországon – az elmúlt tizenhárom év gyakorlatára alapozva – erős kontrollmechanizmus kiépítése esetén is nyugodtan bízhat a parlamenti „szavazógép” működésében, hiszen az európai integrációs ügyek bizottságában is meglesz a többsége. A pártok-

nak pedig fel kell ismerniük: olyan megoldásra kell törekedni, tehát olyan modell mellett érdemes letenni a voksukat, melyet mind kormányon, mind ellenzékben vállalni tudnak.

Ezt a fajta kontrollmechanizmust nem tartom túlzottan erősnek, csak alaposnak, mely ugyan sok munkát ró mindkét félre, azaz a kormányra és a parlamentre, de általa a képviselők nem érzékné magukat kirekesztve a folyamatból, s tényleges törvényhozási kontrollt lehetne gyakorolni a brüsszeli történések felett.²²

JEGYZTEK

¹ A cikkben kifejtettek a szerző saját gondolatait tükrözik, s nem feltétlenül azonosak az Országgyűlés álláspontjával. A nemzeti parlamentek és az EU-témakörben rövidesen megjelenik a szerző kötete az Osiris Kiadónál. A szerzőnek az egyes tagállami modelleket összehasonlító, az ideális modellt felvázoló tanulmánya a Külügyi Szemle 2004. januári európai integrációs különszámában lát napvilágot.

² A 2002. évi LXI. törvény vonatkozó cikkei:

1. § Az alkotmány a következő 2/A. §-sal egészül ki:

„2/A. § (1) A Magyar Köztársaság az Európai Unióban tagállamként való részvétele érdekében nemzetközi szerződés alapján – az Európai Uniót, illetve az Európai Közösségeket (a továbbiakban: Európai Unió) alapító szerződésekből fakadó jogok gyakorlásához és kötelezettségek teljesítéséhez szükséges mértékig – egyes, alkotmányból eredő hatásköreit a többi tagállammal közösen gyakorolhatja; e hatáskörgyakorlás megvalósulhat önállóan, az Európai Unió intézményei útján is.

(2) Az (1) bekezdés szerinti nemzetközi szerződés megerősítéséhez és kihirdetéséhez az országgyűlési képviselők kétharmadának szavazata szükséges.”

2. § Az alkotmány 6. §-a az alábbi új (4) bekezdéssel egészül ki:

„(4) A Magyar Köztársaság az európai népek szabadságának, jólétének és biztonságának kiteljesedése érdekében közreműködik az európai egység megteremtésében.”

6. § (2) Az alkotmány a következő 35/A. §-sal egészül ki:

„35/A. § (1) Az európai integrációval összefüggő ügyekben az Országgyűlés vagy bizottságai ellenőrzési jogkörének, az Országgyűlés és a kormány között folytatott egyeztetésnek, továbbá a kormány tájékoztatási kötelezettségének részletes szabályairól a jelenlegi országgyűlési képviselők kétharmadának szavazatával elfogadott törvény rendelkezik.

(2) A kormány az Országgyűlés részére megküldi azokat a javaslatokat, amelyek az Európai Unió kormányzati részvétellel működő intézményeinek döntéshozatali eljárásában napirenden szerepelnek.”

Az alkotmánymódosítás körülményeit részletesen elemézi és értékei Chronowski–Petrétei 2003.

³ El kell ismerni, hogy 2000-tól kezdődően a külügyminiszter havonta tájékoztatta az EIÜB kibővített ülését (tehát ahol az integrációs albizottságok elnökei is részt vehettek) a tárgyalások fejleményeiről, de ez nem előzetes, hanem utólagos információadás volt, s nem volt célja a kormány álláspontjának meghatározása.

⁴ Ezek dátumai: 1999. 09. 29., 2000. 11. 30., 2001. 11. 29., 2002. 11. 13., 2003. 04.

15. In Internet, PAIR parlamenti információs rendszer, <http://.oracle.mkogy.hu>
- ⁵ Mind több napirend előtti felszólalás, kérdés, interpelláció, határozati javaslat, vitanap tárgya az európai integráció. Például: OGYH-javaslat a hazai nyugdíjak európai uniós csatlakozással összefüggő emeléséről (H/459. szám), OGYH-javaslat a vállalkozások helyzetének javításáról, különös tekintettel az uniós csatlakozásra (H/3688. szám), OGYH-javaslat az európai uniós közvetlen mezőgazdasági támogatások nemzeti kiegészítéséről (H/3239. szám). In internet, PAIR parlamenti információs rendszer, <http://.oracle.mkogy.hu>
- ⁶ A négy parlamenti párt Tabajdi Csaba (MSZP) kezdeményezésére „Együtt az egységes Európáért – parlamenti pártok országos körútja a sikeres európai uniós csatlakozásért” cím alatt közösen kampányolt a népszavazást megelőzően a csatlakozás mellett 2002. november 11. és 2003. áprilisa között. In: www.parlament.hu/eib
- ⁷ Az osztrák modellről l. részletesebben: Kurtán 2002, vagy Blümel-Neuhold 2001.
- ⁸ Ez az adat az Osiris Kiadónál a témában rövidesen megjelenő könyv megírásához végzett kutatás eredménye. A könyv függeléke tartalmazza majd az uniós tagállamok, valamint az unió alapító szerződéseinek a nemzeti parlamentek szerepére irányadó szabályait, cikkeit.
- ⁹ L. a rendkívül jól, az alkotmánytól a házszabályig széles körűen szabályozott osztrák vagy portugál modellt, mely a valóságban nem hatékony, s nem is biztosít komoly törvényhozási befolyást integrációs ügyekben.
- ¹⁰ Ennek részletezését l. később, a kontroll menetének aprólékos leírásánál.
- ¹¹ A kormány 2003. július 18-án benyújtott az Országgyűlésnek egy közjogi törvényjavaslat-csomagot, mely – többek között – a magyar jogrend EU-csatlakozás miatti átalakítását célozza. Ebből kétség kívül integrációs vonatkozású a T/4488. szám alatti, a jogalkotásról szóló törvényjavaslat (tehát az 1987. évi XI. törvény módosítása), valamint áttételesen kapcsolódik hozzá a T/4489. szám alatti, a nemzetközi szerződésekkel kapcsolatos eljárásokról szóló törvényjavaslat (az 1982. évi 27. törvényerejű rendelet hatályon kívül helyezése céljából). Szintén a csomag részeként a ház előtt van már a kormány javaslata az alkotmány újabb módosítására (T/4486. szám), melyben a kormány indítványozza többek között az egy évet sem megelőző szuverenitásklauszula (2/A. §) felülvizsgálatát. Az alkotmánymódosítás keresztülvitelére a jelenlegi politikai helyzetben nincs esély, s maga az igazságügyi miniszter is elismerte, hogy az uniós csatlakozás anélkül is lehetséges („Alkotmányozásra kevés...”, Népszabadság, 2003. augusztus 28., 8.). A csomag általános vitája szeptember 23-án megkezdődött, s egyelőre úgy tűnik, egyetlen elemének elfogadásához sincs meg a szükséges kétharmados többség. Megítélésem szerint tanácsosabb lett volna az összes, az uniós csatlakozással ténylegesen összefüggésben levő, ahhoz nélkülözhetetlen jogszabály-változtatási indítvány egy csokorba gyűjtése, beleértve az Országgyűlés-kormány viszonyt szabályozó törvényjavaslatot is, s azt beterjeszteni a parlamentnek. Így érdemi, e célra koncentrálnó szakmai vitát lehetett volna tartani róla, s az integrációs okból fontos módosítások nem váltak volna foglyává a kormány által egyéb okokból szükségesnek vélt azon módosításoknak, melyekkel az ellenzék nem ért egyet.
- ¹² A pillérrendszer amúgy is valószínűleg eltűnik az uniós alkotmányos szerződése elfogadása után (l. a konvent tervezetét, elérhető a KÜM honlapján a www.kum.hu/eu/csz.pdf cím alatt).
- ¹³ A nagybizottság 2002. december 2-án elfogadott ügyrendje szerint a testület tagjai az Országgyűlés elnöke, a frakcióvezetők, a külügyi, az alkotmányügyi, illetve az európai integrációs bizottság elnökei (2. cikk), állandó résztvevők a miniszterelnök és a külügyminiszter (3. cikk). A nagybizottság konzultációs

- fórum, mandátuma a csatlakozás időpontjáig szól. Fő feladata az EU-ban képviselendő magyar állaponttal és a csatlakozással összefüggő hazai teendőkkel kapcsolatos egyeztetés (1. cikk). Ülései zárt ajtók mögött folynak.
- ¹⁴ 2003. június 23-án az EIÜB napirendjén szerepelt a thesszaloniki csúcscról való külügyminiszeri tájékoztató, majd ugyanezt június 27-én a nagybizottság is napirendre tűzte. Ez utóbbin célzott a külügyminiszter arra, hogy ugyanarról a témáról többször számol be (információ a nagybizottság üléséről, 2003. június).
- ¹⁵ Ez alatt az amszterdami szerződésnek a nemzeti parlamentekre vonatkozó jegyzőkönyve értendő. Elérhető az Igazságügyi Minisztérium honlapján, a következő címen: www.im.hu/fooldal: jogharmonizáció, integráció >> A közösségi jog magyarul >> Alapszerződések.
- ¹⁶ L. a 70/2003. (V. 19.) sz. kormányrendeletet az európai integrációs ügyek koordinációjáért felelős tárca nélküli miniszter feladat- és hatásköréről, illetve a 1043/2003. (V. 19.) sz. kormányhatározatot a kormány kabinetjeiről szóló 1107/2002. (VI. 18.) sz. korm. határozat módosításáról (Magyar Közlöny 2003/53. szám).
- ¹⁷ A finn parlament hivatalos elnevezése Eduskunta.
- ¹⁸ COSAC – Conférence des organes spécialisés dans les affaires communautaires: az Európai Parlamentnek, illetve a tagállami törvényhozások integrációs bizottságainak a delegációból álló fórum, mely 1989 óta fél-évente az elnökséget adó országban ülésezik, és vitat meg aktuális integráció-politikai témákat.
- ¹⁹ T/4146. sz. törvényjavaslat az Európai Parlament tagjainak választásáról és jogállásáról. Benyújtva 2003. május 30-án. Az általános vita megkezdődött június 16-án, a részletes vita pedig szeptember 22-én.
- ²⁰ A 2002/772 EC sz. határozatot még nem minden tagállam ültette át. *Kilenc ország jogszabályi úton már megszüntette a kettős mandátum lehetőségét, két tagállamban a határozat átvétele most van folyamatban (Németország, Dánia), két helyen elvileg még semmi nem zárja ki a kettős mandátumot, de a gyakorlatban nincs rá példa (Írország, Svédország), egy tagállamban, Olaszországban még mindig bevett gyakorlat a kettős megbízatás, az Egyesült Királyság pedig 2009-ig még mentességet is kapott a kötelezettség átvétele alól.* (Saját kutatás, ill. *Official Journal of the European Communities*, 21. 10. 2002, L283/2.)
- ²¹ A tipikus nemzeti parlamenti „sorsot” az Európai Unióban jól szemlélteti a következő, a témát rendkívül sok oldalról körbejáró mű címe: „National Parliaments on their Ways to Europe: Losers or Latecomers” (Maurer–Wessels, 2001).
- ²² Ezúton szeretnék köszönetet mondani dr. Somssich Rékának a szöveg jogi lektorálásért. A szerző.

HIVATKOZÁSOK

- Blümel, Barbara–Neuhold, Christine: The Parliament of Austria: A Large Potential with Little Implications. In Maurer, Andreas–Wessels, Wolfgang (eds.): *National Parliaments on their Ways to Europe: Losers or Latecomers*. Baden-Baden, 2001, Nomos Verlagsgesellschaft
- Chronowski Nóra–Petrétei József: EU-csatlakozás és alkotmánymódosítás: minimális konszenzus helyett politikai kompromisszum. *Magyar Jog*, 2003. 8. szám, 449–466. p.
- Ilonszki Gabriella: Parlament az Európai Unióban és Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, 1998/1. szám, 71–86. p.

- Körösényi András: *A magyar politikai rendszer*. Budapest, 1998, Osiris
- Kurtán Sándor: A „bécsi modell”. Az osztrák parlament és az EU-csatlakozás. *Politikatudományi Szemle*, 2000/3–4. szám, 71–98. p.
- Maurer, Andreas–Wessels, Wolfgang (ed.): *National Parliaments on their Ways to Europe: Losers or Latecomers*. Baden-Baden, 2001, Nomos Verlagsgesellschaft
- Saramo, Peter, a finn nagybizottság EU-titkársága vezetőjének szíves közlése, Helsinki, 2003. szeptember 10.

VÁLOGATOTT IRODALOM

- Cserny Ákos: A nemzeti parlamentek és az európai integráció. *Magyar Közigazgatás*, 3/1999. szám, 128–135. p.
- Fülöp Botond: A nemzeti parlamentek szerepe az EU-integrációban (I–II.). *Európai Tükör*, 1999. IV. évf. 6. szám, 37–62. p. és 2000. V. évf. 2. szám, 55–74. p.
- Győri Enikő: *A nemzeti parlamentek szerepe az európai integrációban. Egy Magyarország számára követendő modell*. Ph.D.-értekezés, Budapest, 1999
- Győri Enikő: A magyar Országgyűlés részvétele az integráció folyamatában. *Európai Szemle*, 1998/1. szám
- Győri, Enikő: Parliaments and the European Union – the Involvement of the Hungarian National Assembly in the Process of European Integration. In: *The Role of the Central European Parliaments in the Process of European Integration*. International Conference, Prague, 12–14 September 1997, Proceedings. Prague, 1998, Institute of Sociology, 75–90. p.
- Győri, Enikő: Parliamentary Committee in the First Two Freely Elected Hungarian Parliaments Dealing with EU Matters. *Budapest Papers on Democratic Transition*, no. 187, Hungarian Center for Democracy Studies Foundation, 1997
- Győri Enikő: Európai integrációs ügyek a magyar parlamentben. In: *Parlamentti dolgozatok, II. A bizottsági munka*. Parlamenti Módszertani Iroda, Budapest, 1995
- Pokol Béla: Uniós csatlakozás és magyar parlamentarizmus. *Politikatudományi Szemle*, 1998/1. szám, 87–98. p.
- Trócsányi László: Le rôle des parlements nationaux dans la construction européenne. In: Badó A.–Trócsányi L. (szerk.): *Les institutions constitutionnelles et l'intégration européenne*. Szeged, s.a., Faculté de droit de l'Université de Szeged, 45–57. p.

POLITIKAI FILOZÓFIA

BALOGH ISTVÁN

A politikai igazságosságról

(*Otfried Höffe politikai filozófiája*) II. rész

III. AZ ALAPSZERKEZET KONSTRUKCIÓJA

A dekonstrukció eredményeként tehát lényeges megfontolásokat nyerhetünk mind a hermeneutikai, mind a preszuppozíciós-axiomatikus elméletek határain túl lehetséges alapstruktúra meghatározásához. Ezek az eredmények olyan követelményekre világítanak rá, amelyeket az alapstruktúrának ki kell elégítenie ahhoz, hogy a politikai igazságosság elveit, mint az uralom történetileg változó formáit és intézményeit különbözőképpen és különböző mértékben legitimáló elveket rá lehessen építeni, illetve Höffe felfogása szerint: ki lehessen belőle bontani. Az igazságosság elveinek magalapozására alkalmas alapstruktúrának tehát legalább az alábbi követelményeket kell kielégítenie: *először*, az alapszint követelményét, vagyis „mögékerülhetetlennek” kell lennie abban az értelemben, hogy az alapstruktúrán túl már az emberi létnek csupán *természeti* (pl. klimatikus, biológiai) előfeltételei találhatóak. Ebben az értelemben az alapstruktúra a „human condition” szintjével esik egybe. *Másodszor*, az „alapszint” tartalmi-fogalmi meghatározásának a követelményét. Vagyis a kölcsönös (disztributív) előny viszonyának a meghatározása iránti követelményt egy sajátos, a leíró antropológián túlmenő speciális (leíró) antropológia plusz etika értelmében vett, normatív antropológiai modell alapján. *Harmad-*

* Az OTKA T 037189 számmal jelölt programjának keretében készült tanulmány. A tanulmány első része a Politikatudományi Szemle 2003/3. számában jelent meg.

szor, azt a követelményt, hogy az alapszerkezet önmagán túlhajtó dinamikus viszonyként magában foglalja a jog, az állam, a politika történeti kialakulásának, emergens szintjeinek és formaváltozásának lehetőségeit. Ennek megfelelően Höffe szerint a dekonstrukció eredményeként meghatározható feltételeket olyan alapszerkezet elégíti ki, melynek lényeges elemei: 1. a csereigazságosság és a negatív érdekkölcsönösség általánossága, 2. a természetes emberi jogok alapvető normái, 3. a politikai igazságosság elvei és intézményei. Ha belegondolunk, belátjuk, hogy az alapstruktúra meghatározása olyan gondolat kísérlet eredménye, mely jóllehet empirikus értelemben nem tényszerű, ugyanakkor azonban nem is merő észkonstrukció. Az alapszerkezet a „human condition” értelmében vett alapokra épül ugyan, de nem csupán egymás melletti elemek logikai kapcsolódását foglalja magában, hanem három fokozatba rendeződő elemek együttese. Ebből következően az alapszerkezetnek, mint „reálkonstrukciónak” egyidejűleg további két követelményt kell kielégítenie: egyrészt tartalmaznia kell a legfontosabb elemek leírását, másrészt meg kell világítania azt az összefüggést, amely az elemek fokozatba rendeződését, egyáltalán a különböző szintek egymásutániságát *szükségképpen* létrehozza.

1. Az azonos környezetben együtt élő emberek számára disztributív előnyt nyújtó, egyben az erkölcsi dimenzió irányában nyitott alapszerkezetet a *kölcsönösség* elemi megnyilvánulása, illetve érvényesülése formálja. E kölcsönösség pontosabb fogalmi megjelölésére Höffe a csere modern fogalmánál részben tágabb, részben szűkebb, részben pedig eltérő fogalmát használja fel. A *csere* Höffe által értelmezett elemi fogalmából magától értetődően hiányoznak a javak és intézmények, amelyek a csere tulajdonképpen, de későbbi – mint Arisztotelész Politikája igazolja, fogalmilag első ízben az antik világban megragadható – formáihoz kapcsolódnak. Ugyanakkor azonban Höffe a fogalmat igencsak kiterjesztett értelemben használja, mert beleérti az emberek közötti mindama kapcsolatokat, melyeket az egyenlőség, a reciprocitás és a szimmetria jellemez. Továbbá: a csere az emberi együttélés legelemibb szintjén „nem a kölcsönös adás és vétel pozitív értelmében fogható fel, hanem negatív értelemben, mint negatív csere, azaz, mint kölcsönös lemondás értelmezhető” [Höffe 1989: 384]. A cseréből levezetett „negatív konszenzus” persze felkelti a gyanút, hogy nem egyébről van szó, mint a hobbesi szerződés módosított formájáról: a minden érintett általi lemondásról, hogy egymást megöljék, s így garanciát nyújtva annak elkerülésére is, hogy egymásnak áldozatul szolgáljanak. Közelebbről megvizsgálva azonban a csere és a negatív konszenzus Höffe-féle fogalmát, kiderül, hogy az

nem az eredeti szerződés „metaforájának” átírása vagy a tiszta észkonstrukció reálkonstrukcióvá értelmezése, se nem antropológiai szintű konkretizációja, hanem éppen-séggel szembefordítása a szerződéselméleti állásponttal. Höffe a pozitív teljesítmény nélküli, a közös környezetben együtt élők biológiai fennmaradása és életük fenntartása szempontjából fontos egyéb feltételeket veszélyeztető lehetőségektől való kölcsönös tartózkodást nevezi a szabadságok negatív cseréjének. Abból azonban, hogy az iménti – kiterjesztett egyben szűkített – értelemben vett csere minden érintett számára előnyös, ugyanakkor pedig a negatív (a kölcsönös lemondás) értelemben a kényszer elemét is magában foglalja még nem következik normatív jellege is. Vagy másként fogalmazva: a „moral point of view” érvényesítése az alapszerkezet antropológiai szintjén akkor lehetséges, ha kimutatható a cserében résztvevők érdekeinek olyan általánossága, mely legitimációs teljesítmények forrásaként szolgál.¹ Így tehát a külső akadályok távollétéként értelmezett szabadság [Hobbes 1999: I. 171] helyett a biológiai-testi és az életközösségi egység fenntarthatóságaként felfogott „természetes érdekhez” kapcsolódó negatív csere és konszenzus akkor tekinthető nem csupán kölcsönösen előnyösnek, hanem egyben stabilan fenntartható állapotnak is, ha belőle az erkölcsi legitimáció megalapozása is leszármaztatható. Höffe szerint ebben a negatív cserében jelenik meg az embernek, mint szabad lénynek a meghatározása; így a szabadság nem – miként Hobbesnál – a fajtársa életének kioltására hajtó ösztönök és érdekek által vezérelt lény önkénye, vagyis korlátozottságának hiánya értelmében vett szabadság, hanem a kölcsönös előnyökhöz és az ezekhez az előnyökhöz kapcsolódó általános érdeken alapuló, és ily módon igazolhatóan eleve behatárolt, szabályozott, a kényszer elemét magában foglaló tevékenység-lehetőség.

A negatív szabadságcsere már eleve két irányban is nyitottnak tekinthető: egyrészt szinkron, másrészt diakron irányban. Az elsősben – legalábbis potenciálisan – a csere nem csupán két partner közötti esemény, hanem kibővül, és a közös környezetben együtt élőket átfogó körkörös folyamat (Ringtausch) lehetősége nyílik meg. A másik esetben az együtt élő, ámde különböző nemzedékek közötti cserkapcsolat lehetőségét érzékelhetjük, amikor is a csere fázisai időben eltolódnak.

A kérdés mármost az, hogy az anarchizmus uralommentes utópiájával szemben legalábbis egy *másodlagos* természeti állapotban igazolható-e a cselekvő szempontjából *külső* kényszer jelenléte. Höffe válasza: „ahol a szabadság korlátozása minden érintett számára előnyös, ott a korlátozás

nem veszi el kényszerjellegét, ámde lényegesen megváltozik. Az a körülmény, hogy a szabadság korlátozása elkerülhetetlen éppen úgy belátható, mint az, hogy az egyes szempontjából a korlátozása külső eredetű. Ennek magyarázata az, hogy a szabadságok összeegyeztetésének feladata előzetesen adott, melyből viszont következik, hogy megszüntethetetlen kényszerelemet foglal magában” [Höffe 1989: 396].² Ennek értelmében, Höffe az elsődleges természeti állapotot a „kényszer nélküli kényszer paradox kifejezésével” jellemzi, a másodlagos természeti állapotban pedig a „természetes igazságosság” feltételeit látja teljesülni. A kényszer nélküli kényszer Höffe értelmezésében az elsődleges természeti állapotban megjelenő spontán *önreguláció*, mely a következő fokozaton – a másodlagos természeti állapotban – az igazságosságnak közvetlenül az intézményesülés előtti, következésképpen jog és állam előtti normatív dimenzióját alapozza meg, s ennyiben legitimációs kiindulópontot, pontosabban a legitimáció elméleti megalapozását szolgáltathatja a *politikai* igazságosság koncepciója számára.³

2. A kölcsönösen előnyös csere Höffe-féle koncepciójának politikaelméleti konzekvenciáit nem a szerződéselmülethez való viszonyában, hanem a szabadságfogalom értelmezése kapcsán mutathatjuk be a legszemléletesebben. A tetszőleges, illetve érdekkövető cselekvés akadálytalanságaként, korlátozásának hiányaként értelmezett szabadsággal szemben Höffe úgy véli, hogy a szabadság nem más, mint az ember testének és életének fenntartásához, integritásához fűződő érdek olyan érvényesítése, mely eleve – mint *human condition* – feltételezi az azonos környezetben élő valamennyi más ember ugyanilyen (tehát általános) érdekének fenntartását és elismerését. A kölcsönösséget fenntartó „transzcendentális érdek” és a hozzá kapcsolódó, illetve belőle levezetett szabadság eleve szociális jellegű, mégpedig a szocialitás konkrét történeti, lokális és egyedi formáitól függetlenül [Höffe 1991: 27–28]. Az elismerés kölcsönösségének általánossága nem egyéb, mint az önkéntes csereaktusban fellelhető egyenértékűség *quid pro quo* igazságosságelve: „Az adás és a vétel egyenértékűségének elvén megvalósuló csere igazságossága vitathatatlan”, mely éppen ezért a csereigazságosság arany szabályaként fogható fel [Höffe 1992: 121]. A szabadságok transzcendens cseréje, mint további megalapozást nem igénylő „szolid és elegáns erkölcsi elv” a természetes emberi jogoknak olyan bázisa, mely „minden kultúrában érvényesen interpretálhatónak fogható fel” [Kettner 1997: 251] anélkül, hogy az embert eleve politikai lényként kellene definiálnia, és anélkül is, hogy az elemzésben a modern jogállam

viszonyait kiterjesztő módon kellene alapul vennie. Ahhoz azonban, hogy e szolid, egyben mögékerülhetetlen alapba a természetes emberi jogok lehorgonyozhatók legyenek, további kiegészítésre van szükség. Nevezetesen: a természetes igazságosság elvének, mint a cserében résztvevők egymással szembeni kölcsönös igényének, illetve kötelezettségének sajátosságával kell rendelkeznie. Ez akkor következik be, amikor a transzcendentális érdek nem csupán a körkörös kölcsönösségekben rejlő, a negatív cserén folytonosan túlmutató tendenciaként érvényesül, hanem ezen az alapon, mint a közös környezetben együtt élőknek az egyessel szembeni *teljesítménye* jelenik meg. E teljesítmény szó szerinti értelemben fordul az egyessel szembe, amennyiben *tilalmat*, mégpedig a fajtárs élete kioltásának a tilalmát jelenti. A másik oldalon viszont a teljesítmény pozitivitása tűnik ki, amennyiben az egyesnek a védelmét, testi épségét és életfeltételeinek biztosítását foglalja magában. Következésképpen az igazságosság előzetes (protoigazságosság) elve a következő: „*Az eredeti kölcsönös elismerés révén az emberi faj valamennyi egyedének beszámítható képességgel rendelkező lényként önmagát és másokat azonos joggal rendelkezőnek kell elismernie.*” [Höffe 1999a: 88]. Az egyes szempontjából tekintve tehát a szabadság külső feltételeket jelent, s ennyiben – legalábbis potenciálisan – kényszer jellegű, „ámde semmiképpen nem a pusztá erőszak, hanem az erkölcsi kényszerre való *jogosultság* (Zwangsbefugnis), illetve a vele való rendelkezés erkölcsi jogosultsága értelmében. [A] kényszer tehát nem agresszió és erőszak, hanem a cselekvés mások részéről, azaz külső forrásból eredő behatárolása.” [Höffe 1989: 403–404]. A kényszerrel való rendelkezés ekkor általános, tekintve, hogy a közös környezetben élők mindegyike a többiekkel szemben ugyanazon az alapon ugyanazokkal az erkölcsi jogosultságokkal és alapvető szabadságokkal és e szabadságok védelmének egyazon lehetőségeivel rendelkezik. Ez az állapot tehát nem tár ki ajtót és ablakot mindenfajta kényszer előtt: szigorúan megmarad a kölcsönös előnyök elvénél, s ennek alapján a limitált kényszer közvetlen legitimitásának a területeként definiálható. Ezért az első jogkonstituáló elv így hangzik: „*A jog, mint szigorú értelemben mindenoldalúan érvényes szabály szemben áll az egyéni önkénnyel, valamint a személyes erőszakkal és ezért az emberek közötti kapcsolatok meghatározó formájának kell lennie.*” [Höffe 1999a: 88].

A Höffe-féle reálkonstrukció alapstruktúrájának a természetes emberi jogokat jelentő szintjét összefoglalóan jellemezve a következőket mondhatjuk. Résztvevői álláspontból tekintve a közös környezetben együtt élők olyan körkö-

rös és egyben diakron cserekapcsolatáról van szó, mely egyrészt magában foglalja a résztvevők biológiai-teszt és életkötődései kölcsönös elismerését, másrészt a jog irányába mutatóan transzcendens jellegű. Ez utóbbi sajátosságánál fogva a cserében foglalt érdekek és kötődések általánosan és önkéntesen követett – illetve követhető – elvekké emelkednek. Megfigyelői álláspontból tekintve az általánosan követett elvek, mint az egyes számára kényszer jellegű külső, illetve eleve adott közösen elfogadott szabályok jogként jelennek meg. Ez a külső nézőpont azonban legfeljebb csak átmeneti mozzanat, mégpedig annyiban, hogy a kölcsönös cserében részt vevő egyes számára, mint előzetes szabályrögzítés jelenik meg, de amelynek a résztvevő számára előnyös voltáról maga a résztvevő közvetlen bizonyosságot szerezhet, így számára saját belátása szerint követhetőnek bizonyul, továbbá a szabály transzcendens-általánosító megerősítésében önkéntesen – a kényszer nélküli kényszer alapján – vehet részt.⁴ A „természetes emberi jogok” tehát csak annyiban *jogi* jellegűek, amennyiben az alapszerkezetnek ezen a szintjén megjelenik – egyben azonnal fel is oldódik – a szabály külső kényszer jellege. A kérdés most már az, hogy ez a jelenlévő, de feloldódó mozzanat mennyiben és milyen feltételek között megy át szűk-ségképpen a reálkonstrukció következő szintjére.

3. Az elsődleges és a másodlagos természetes állapot, s ezzel összefüggésben a természetes igazságosság és a természetes emberi jogok közötti transzformációt Höffe érvelésének eddigi szakaszában, vagyis a reálkonstrukció kidolgozásának menetében, a *konstrukció* transzcendens-generalizáló elemére alapozta. A következő lépést azonban egy lényeges váltással, nevezetesen a konstrukció valóságközelítő elemére építve teszi meg, s a természetes igazságosság, valamint a természetes emberi jogok szintjét, mint „valóságdeficités” állapotot írja le: „A cselekvés szociális szabályai, melyek a kényszer mozzanatával kapcsolódnak össze, kétségkívül jogi jellegű szabályok. Ezek a szabályok jelölik ki az alapvető szabadságok, illetve az emberi jogok körét, s ezért elemi építőkövei egy disztributív előny mentén alakuló, következőképpen igazságos jogrendszernek. [Ámde] a legitimitációról folyó fundamentális diskurzusban még nyitva marad az a kérdés, hogy vajon a természetes jogtársadalom (Rechtsgesellschaft) már a legitimitációelméleti végső fokozatát jelenti-e, avagy csupán átmenetet alkot az intézményes, pontosabban az állami formában megjelenő jogtársadalomhoz” [Höffe 1989: 405–407]. Höffe válasza a második lehetőség melletti állásfoglalás, s úgy véli, hogy az intézmények, valamint az állam, illetve a jogrend feltételeinek megvilágítása külön elemzést igényel, melynek ered-

ményeként a disztributíve előnyös igazságosság elve, a hozzá kapcsolódó emberi jogok, valamint a legitimáció kérdése együttesen válik megválaszolhatóvá. Azok a feltételek azonban, amelyek az intézmények és az állam, valamint a jogrend létét igazolják, immár nem a reálkonstrukció korábbi szintjeinek szerkezetéből adódnak, hanem a modern (vagy legfeljebb premodern) társadalomszerkezet sajátosságaiból, *reálkonstrukciójából* fakadnak. Ezek a joghoz, mint intézményes kényszerhez kapcsolódó feltételek Höffe szerint a következők: a szabályjelleg, a szankció, valamint a közakarathoz kapcsolódó erőszak. E feltételek viszont akkor teljesülnek, ha először, világossá válik és megoldódik a jogok közös és kölcsönös interpretációjának különbségéből adódó dilemma, másodsor, ha tisztázódik és megoldódik az előzetesen definiált jog általános elismerésének hiányosságából fakadó dilemma. E dilemmák keletkezésére nézve azonban Höffe nem szolgál részletesebb felvilágosítással, ehelyett az ember általános cselekvőképességére utal, melybe hallgatólagosan egyúttal beleérti az egyén cselekvési autonómiáját is.⁵

a) A transzcendentális érdek fogalmának, mint „az antropológia és a transzcendentálfilozófia összekapcsolásának” Höffe reálkonstrukciójában a konkrét csereaktus általánossá emelését kell szolgálnia, melynek eredményeként a természetes emberi jogok legalább implicit módon a szabadság és a tételes emberi jogok, valamint „az ember univerzális fogalmát” foglalják magukban [Höffe 1996a: 67–68]. E fogalom tartalma azonban az érintettek számára meghatározatlan, differenciálatlan és homályos: a közös környezetben élők és az egymással körkörös cserefolyamatban állók, mint „konkrét individuumok” nem tudják pontosan, hogy mit tehetnek meg és mit nem, mert hiányzik az ember, a szabadság, a jogok stb. közös-kölcsönös, a résztvevők számára is ismert meghatározottsága. E közös-kölcsönös meghatározottság hiányát Höffe az interpretációk konfliktusaként jellemzi, mely a konkrét cselekvés szabályai egységesítésének áll útjában. Az egyéni interpretációk konfliktusait Höffe az igazságosság olyan „valóságdeficitjének” tekintti, mely az *intézmények* szükségességét vetíti előre, tekintve, hogy a cselekvés körülhatároltságának egysége esetén „az egyes személyek többé nem lehetnek saját ügyük bírái”. A jognak az emberek közötti domináns viszonyból intézménnyé kell válnia ahhoz, hogy a résztvevők számára is definitív alakot öltjön. Az interpretáció konfliktusából tehát a természetes jogtársadalom megszűnése és magasabb szinten történő helyreállításának elkerülhetetlensége vezethető le [Höffe 1989:

410–412]. Az autonóm egyén szempontjából disztributív előnyt biztosító, ezért habár külső, azonban belátható érdekek alapján követhető szabály jelenti az alapját az ésszerűség és a jog összekapcsolásának: „Ahol a jog uralkodik, ott az ész is uralkodik; a társadalom jogi önszerveződése egyben önmaga ész alá rendelésének bizonyos fokát is jelenti” [Höffe 1996a: 41].

b) A szabályok meghatározása az egyik szükséges, ámde nem elégséges feltétele a jog kialakulásának. Az autonóm cselekvők esetében ugyanis a szabályok ismerete nem biztosítja azok követését is, így elveszhet a kiszámítható, kooperatív cselekvés lehetőségé. Höffe szerint a szabályok követését veszélyeztető elismerési dilemma két alapesete állhat fenn:

– A kooperáció meghiúsulására vezethet, ha a kölcsönösen előnyös együttműködés ismert szabályait megszegve egyes cselekvők a többiek szabálykövetésére hagyatkozva, kivonják magukat a szabály alól, viszont a közös cselekvés előnyeiből a többiekkel azonos részt kívánnak maguknak. E „potyautas-szindróma” az egyesek kisebb erőfeszítése melletti egyenlő előny szabályát követi, és végül a szabálykövető cselekvés fokozatos leépülését, s ezzel a cselekvés eredményének nulla értékéhez közelítését hozza magával.

– A „negatív kooperáció”, melyet Höffe a játékelméleti „fogolydilemma” példáján illusztrál, az előbbivel szemben az ismert szabályok mások általi *alkalmazásának* nem ismeretéből fakadó kooperáció előnytelen-ségét, vagyis a kölcsönös előnyöknek, kölcsönös előnytelenségbe fordulását igazolja.

A már ismert jog követésének biztosítása tehát további követelmények teljesülését követeli meg, azaz a jognak a kényszeralkalmazás lehetőségével megerősített normává emelését igényli. A Höffe által fokozatokba a Rawls-féle elsőbbségi szabályhoz hasonló rangsorba rendezett szabályok közül a három alapvető elv a következő:

a) *A kölcsönös pozitív teljesítmények révén valamely jogközösség minden tagja számára a cselekvési szabadság egy köre biztosítandó, mely a pozitív szabadságjogok formáját ölti.*

b) *Ezáltal elismerik az igazságosság első elvét, a jogi formát: csak azok a pozitív szabadságjogok igazságosak, amelyeknek mindenoldalú érvényesítése lehetséges.*

c) *E második elv felette áll a harmadik elvnek: csak azok a pozitív szabadságjogok igazságosak, melyek az azonos negatív szabadságok elvével összeegyeztethetők.* d) *A pozitív szabadságjogok egyrészt eszközöket és forrásokat igényelnek, másrészt kultúrafüggők. Ezért komparatív természetűek.* [Höffe 1999a: 88–89].

Röviden összefoglalva: Höffe eredeti kiindulópontjához kiegészítő szempontokat kapcsolva, illetve eredeti programjától némiképpen elkanyarodva azt a tézist fogalmazza meg, hogy egyéni cselekvési autonómiák esetén az eredetileg disztributív előny elvére épített igazságosság érvényesítése csupán a kényszer alkalmazásának lehetőségével felruházott, a kölcsönös előnyöket, mint emberi jogokat szem előtt tartó intézményesített jogrendszer révén lehetséges. Ugyanis csak ilyen jogrendszer esetén valósulhat meg a jogok és a kötelezettségek együtt tartása: a természetes állapot nem igazságtalan, hanem a szabály- és jognélküliség állapota [Höffe 1989: 428]. A disztributív előny forrásaként szolgáló csereigazságosság elvének pozitív emberi jogokká alakítása, intézményesítése, végül az érvényesítéséhez kapcsolódó kényszer együttesen az igazságosságot „nem specifikusan mai értelemben vett” állami-politikai szintre transzformálja, és mint politikai igazságosságot jeleníti meg.

IV. REKONSTRUKCIÓ: AZ IGAZSÁGOSSÁG STRATÉGIÁI

A csereigazságosságban foglalt disztributív előnyre építve Höffe két fontos, a kategorikus imperativus státusával felruházott elvet fogalmaz meg. A két elv fontossági sorrendben követi egymást: az első, az emberi jogok erkölcsi alapjaira épülő jogimperativus elve, melynek értelmében az emberi együttélés szükségképpen formája a jog. Ez tehát a jog erkölcsi megalapozása: a kategorikus jogimperativus a jogot *a priori* köti az erkölcshez. A másik a kiegészítő jellegű elv az államimperativus (Staatsimperativ), melynek értelmében a disztributív előnyből levezethető kötelezettség az erkölcsileg megalapozott jog (jogimperativus) érvényesítése, mely viszont az emberi együttélésnek szükségképpen a kényszer eszközeivel felruházott állam formáját igényli [Höffe 1997: 135, 148, 261]. A reálkonstrukció gondolat kísérletének disztributív csereigazságossága tehát a politikai igazságosság realitásába és legitimitásába fut ki. S ez az a pont, ahol nem csupán a jogpozitivizmussal, és az anarchizmussal folytatott vita befejeződik, hanem ahol – a feladat befejeződésén – egyáltalán véget ér az állam és a jog legitimitásáról folyó elméleti diskurzus is. Legitim a jog, ha a szabadságok cseréjében benne rejlő kölcsönös korlátozása minden érintett számára igazolhatóan előnyös és ezért a korlátozás alkalmas arra, hogy az érintettek egyetértsenek vele. És legitim az állam annyiban és addig, amennyiben és ameddig a legitim joghoz kapcsolódó kötelezettségek érvényesítését biztosítja. Ily módon a jog és az állam kényszerjellegének kérdése is másként merül fel: „Az emberek közötti joghoz kapcsolt kényszer nem csupán erkölcsileg legitim, hanem a kényszerjellegű jog létrehozása erkölcsi követelmény” [Höffe 1997: 149]. Következésképpen nem az a kérdés,

hogy az emberi együttélés jogi és állami formája általában véve legitim-e vagy sem, hanem az, hogy milyen mértékben kapcsolódik össze a kényszer jogi és állami formája az igazságossággal. Ennek az összekapcsolásnak sokféle történeti és kulturális formáját, eljárását, módozatait nevezi Höffe a politikai igazságosság stratégiáinak.⁶ E stratégiák sokféleségét illetően Höffe megkülönböztetést tesz egyrészt a modernség történeti aspektusát jelző stratégiatípusok (1.), másrészt a modern jogállam viszonyai és nemzetközi alkalmazás formái között (2.). A mögöttes kérdés a megkülönböztetés mindkét esetében az, hogy vajon a modern jogállami⁷ berendezkedés milyen mértékben garantálja az erkölcsi-politikai megalapozottságú emberi jogok kiteljesedését, s e garancia megfelelő alapot jelent-e arra nézve, hogy kiindulópontja legyen a formálódó világrendszer politikai berendezkedését szabályozó elveknek?

1. A két – egymást behatároló és kiegészítő – stratégiatípus: egyrészt a „pozitivitás stratégiája” (a), másrészt az értékelő stratégia (b), arra ad magyarázatot, hogy az igazságosság tapasztalattól független (azaz gyakorlati metafizikai értelemben vett) elvei milyen mértékben valósulnak meg az empirikus világában.

a) Ha tehát a metafizikai státus rangján megfogalmazott emberi jogok kategorikus normaként igazolhatók, akkor a pozitivitás, vagyis az érvényesítés intézményes garanciájának első aktuális kérdése: vajon a demokrácia politikai rendszere megfelelő biztosítékát jelenti-e az igazságosság elvére alapozott emberi jogoknak? Höffe kettős választ ad a kérdésre. Egyrészt a parlament és a népképviselőlet az államnak olyan szerveződési formái, amelyek az igazságosság érvényesülésének alapfeltételei, másrészt viszont úgy véli, hogy a „demokrácia önmagában nem elégséges feltétele az emberi jogok biztosításának”. Ennek oka az, hogy a demokratikus döntési eljárást meghatározó többségi elv nem elégíti ki a minden érintett számára előnyös igazságossági elv követelményét. A többségi elv ugyanis nem zárja ki annak lehetőségét, hogy azok az intézmények, melyek elegendő erővel és hatalommal rendelkeznek ahhoz, hogy az igazságosság elvét és az emberi jogokat érvényesítsék, azoknak – történetileg és elméletileg igazolhatóan – elegendő hatalmuk van arra is, hogy felszámolják, vagy legalábbis korlátozzák e jogokat és az elvek érvényesítésének biztosítékait [Höffe 1989: 460–461]. Ez utóbbi lehetőség kizárására a „második szinten bevezetett szabályok” voltaképpen az első szinten elfogadott igazságossági elvek és emberi jogok ismétlései. A második kérdés tehát az, hogy miképpen működnek és hogyan intézményesülnek e második szintű szabályok a demokratikus alkot-

mányos jogállam keretei között. Az alkotmányos jogállam keretei között az emberi jogok nem csupán erkölcsileg megalapozott, s ilyenként minden érintett számára erkölcsileg kötelező igazságossági elveket érvényesítő legitim követelmények, hanem erre az alpra épített alkotmányos, ezért legitim és legális alapjogokká transzformált intézményes jogok. Míg az első esetben erkölcsi-politikai posztulátumokról, a másodikban időben és rendszerben általánosan, vagyis magára az államra nézve is kötelező jogi normákról van szó.⁸ E meghatározásból, illetve az antropológiai megalapozottságú igazságosság elveivel való összekapcsolásból következően az emberi jogok alapjogokká formálásának története „nem nyúlfarknyi elbeszélés, hanem hosszú regény, folyamatos fejlődéstörténet”, melynek történelmi kezdetei az 1215-ös Magna Charta Libertatumig és az 1222-es magyar Aranybulláig vezethetők vissza [Höffe 1989: 463–466]. A pozitívitás stratégiája keretei között megvitatandó harmadik kérdéskör a minimális állam vagy a szociális állam közötti állásfoglalást érinti. Az állam szerepét illetően Höffe a radikális libertáriánus álláspont ellenében a korszerű liberális koncepció mellett foglal állást, s ezen a ponton nem csupán egyetért Rawlsszal, hanem érvei is ugyanazok: annak, hogy az emberi jogok valamely jogrendszerben a lehető legteljesebb körben alapjogokként intézményesüljenek⁹ és érvényesüljenek, nélkülözhetetlen szociális feltételei vannak. A szociális állam melletti eme érvet azonban Höffe nem a plurális politikai rendszer tényéből és fenntartásának szükségességéből vezeti le¹⁰, hanem – Rawlsszal éles ellentétben – éppenséggel a kanti tradícióhoz közvetlenül kapcsolódó „gyakorlati metafizikai” megfontolásokból.¹¹ A szociális állam szociális felelőssége tehát elválaszthatatlan ugyan a részvétel jogától, kötelezettségei azonban közvetlenül az igazságosság alapelveiből, nem pedig (vagy nem csupán) a politikai pluralizmus fenntartásának szükségességéből fakadnak. Szociális állam és jóléti állam persze nem azonosak, s különbségük nem a boldogulás különböző fokában, hanem módjában van: a szociális állam a boldogulás feltételei ügyében visel felelősséget, a feltételek felhasználását pedig a csoportok, illetve egyének felelősségi körébe utalja. Következtetésként adódik, hogy az egyének aktív és küzdelmes boldogulásának feltételeit pozitív jogrendszerben megtestesítő szociális államot tekinti Höffe a politikai igazságosság tényleges otthonának.

- b) A politikai igazságosság pozitív jogi és állami formáit és intézményeit létrehozó plurális és dinamikus modern

társadalmakban a jog – jogalkotás, jogszolgáltatás – előtt nem a pozitivitás megteremtése, hanem folyamatos megújításának, bírálatának és újraértékelésének feladata áll. Höffe ebben a tekintetben is a szociális államot tekintti olyan politikai berendezkedésnek, amelyben az emberi jogokat, a szabadságjogokat és a részvétel jogát „egy ideális terv előképe alapján fokozatosan közelíthetik” [Höffe 1989: 475]. Ily módon a politikai igazságosság egyben a folyamatos kritika elemét foglalja magában, mely az igazságosság erkölcsi-politikai elveire épül, gyakorlati megvalósulását illetően pedig kommunikatív folyamatként fogható fel. Höffe e kommunikatív folyamatot – Habermas kommunikatív cselekvés elméletéhez közelítve – olyan eszmecsereként fogja fel, melynek legfontosabb jegyei: először, hogy gyakorlati célja a konfliktushelyzetek konszenzusos megoldása. Másodsor, hogy az eszmecsereben részt vevők előzetes szándékát és képességét feltételezi a gyakorlati és elméleti tanulásra, végül harmadszor, hogy a kommunikáció szereplőinek kölcsönös elismerését foglalja magában, illetve előfeltételezi. A politikai igazságosság ügyeiben gyakorlati döntés (az igazságosság elveire épülő gyakorlati kritika) céljából folyó kommunikációt azonban – Habermas koncepciójától immár eltérően – Höffe nem az igazságosság elv megalapozásának tekintti, hanem az igazságosság elvének megalapozottságát éppenséggel a kommunikációs folyamat előfeltételének fogja fel. Az igazságosság kategorikus emberjogi elveinek konkrét gyakorlati érvényesüléséről folyó, konszenzusra irányuló kritikai diskurzus – Höffe értelmezése szerint – két fontos szintéren zajlik: egyrészt erkölcsi-politikai szinten, másrészt a tudomány területén.

– Az erkölcsi politikai diskurzus az igazságosság elveit és a jog keretei között folyamatosan keletkező problémákat kapcsolja össze, mintegy a jogfejlődés új stádiumaként, amikor is „a jog a politika tárgyává válik és a tudományos ismeretek igénybevételével a társadalom újabb igényei iránti érzékenységét megemeli.¹² Ily módon a jog fejlődése erőteljesen az igazságosság elvei iránti elkötelezettséghez kapcsolódik” [Höffe 1989: 481].

– A politikai ügyekben folytatott tudományos diskurzus a tudományos racionalitás és az igazságossági elvek összekapcsolását teszi hatékonyá. Kompetenciája nem több, mint „racionális vétőjog” (de semmiképpen sem politikai vétő), azaz olyan döntési javaslatoknak a kizárása a politikai diszkusszióból, melyek a tudományos követelményeknek (fogalmi egyértelműség,

módszertani következetlenség) nem tesznek eleget. Ez nem tanácsadás, hanem a politikai cselekvés terének a körülhatárolása.

Az igazságosság elveinek gyakorlati alkalmazási módjait kutatva Höffe nem csupán konkretizálja, hanem némiképpen át is értelmezi a modernség politikai projektjére vonatkozó korábbi álláspontját, amelyet az uralom legitimitásának és limitálásának kettősségeként fogalmazott meg: az államhatalom jogi és politikai limitálásának programja fokozatosan áthajlik az állam szociális és társadalmi kötelezettségének koncepciójába. Höffe ezt a váltást a minimális állam és a szociális állam alternatívájának feszültségében jelzi, mégpedig az elvek vizsgálatától és megalapozásától fokozatosan eltávolodva az állam és a jogrend által elismert és vallott elvek érvényesítésének feltételeit állítva egyre inkább az elemzés centrumába. A politikai igazságosság koncepciója ily módon mindinkább a reflexív modernizáció politikai projektjeként jelenik meg.¹³

2. Höffe ambiciózus elméleti programja, mely a modernség politikai projektjét az állam- és jogrend antropológiai megalapozottságú legitimitációjával kívánja összekapcsolni, végső konklúziójában nem elégedhet meg az állam szociális és politikai kötelezettségvállalásának megállapításával és igazolásával. Másként fogalmazva: a politikai igazságosság programja nem végződik a politikai legitimitációnak funkcionális legitimitációba fordításával. Ennek a konklúzióknak a körvonalazódása készteti arra Höffét, hogy az utóbbi fél évtizedben elsősorban magának az államnak és a jogrendnek az újabb változásai felé fordulva, megkísérelje a politikai igazságosság új dimenzióit feltárni, egyrészt magában a modern államban, másrészt abban a világrendben – a globalizáció körülményei között – amelyben a modern államnak, mint a politikai igazságosság kiteljesedésének és továbbfejlődése forrásának meghatározó szerep jut. Az eredeti program folytatásaként Höffe a modern jogállamnak az igazságosság elvein alapuló legitimitációját három perspektivikus irányban vizsgálja meg. Először az állam és a társadalom viszonyának, valamint az állam feladatai változásának az igazságosság elveit érintő összefüggésében (a), másodsorban a nemzetállam problémájával kapcsolatban (b), végül pedig a „világállam”, illetve a nemzetközi hatalmi viszonyok legitimitációjának kérdésével összefüggésben (c).

- a) Az állam és a társadalom viszonyát illetően kettős tendencia figyelhető meg. Egyfelől az állam „hatalomvesztése”, másrészt feladatainak növekedése, valójában nem csupán az abszolutista állam tradíciójához kapcsolódó – hierarchikus, egyben a társadalom centrumaként felfogott állam – korszakának végleges lezárulását és (a má-

sik oldalon) kompetenciájának kiszélesedését jelzi, hanem az államhatalom „relációváltását” is jelenti [Höffe 1999a: 152–156; 160–165]. E kettős irányú változással Höffe az igazságosság elv oldaláról világítja meg azt a tendenciát, amelyet Habermas a jóléti állam válságaként jellemez,¹⁴ azonban éppen ellentétes előjelű következtetéssel. Ugyanis egyfelől a relációváltás kényszerítő elemét az adja, hogy az államot és intézményeit különböző szabályozó, redisztributív, intervenciós, konzultatív és konszenzusépítő működésük során, fokozottan kötik az igazságosság kinyilvánított elvei. Másfelől viszont Höffe a relativitás jelenségének azt tartja, hogy az állam a közjó érdekében csak korlátozott mértékben cselekvőképes: az igazságosság elvének érvényesítése iránti igény folyamatosan meghaladja lehetőségeit. A következők az, hogy miközben eróziós nyomás érzékelhető az államhatalomra, azonközben szívóhatás működik az állam szabályozó, regulatív szerepének erősítésére.

A modern államnak az abszolutista állam deheroizálása-ként jellemezhető átalakulása és metamorfózisa a belső tényezőkön túl külső indítékot is kap a cselekvési jog – a szuverenitás – külső korlátozása révén. A nemzetközi jog szerepének erősödése, a nemzetközi szervezetekhez kapcsolódás kiterjedése, a nemzetközi biztonsági rendszer követelményihez igazodás növekvő kényszere jelzi e folyamatot. Ezekhez a külső korlátozó tényezőkhöz kapcsolódnak újabban a globalizáció különböző területei, melyek az igazságosság új, az állam szuverenitásán kívül eső normáit generálják, így – egyebek mellett – a szociális standardok akceptálását, a fejlődési kényszert, a globális szolidaritás elismerését, a környezetvédelem globális rendszerében való részvételt teszik elkerülhetlenné [Höffe 1999a: 407–421].

- b) A szuverenitás problémájához kapcsolódóan merül fel Höffe számára *először* a *nemzetállam* korábban mellőzött kérdése. Hogy azután – mielőtt még az igazságosság elvei megalapozásának, igazolásának vagy érvényesülésének szempontjából megvizsgálná jelentőségét – négy érvet hozzon fel a nemzetállam perspektívájával szemben. *Először*, az állam legfontosabb feladatai – mint például a jogbiztonság, a polgárok közötti érdekellentétek kiegyenlítése, az igazságosság elvei szerinti intézményi berendezkedés – nem a „nemzethez, hanem az államhoz kötődik”. *Másodszor*, a globalizáció keretfeltételei lazítják a problémák lehatárolt nemzetállami kezelését. *Harmadszor*, az emberi jogok univerzális jellegének elismerése a nemzetállam számára legitimációs problémákat vet fel. *Negyedszer*, növekvő mértékben merül fel a fo-

- galmi különbségtétel szükségessége az állam egyedisége és nemzeti jellege között, például a soknemzetiségű államok esetében. [Höffe 1999a: 176]. Az igazságosság elveinek szempontjából viszont Höffe a nemzetállamra vonatkozóan történeti és fejlődéelméleti konzekvenciák levonását tartja szükségesnek. Ha ugyanis általában véve a jog és az állam az emberi együttélésnek egészen az antropológiai alapokig visszavezethető *formája*, egyben pedig igazolhatóan olyan intézményes szerveződési forma, amely az igazságosság metafizikai jellegű (gyakorlati metafizika) elveinek érvényesülése, akkor ebből a nemzetállamra nézve kettős következtetés vonható le. Egyrészt az, hogy a nemzetállam nem valamiféle történeti véletlen, egyben azonban nem is egyedüli lehetséges együttélési forma.¹⁵ Másrészt levonható az a következtetés, hogy a nemzetállam „erodálódása” a globalizáció körülményei között korántsem hanyatlás, hanem az emberi együttélés jogi és állami formája fejlődésének újabb perspektíváját megnyitó történeti lehetőség, mely az igazságosság elvei érvényesülésének kritériuma szerint ítélni lehet. Ez a nézőpont nem csupán Höffének a nemzetállammal kapcsolatos felfogását határozza meg, hanem egyáltalán a politikai igazságosság elméleti programjának lényegét és alapját alkotja.
- c) Az állam- és jogrendszernek a politikai igazságosság metafizikai jellegű elvei szempontjából végigvezetett vizsgálata képezi az alapját az állam (illetve egyes feladatai), valamint a jogrend perspektívái iránti szisztematikus elméleti érdeklődésnek. Höffének erre vonatkozó kérdése a következő: milyen az a világrend, amely önmagát szervezi meg oly módon, hogy önszerveződésének jogi és állami formáit erkölcsi-politikai elveknek veti alá. Azonban az általános (gyakorlati metafizikai) elvek, illetve alkalmazásuk két irányban ágaznak el: egyrészt a világrendszer dimenziójában a konfliktusok kezelésére hivatott szabályokat generálnak, melyek érvényesítése a „pártatlan harmadik” szerepében megjelenő közhatalomnak az igazságosság elvei szerinti működését feltételezik.¹⁶ Másrészt a konkrét politikai rendszerekre nézve az igazságoságnak az emberi jogokhoz és a demokrácia politikai rendszeréhez kapcsolása feltételezi az igazságosság jogi és politikai rendszerének intézményes, rendszerjellegű kiterjesztését, vagyis „az igazságosság modernizációját”, mely nem épülhet a globális demokratizálódásra, vagyis a modern alkotmányos demokráciák politikai és jogi intézményrendszerének kiterjesztésére.¹⁷ A békés világrendre vonatkozó, mint a kantai „örök béke” elvei szerinti berendezkedés megvaló-

sítását célzó víziójában Höffe a politikai igazságosság univerzális érvényessége alapján három szint megkülönböztetése és intézményesítése mellett érvel: a globális „ultramínimál-állam” szintje, mely átmeneti állapot a „világköztársaság” intézményes, közhatalommal rendelkező berendezkedéséhez, az egyes államok jogi és politikai rendszerének, valamint kapcsolatainak szintje, végül közvetlenül az emberi érintkezés szintje. A három szint a politikai igazságosság differenciált területeinek a körvonalazása is egyben: az önrendelkezés, a demokrácia és az emberi jogok elvei érvényesülésének lehetősége nyílik meg a különböző szerveződési szinteken, melyekre nézve Höffe részletező reformjavaslatokkal is szolgál. A kritikákhoz visszavezető, egyben további megfontolásokat igénylő kérdés viszont az, hogy vajon a politikai igazságosság mindhárom területe és tagoltsági szintje értelmezhető-e az eredeti kiindulópontból, az egyesek közötti csere tágan értelmezett viszonyából?

V. A POLITIKAI IGAZSÁGOSSÁG: BETELJESÍTETLEN PROGRAM?

A világköztársaság nem egyszerűen a jelenlegi nemzetközi szervezetek hatókörének, jogkörének kiterjesztése, jóllehet e szervezetek reformján keresztül vezet az út a majdani „föderális világállam” kialakításához.¹⁸ Höffe erre vonatkozó megfontolásai abból a felismerésből fakadnak, hogy mivel az egyes államok hajlamosak az általuk elfogadott elvek, megállapodások megsértésére, ha érdekeik ezt diktálják, ezért a szóban forgó elvek és megállapodások érvényesülése csak úgy biztosítható, hogy megfigyelői státusba helyezett „felettes állam” kényszerítő és szankcionáló szervezetét hozzák létre. A politikai igazságosság kérdése azonban Höffe eredeti programjának értelmében nem a világállam vagy világköztársaság szükségességére, funkciójára, hanem legitimitására, vagy másként: megalapozására vonatkozik. A gyakorlati végkövetkeztetés tehát visszavezet a kritikások által a kiindulóponton már feltett kérdéshez: előfeltevései és alapfogalmi mennyiben teszik lehetővé Höffe számára, hogy megvalósítsa a politikai igazságosság koncepciójaként megfogalmazott programjának legfőbb célját, vagyis a célszerűségi és hasznossági-funkcionális elméletek olyan meghaladását, amely nem fordul át egy hermeneutikai cirkulusban a modern demokratikus és szociális jogállam önigazolásába. E program átfogó kifejtését követően (Politikai igazságosság, Kategorikus jogelvek) kibontakozott heves vitában a megvalósítás iránti fenntartások alapvetően két problémakör kapcsán váltak világoossá. Egyrészt az előzetes megfontolásoknak a kanti filozó-

fiára – pontosabban Kant gyakorlati filozófiájának sajátos interpretációjára – építésével (1.), másrészt a csere fogalmának Höffe általi értelmezésével, és alapfogalommá emelésével összefüggésben (2.). Ha viszont a magunk részéről alternatív álláspont lehetőségét is keressük, akkor két további kapcsolódó témakört is be kell vonnunk a kritikai elemzésbe: az alapvető antropológiai tényállást (3.), és a Höffe által az antik és a modern szembeállításának, illetve megkülönböztetésének nevezett problémát (4.).

1. Kétségtelen, hogy Höffe nem csupán programjának, elméleti koncepciójának és alapfogalmainak kidolgozásánál tekinti Kantot elméleti forrásának, hanem jövőképének megformálásában és konkrét javaslatainak megfogalmazása során is Kant megfontolásait tekinti mérvadónak. Mégpedig annál fogva, hogy először is: „Kant mindmáig az egyetlen nagyformátumú gondolkodó, aki a békét a filozófiai alapfogalom ragján fogalmazza meg. [Másodszor], hogy eme alapfogalmat összekapcsolta az emberi jogok iránti kötelezettségen alapuló köztársaság gondolatával. [Továbbá], a köztársaság fogalmát kozmopolitikai perspektívában, a nemzetközi jog és világpolgári irányban kitágította. [Végül] Kant a politikusbölcsekről szóló platóni tanításnak republikánus átfordítását adta: nem a filozófuskirályok elitjének, hanem maguknak az egyenlő és felvilágosult népeknek kell saját uralmi rendszerüket megalkotniuk és működtetniük.” [Höffe 2001: 11]. Így aztán Höffe elmélete két – igaz: korántsem lényegtelen – módosító megfontolással, egy elméleti-gyakorlati és egy antropológiai-elméleti „korszerűsítéssel” valóban „keresztül-kasul kantiánus” [Ludwig 1997]. E szigorú kantiánizmus alapján állva persze indokoltan tehető fel a Rawlsnak szóló kritikai élű kérdés: konstruktivizmusa valóban olyannyira kantiánus, miként azt maga szerző véli? [Höffe 1995: 306]. A kérdést megfogalmazó Höffe elméletére nézve viszont a kanti filozófiát módosító megfontolásokat illetően tehetőek fel kérdések. Ami az első módosító megfontolást illeti: forrása a modern történelmi tapasztalatból származó, a felvilágosult világpolgár erkölcsi kvalitásaival szembeni kétkedés, mely (a kanti gondolat értelmében) a származás közösségével szemben (gentes) a jog közösségét (civitates) alkotná. Ez utóbbi megvalósíthatóságával szembeni alig rejtett szepsziszből fakad a világállam közjogi szerepének nagyobb hangsúlya és részletesebb elemzésére való törekvés Höffe elméleti fejtegetéseiben. A gyakorlati tapasztalatból eredő megfontolás, illetve az ebből levont következtetés azonban kiélezi a kényszer jogosultságával felruházott világköztársaság (világállam) legitimitációjának elméleti kérdését, s ez visszakapcsolódik Höffe kiinduló elméleti premisszáihoz,

vagyis az „antropológia plusz etika” tézisként megfogalmazott – Kant interpretációra épített – programhoz, illetve az igazságosság csereként felfogott első fokozatához.

Höffe az „antropológia plusz etika” tézisének a kanti filozófiát lényeges ponton érintő interpretációra, illetve kiegészítésre építi. Az interpretáción belül ezúttal csupán a kritikai elemekre szorítkozva Höffe két érvelését emelhetjük ki. Az egyik – kevésbé mélyre ható – kritika értelmében Kant miközben éles határvonala húz a vizsgálódás racionális és empirikus területei között, azonközben, kiváltképpen az erkölcsök metafizikájának alapvetésében, relativizálja ezt a szétválasztást, azzal, hogy tételezi: az erkölcs alapelvei valamilyen empirikus elemet is tartalmaznak [Höffe: 1995: 104–113]. A másik – következményeiben messzebbre mutató – ellentmondás, véli Höffe, abban áll, hogy Kant nem vizsgálja meg miért szükségszerű az önmagában jó kérdésének a felvetése a gyakorlatra vonatkozó filozófiai elmélet megalapozása számára. Höffe ezzel, az etikán és a logikán¹⁹ túli kérdésfeltevással a kanti erkölcsfilozófia implicit antropológiai irányultságának kibontására, továbbá a „relatív a priori, és a relatív metafizika” felé fordítására tesz kísérletet [Höffe 1995: 113–115]. Höffe az általa feltett metasztintű antropológiai kérdést a cserefogalom révén közvetlenül az antropológiai szituáció leírásának rendelí alá, ezzel utólagosan tárva szélesre a kaput saját Kant-interpretációjának megalapozottságát megkérdőjelező bírálatok számára [Ludwig 1997; Wenzel 1997]. Höffe bírálóival szembeni vitájában meggyőzően érvel ugyan amellett, hogy Kant kritikai továbbgondolását egy vele folytatott „folyamatos eszmecserében” valóban elengedhetetlené teszik az eltelt több, mint két évszázad filozófiai-elméleti és történeti-reálfejlődései, s ezekben kitüntetett szerep jut az emberre vonatkozó antropológiai felismeréseknek, a kritikusok érvei viszont azt támasztják alá, hogy ezeknek az ismereteknek az összefoglalására alkalmatlannak bizonyul a csere fogalmának kitégítése, s ezzel együttjáró elbizonytalanítása.

2. A Kanthoz való kritikai viszony és annak bírálata tehát visszavezet a csere és az antropológiai kiindulópont bírálatához, s újabb szempontok bekapcsolását teszi lehetővé, illetve szükségessé. Az elsőként említett cserefogalommal kapcsolatban Apel vetette fel először azt – a későbbiek során különböző oldalról megtámogatott és részletezett – ellenérvet, miszerint a csere Höffe által körvonalazott fogalma (szerzőjének szándékával ellentétben) nem lép túl a kanti dilemmán. Vagyis Höffe „ugyanúgy, mint Kant, nem tudja feloldani azt a hobbesi dilemmát, hogy az önérdek stratégiai racionalitása alá vont ember képe alapján, ho-

gyan lehet eljutni a szerződés – vagy a csere – racionális motivációjához”. Höffe nem tesz mást – folytatja Apel –, minthogy megkísérli úgy definiálni az árucseré és a szabadságcsere közötti megkülönböztetést, hogy egyúttal fenntartsa a csere általános fogalmát, mégpedig annak érdekében, hogy alkalmassá váljék a szerződésfogalom helyettesítésére [Apel 1992: 47–50]. A kérdés az, hogy a cserefogalom átértelmezése vagy diffúzzá alakítása egyáltalán – vagyis Höffe megoldásától függetlenül is – alkalmas-e a szerződéselméletekben foglalt racionalitás és szubjektumértelmezés módosítására, meghaladására. Höffe ugyanis nem csupán – miként Apel véli – az árucseré és a szabadságcsere közötti megkülönböztetést teszi meg, hanem mintegy a történeti és logikai fokozatosság jegyében az árucserét a szabadságcsere keretébe illeszti. Szándéka tehát nem az, hogy a szabadságcsere logikája szerint értelmezze, hanem éppen ellenkezőleg: a csere új felfogása alapján, az áruk cseréjének modelljét a szabadságcsere fogalmából kiindulva ki akarja egészíteni a közvetlen csereaktuson túlmutató normatív-erkölcsi momentumokkal.²⁰ A cserefogalom átértelmezését elemző későbbi kritikák tehát túlmennek Apel észrevételein, amennyiben felteszik mindhárom kérdést: először, hogy a csere Höffe által diffúzzá tett fogalma alkalmas-e arra, hogy kielégítse azt a követelményt, amelyet a modell állít vele szemben. Azt ugyanis, hogy levezethető legyen belőle a szabadság legitimációjának és limitációjának alapproblematikája. Másodsor, hogy a csere fogalma általában alkalmas-e vagy alkalmassá tehető-e arra, hogy kivezető utat nyisson az egyéni érdekeken alapuló stratégiai-instrumentális racionalitáson túlra. Harmadszor pedig, hogy a csere fogalma általában alkalmas-e – illetve lényeges kiegészítések, más elemek bevonása nélkül elegendő-e – a Höffe által kiindulópontnak tekintett antropológiai alaphelyzet leírására [Kersting 1995; Kettner 1995; Günther 1995]. A részletes kritikai elemzések azt támasztják alá, hogy mindhárom kérdésre végül is nemleges választ kell adni. További, ámde sem a kritikusok, sem pedig Höffe által fel nem tett kérdés, hogy vajon az antropológiai alaphelyzetben, melyet Höffe a *reálkonstrukció* igényével vázol fel, a tevékenységek cseréjének irányában tétován és diffúz módon kiszélesített cserefogalomhoz kapcsolódóan megnyílnak vagy megnyithatók-e olyan *reáldimenziók*, amelyek túlmutatnak az egyének között cserén. Höffe, miközben – mint láttuk – részletezően differenciálja, lépcsőzetes fokozatokba tagolja, diffúz módon kiterjeszti a csere fogalmát, mégpedig abból a célból, hogy a modern árucserétől eljusson az antropológiai értelmezés lehetőségéig, azonközben elkerü-

li figyelmét, hogy a csereének történetileg és szerkezetileg legelemibb, legelső aktusai minden valószínűség szerint *az emberi közösségek között* zajlanak. Ebben az aspektusában a csere nem az egyének stratégiai racionalitását fejezi ki, hanem a célracionalitás elemét is magában foglalóan antropológiai alaphelyzetként tisztázandó bonyolult közösségi kapcsolatrendszer részeként fogható fel. Miután az antropológiai alaphelyzet Höffe által kidolgozott „reálkonstrukciójából” hiányzik a csereének a közösség szempontjából konstitutív dimenziója, kénytelen egyrészt az általa fenntartott cserefogalom árnyékában a közösség fogalmát „a közös környezetben együtt élő emberek” fogalmává silányítani, másrészt a közösségi kötelekeket, mint egymás között mindenféle csereét folytató „csereegyének” közötti kapcsolatokat utólagosan létrejövő – másodlagos és levezetendő – kényszer jellegű viszonyokként ábrázolni. Vagyis Höffe a csere fogalmát a cserebe vont „tárgyak” körének egészen a szabadságig terjedő kibővítésével kívánja átértelmezni, mégpedig úgy, hogy a csere szerkezetének logikai modelljét teljesen érintetlenül hagyja.

Úgy tűnik ennek a következtetésnek ellentmond, hogy Höffe a jogok és köteleességek cserejét éppen azáltal különbözteti meg a javak cserejétől, hogy – mivel kötelezettségek kölcsönösségéről van szó – nem határidős, hanem tartós és folytonos cserefolyamatról van szó, melyben a transzcendencia lehetősége rejlik. Márpedig „a transzcendentális csere szabályokhoz igazodik, s ennek révén valaminő eredendően szociális elemet foglal magában” [Höffe 1999: 53]. Ez az eredendő szociális elem viszont nem egyéb, mint a „kollektív előny”, melyet így az egyének közötti *előnyös* csereaktusok alkotnak, mivelhogy nem állítható, hogy valamennyi csereaktus *előnyös* [Höffe 1999: 55]. A kollektív előny elvetése és a cserehez kötött disztributív előny elvének kizárólagossága együttesen vezet a közösségfogalom felcseréléséhez a közös környezetben együtt élők meghatározásával. A csereben foglalt egalitarizmus ugyanis kizárja azokat a kötelezettségeket, melyek a közösséghez kapcsolódnak. Ugyanis a disztributív előny elvével szemben a közösséggel összefüggő erkölcsi kötelezettségek éppen hogy nem szimmetrikusak [Kersting 2002: 10–11].

3. A kanti álláspontból kiinduló és a transzcendentális csere fogalmának megalkotásáig vezető „kreatív továbbgondolással” szembeni legerőteljesebb érvelés szerint Höffe nem veszi figyelembe, hogy összességében (tehát nem csupán a tiszta ész filozófiáját tekintve) „Kant filozófiájában a gyakorlati és az elméleti aspektus, a szabadság és a természet metafizikája nem csupán széteső, egymással szembeni

oldalak”, hanem kapcsolatban is állnak egymással. Kantnál az elméleti és a gyakorlati metafizika kapcsolódásában az utóbbi, mint erkölcsi kötelesség, minden egyéb relációt megelőzően abszolút, az ember ész által meghatározható természetének az alapja [Wenzel: 1995: 160]. A továbbgondolás szándékával megfogalmazott Kant-kritika helytállóságát az „ortodox szövegértelmezés” jegyében vitató bírálatokra válaszolva Höffe a reálkonstrukcióhoz nélkülözhetetlen antropológiai fordulat szükségességére mutat rá. Eszerint a Kanttal kapcsolatos kritikai szempontok „azokat az antropológiai elemeket tárják fel, melyekre valójában Kant erkölcsi írásai is támaszkodnak, melyek azonban nincsenek munkáiban explicit módon kifejtve” [Höffe 1995: 355]. Höffe itt egyértelműen a spekulatív filozófia feladatát megfogalmazó kanti megjegyzésre utal, mely szerint azt kell megmutatni, hogy „az embert más értelemben és viszonylatban gondoljuk el, amikor szabadnak nevezzük, semmint akkor, amikor a természet darabjának, a természeti törvények alávetettjének tartjuk, továbbá hogy e kettő nemcsak hogy nagyon jól megférhet egymással, hanem ugyanabban a szubjektumban szükségszerű egységben is kell őket gondolnunk” [Kant 1991: 92–93]. Höffe interpretációjában – és kritikájában – azonban az itt körvonalazódó antropológia igen lényeges elemei nemhogy felszínre kerülnének, hanem éppenséggel veszendőbe mennek. Belátható ugyanis, hogy a csere fogalma nem annyira ennek az elnagyolt antropológiai váznak a reálkonstrukció felé fordítása, hanem inkább radikális leszűkítése.²¹ Míg Kantnál az antropológiának fogalmilag is része – mint részdiszciplína – az embernek a természethez, továbbá önmagához való viszonya, addig a Höffe által a szabadságra korlátozott és a javak cseréjétől leválasztott csere, egyetlen – habár lehetőség szerint kiterjesztett – relációt foglal magában. Höffe ugyan a szabály „eredendően szociális” jellegének hangsúlyozásával, mint a szabály nem határidős, azaz *időben* fenntartó szerepének említésével új dimenziót kapcsol be az antropológiai alaphelyzetbe, azonban a cseremodell keretei között nem nyílik módja arra, hogy az idődimenziót az antropológiai megfontolások lényeges momentumává, és ezáltal Kant-kritikájának részévé tegye. Kantnál a jog az erkölcsi szubjektumnak a másik szubjektumhoz való külsőleg meghatározott kötelezettsége, s ilyenként nem csupán a külső szabály és intézményi jelleg a fontos a számára. Höffe nem különösebben részletezett álláspontja a jog időben fenntartó szabályjellegéről utat nyithatna az antropológiai alaphelyzet Kant által nem vizsgált idődimenzió bevonására az elemzésbe, mégpedig oly módon, hogy kritikai érveit a más tekintetben többször idézett Marx, illetve a

kortársak közül az egyébiránt élesen bírált Luhmann koncepciójával egészítse ki és erősítse meg.²² Ily módon tehát az antropológiai alaphelyzet a természet és az ember, a közösség és az egyén, valamint az ember önmagához való viszonyában, valamint a cselekvés és a szabályok egymást kiegészítő, egyszermind egymással ellentétben álló szerkezetében lenne leírható.²³ A Kant antropológiája körüli eszmecsere legfontosabb konklúziója, hogy az embernek a természethez, valamint az egyik embernek másokhoz és önmagához való (a közösségnek és az egyénhez való) viszonyát egyenként is és összekapcsoltságukban is Kant mindmáig érvényesen ragadta meg, mégpedig oly módon, hogy egyúttal felfogta ezeknek az ellentmondásoknak az összetartozását magában az emberben [Baranzke 2002; Forster 2002; Jörissen 2002]. Nem csupán homályban maradt, hanem fel sem merült viszont Kant filozófiai viszonya az általa feltárt ellentmondáshoz, melyet a spekulatív filozófia ama feladataként fogalmazott meg, hogy az ellentmondást csalódást okozó látszatként mutassa be és oldja meg [Kant 1991: 90–94], s ennél fogva lényeges ponton elvéti az antropológiai alaphelyzet leírását, nevezetesen az idődimenzióval, mint a normatív és intézményi irányba vezető dimenzióját. Ha ugyanis a Kant által feltárt ellentmondások, valamint a különböző ellentmondások egysége, egymást áthatása nem látszat, hanem gyakorlati probléma, akkor ez azt jelenti, hogy mindez az emberi cselekvések egymásnak ellentmondó indítékaiként is szolgál, illetve a cselekvések egybekapcsolódása eleve nem beláthatóan különböző ellentmondásokkal terhes következményekre vezet. A normák és szabályok az antropológiai alaphelyzetnek azt a dimenzióját alkotják, amelyben a cselekvő ember számára egyrészt láthatóvá válnak cselekvése indítékaiban és következményeiben benne rejlő ellentmondások, másrészt megnyílik számára az út a másik két dimenzióban folytonosan újrakeletkező ellentmondások időben (a hosszabb rövidebb ideig fenntartható) áthidalására, egyben továbbgörgetésére. Az áthidalás és továbbgörgetés nem lehet az ellentmondások megszüntetése, hiszen azok máshol, más relációkban keletkeznek. Így „mindössze” az ellentmondásokra vezető körülményeknek, cselekvéseknek a jó és a rossz, a helyes és helytelen a követendő és elvetendő stb. szerinti csoportosítására és szelekciójára nyílik mód. A folytonosan újrakeletkező, és időlegesen áthidalt és így továbbgörgetett ellentmondásokkal terhelt antropológiai alaphelyzet adja az energiaforrását a normák és szabályok transzcendenciájának, valamint e transzcendenciára reflektáló eszmék ragyogásának, a mítoszoktól kezdődően a vallásokon át a filozófiáig.

Höffének az „antropológiai nullszinten” elhelyezett cserefogalma, valamint a hozzá kapcsolt időben tartós szabályok és a vele együttjáró transzcendentális cserekonceptiója – a kanti antropológiához képest döntő jelentőségű szempontok megfogalmazása ellenére – azért marad szükségképpen kiaknázatlanul, mert az antropológiai alaphelyzetet oly módon szűkíti le, hogy abból csupán a cserepartnerek közötti érdekellentmondások – és ezek transzcendenciája – bontható ki, bármilyen mértékben terjeszti ki az alapszerkezetet a javak cseréjén túli területekre. Az érdek és a hozzá szervesen kapcsolódó disztributív előny „habár rá lehet építeni a stratégiai interakció rendszerét, azonban nem képes az ezen túlmenő igazságossági elvek megalapozására” [Kersting 1997: 60].

4. Végezetül fel kell tennünk azt a kritikai jellegű kérdést, hogy vajon mennyiben tekinthető sikeresnek Höffe kísérlete az igazságosságprobléma újrafogalmazására oly módon, hogy az emberi együttélés állami és jogi szerveződésének univerzális érvényességű – tehát a jövő perspektíváját is magában foglaló – legitimációját alapozza meg. Ha ennek az elméleti programnak a megalapozásához elengedhetetlennek bizonyult az antropológiai alaphelyzet reálkonstrukciója, akkor megkerülhetetlen a kérdés, hogy a modernség fordulópontján mi a viszonya a politikai igazságosságnak, mint a legitimáció elvének az említett antropológiai alapszerkezethez? Továbbá: lehetséges-e az antropológiai alapszerkezet modelljében az állam- és a jogrend antik és a modern szerveződésének összevetése? Be kell látnunk: annak megállapításán túlmenően, hogy Höffe az antik politikai filozófia klasszikus hagyományát (magától értetődően mindenekelőtt Platón és Arisztotelész munkáit) éppen úgy, mint a modern (kevésbé magától értetődően elsősorban Kant filozófiáját) élővé teszi a cserefogalomra épülő *reálkonstrukció* felé fordításával, nos, ezen túlmenően a kritikák nemigen járulnak hozzá Höffe kérdésfeltevésének megvilágításához, vagy pontosabb megfogalmazásához. Nevezetesen ahhoz, hogy az igazságosság jelenkori problémáját az antik és a modern állam- és jogrendszernek a közös antropológiai alapviszony változásaként mutassa be. Ennek a programnak a megvalósítása érdekében Höffe egyrészt Arisztotelészhez, másrészt Kanthoz fordul, megállapítva, hogy – miközben mindkét esetben ellentmondást magában foglaló filozófiai koncepcióról van szó – különbségük nem a jóra vonatkozó felfogásban, hanem „az antropológiai, illetőleg cselekvéseméleti koncepcióban” ragadható meg [Höffe 1995: 115]. Arisztotelésznél a filozófiai ellentmondás abban áll, hogy a célorientált cselekvés, illetve a természetes szükségletek kielégítésére irányuló cél, valamint az erkölcs, illetve általá-

ban az emberi teljesítmény előfeltételezése „vezet el a jóról alkotott koncepcióhoz s a boldogsághoz”, az igazságosság formái olyan etikára épülnek, amely a szokásokat, sőt a szokások rendszerét előfeltételezi [Höffe 1995: 115–118]. Kantnál viszont Höffe a cselekvés transzcendentális és a metafizikai meghatározottságainak kettőségét állapítja meg: egyfelől a racionális cselekvés empirikus meghatározása transzcendens kötelezettségek empiria előtti metafizikai megfontolásokat igényel, másfelől viszont ezek a megfontolások csak akkor lehetségesek, ha maga a cselekvés szükségszerű és objektív érvényes [Höffe 1995: 114].

Az antik és a modern közötti különbségeket Arisztotelész és Kant filozófiájának összevetésével jellemezve Höffe a csere leszűkítő fogalmának lehetőségein belül közel kerül az antik és a modern ellentmondásainak az antropológiai alapviszonyaiban megragadható különbséghez. Mindenekelőtt tehát ahhoz, hogy Arisztotelész és Kant különböző antropológiai felfogása mögött egyaránt, bár különbözőképpen ellentmondásos antropológiai alapviszonyok eltérő elrendeződése és az ellentmondás feloldási módjának ebből fakadó különbözősége áll. Arisztotelész esetében az, hogy az ember csak a természethez való megkülönböztető viszonyában lehet *általában* ember (zoon politikon). A zoon politikon viszont annak kategoriális megfogalmazása, hogy a természettel szembeni megkülönböztetés csak egy különleges természeti lény eredendő közösségi meghatározásaként lehetséges. Vagyis a természet és ember viszonyában a természetre utalt ember tényleges (antropológiai) megkülönböztetése a természettől csak egy sajátos, eredendő és természetes emberi közösség révén történhet meg. Mármost az ebben a természetes közösségben önmagát ténylegesen megkülönböztető *cselekvő* ember, miközben önmagának és közösségének a természettől megkülönböztető fennmaradásához teremt feltételeket, azonközben, mint egyénileg cselekvő, önmagát is megkülönbözteti ama eredendő természetes közösségétől. Az antik világban, a természet és az ember, a közösség és az egyén, a cselekvés feltételei és következményei közötti itt jelzett, egymásba átfolyó ellentmondás először lépett kifejtett – azaz az eredeti viszonyokat szétfeszítő, az önálló részekre tagolódás irányába elinduló – formájába, és követelt eligazító állásfoglalást a cselekvő ember számára. Ebben a helyzetben Arisztotelész az igazságosság elveiben, s ezen belül a közösség (a polis) fenntartását (boldogulását) teszi meg előfeltételnek, vitathatatlan alapnak, s foglal állást úgy, hogy az emberi cselekvés egymásnak ellentmondó alternatíváit és az ellentmondásos viszonyok között eligazító normatív elveket úgy kell megfogalmazni, hogy a természetes embe-

ri közösséget szolgálják, és ennek rendeljék alá a természet és az ember közötti ellentmondás alakulását. A kanti megoldás ennek éppen az ellenkezője: kiindulópontja az eszes és szükségletekkel rendelkező cselekvő egyén, aki közösségi viszonyainak párlatát más eszes lényekkel való azonoságának felismeréséből meríti, illetve saját belső autonóm erkölcsi erényeiben hordozza vagy külső jogi kényszer alapján megfogalmazott kötelezettségeiből ismeri. Az ezekhez kapcsolódó ellentmondások hálózatában cselekvő modern embert eligazító normatív elvek az elillant közösség helyébe lépő kötelezettségek mellett szólnak, azonban nem csorbítva, hanem éppenséggel erősítve az autonóm egyént, rá telepítve a felelősség és annak vállalásának a terhét. Mégpedig oly módon, hogy felszabadítsa a természettel szembeni, az „ész másikával” szemben érvényesülő racionalitás instrumentális jellegét.

Leszűkített fogalmi hálójában és az erre épülő antropológiai alaphelyzet reálkonstrukciójában Höffe-nak nincs lehetősége annak az indokolt célkitűzésének megvalósítására, hogy az igazságosság modern problémáját az antik felfogással kellő mélységű összehasonlításban fejtsse ki. Arra azonban így is lehetősége nyílik, hogy jelezze a természethez a kanti filozófiában körvonalazott alapokon nyugvó modern viszony kibontakozásának történetében újabb bekövetkezett fordulatot. Azt ugyanis, hogy az emberi létfeltételek természeti alapjai globálisan és tovább nem folytathatóan kerültek veszélybe: természeti erőforrások világméretű és korlátozatlan kiaknázása, a környezeti feltételek leromlása, a genetikai struktúrákba a következményekre való tekintet nélküli beavatkozás oly mértékben kielezte és egyoldalúvá tette a természet és az ember viszonyát, hogy ennek változtatása immár elkerülhetetlenné vált. E viszony alapja pedig az, hogy a modern ember számára „miközben a racionális cselekvésnek a természetet megterhelő előnyei és haszna magát a cselekvő javát szolgálja, azonban a hátrányok az emberiségre egészében – illetőleg az emberre általában – hárulnak, vagyis a disztributív előny és a kollektív hátrány jövátéhetetlenül szétváltak” [Höffe 1999a: 418]. Másrészt – a kommunitarizmus kritikai elemzése alapján – azt a következtetést is levonja, hogy a természethez való viszony normatív szabályozása nem valósítható meg az eredendő közösségi viszonyok helyreállítása, a „Kant helyett Arisztotelész” program alapján [Höffe 1996a: 164–185]. Mégpedig azért nem, mert a természethez való viszonyt normatív szabályozó természetes közösséget a modernizáció folyamata helyreállíthatatlanul felszámolta. De nem veszi észre, hogy éppen ebben áll a modernség legitimációs krízise: miközben közvetlen bioló-

giai fennmaradása érdekében az ember számára elkerülhetetlen, hogy visszatérjen a természethez való viszonyának helyreállításához, a természet és az ember között létrehozott ellentétes viszony egyoldalúságának megszüntetéséhez és egyensúlyának megteremtéséhez. Ezenközben azonban még csak nem is gondolhat – és még kevésbé vállalkozhat – arra, hogy visszaállítsa, vagy akár módosított formában is, visszahozza a szabályozó elveket legitimáló és megalapozó természetes közösségi viszonyokat, s egyénként önmagát, mint a természettel összhangban álló közösség tagját fogja fel.²⁴ E dilemmából kivezető alternatívák egyik lehetőségeként a közösségfogalom újrafogalmazása jelenik meg, mely – a kommunitarista koncepciók mellett – azokban a kísérletekben körvonalazódik, amelyek a világtársadalom, a világpolgárok közössége (civilis communis) típusú modern közösségformák ideáiból, mint ama eredeti természeti közösségek késői megfelelőiként bontakozik ki. A képzeletbeli közösség azonban csak a szabályozás elveinek képzeletbeli, azaz eszközök nélküli és bármikor kétségbe vonható legitimációját adhatja meg. Az alternatíva másik – vitapartnerei és Höffe előtt egyaránt számításán kívül hagyott – iránya viszont az igazságosság bizonyos, mindenesetre *a legáltalánosabb és a legátfogóbb* elveinek, illetve ugyanezen elvek legitimációjának radikális leszakítása a közösségfogalomról. Első megközelítésben úgy tűnhet, hogy Höffe az antropológiai alapstruktúra meghatározásánál meglehetősen közel kerül a lehetőségnek a felismeréséhez, amikor a közösség fogalmát a környezetben együtt élő emberek fogalmi körülírásával helyettesíti. Valójában azonban Höffe elméleti útja egyre távolabb visz e felismeréstől. Az antropológiai alaphelyzet rekonstrukciójában az eredendő közösségek halvány körvonalait sejtető körülírást a későbbiek során a közösség határozott fogalmi kifejezéseként szolgáló sorsközösség fogalma váltja fel [Höffe 1999a]. Az antropológiai alapszerkezetből levonható következtetés viszont azt erősíti meg, hogy ezzel éppen ellentétes irányban nyílnak meg egy – valóban nem a részérdekek szolgálatában igénybe vehető kényszerítő eszközökkel felruházott – nemzetközi jogi és intézményi rendszer kiépítéséhez vezető út. Ebben az alternatívában a kényszeralkalmazás legitimitásának megalapozása nem valamely valóságos, ámde partikuláris és kultúrafüggő, de nem is valamilyen összemberi és ezért képzeletbeli közösségre építve történik, hanem az emberre, mint természeti lényre vonatkozó biológiai felfogásban horgonyozható le, illetve e biológiai létet fenyegető hatások ismeretéből bontható ki, s a kényszer alkalmazását a kettő közötti egyensúly fenntartására korlátozza.

Összefoglaló konklúzióink tehát az, hogy Höffének kritikusi által nem kellően méltányolt – sőt valójában fel sem ismert – elméleti teljesítménye annak kimutatása, hogy a globalizáció (a modernség új egyetemes világrendjének) körülményei között a legitimitáció kérdése újból és új nézőpontból merül fel, s ennek az új nézőpontnak a megalapozásához nem áll más rendelkezésre, mint az eredeti antropológiai tényállásnak a mai történelmi feltételek közötti újragondolása. Az a probléma azonban, hogy ezt az eredeti antropológiai modellt egyoldalúan, leszűkítve rajzolja meg. Ez pedig visszaüt a mai kérdés megválaszolására is: annak a fordulópontnak az elhibázására vezet, melynek alapján a legitimitációprobléma másként fogalmazható meg, mint az antik világban, és más alapokon oldható meg, mint a klasszikus modernség korszakában.

JEGYZETEK

- ¹ Ez egyértelműen kiderül Höffe Hobbes kritikájából. Eszerint még az elsődleges természeti állapotban sem lehet az embert *kizárólag* az önfenntartásra törekvő lényként definiálni, s eltekinteni az önfeláldozás, a szolidaritás és a kötelezettségvállalás elemi, legalább potenciálisan erkölcsi jellegű tulajdonságaitól. Ebből következően az eredeti szerződés hobbesi „metaforájának” nem az a legproblematikusabb, és kiüresítő sajátossága, hogy észkonstrukció, hanem az, hogy olyan *redukción* alapuló konstrukció, amelynek következtében teljességgel elveszíti a lehetőségét arra, hogy *reálkonstrukcióként* legyen értelmezhető [Höffe: 1989: 307–321].
- ² Ezen a ponton a kritikusok nem teljesen alap nélkül állapítják meg, hogy Höffe voltaképpen a hobbesi szerződéselmélet előfeltevéseit, mindenekelőtt annak emberképét fogadja el, s nem tesz mást, mint a szerződés „fogalmi metaforáját” a csere fogalmával helyettesíti. Erre a kritikára további alkalmat ad, hogy Höffe felvázol egy csere előtti „primér természeti állapotot” is, mégpedig egészében a hobbesi értelemben, azaz a „homo homini lupus” állapotként, s ennek az előzménynek az elismerésével azután a cserét „szekundér természeti állapotként” írja le [Höffe 1989: 382–388]. A primér állapot – miként Hobbesnál, csakhogy most kimondatlanul – az *egyéni* szabadságok ama teljessége, amelyről, illetve amelynek egy részéről, a kölcsönös előnyök érdekében minden érintett lemond, habár Höffe esetében nem valamely ésszerű belátás eredményéről van szó [Kersting 1997, Kettner 1997, Koller 1997]. A magunk részéről viszont a kritikák akceptálása mellett szükségesnek tartjuk a szerződéselméleti kiindulópont és Höffe csereelméleti megalapozása közötti különbségek hangsúlyozását is.
- ³ Kerstingnek idevonatkozó kritikai megjegyzése szerint Höffénél az uralomra vonatkozó metalegitimitációs probléma kezelése egybeesik a kényszer megalapozásával, s ennek okát abban látja, hogy Höffe a természeti állapot deskriptív jegyeiből kíván normatív következtetéseket levonni. Márpedig – folytatja – az eredendően normatív háttér explikálása nélküli kényszer „csupán természeti esemény és semmi más” [Kersting 1997: 28–20].
- ⁴ El kell fogadnunk azonban Matthias Kettner idevágó kritikai megjegyzését, miszerint Höffe abban az igyekezetében, hogy a transzcendentális érdekek „inherens szocialitását” emelje ki, nem tisztázza egyértelműen a résztvevői és a megfigyelői álláspont közötti különbségeknek és kapcsolódásoknak a

„természetes emberi jogok” esetében kitüntetett fontosságú problémáját. E probléma abban áll, hogy az emberi jogok érvényesség-értelme már előzetesen meghatározandó, mielőtt ugyanennek az érvényességértelmezésnek a gyakorlati-alkalmazási feltételei kidolgozhatók lennének [Kettner 1997: 274]. Látni fogjuk, hogy ez a kritikai megjegyzés Höffe „reálkonstrukciójának” alapjait érinti.

- ⁵ Höffe nem tartja fontosnak a csere és a cselekvés fogalmai közötti pontosabb megkülönböztetést, mindkét esetben az ember cselekvőképességére utal. Így viszont nem tisztázható egyfelől a cselekvés és a csere „eredendő szocialitása”, másfelől az egyén cselekvésének autonómiája közötti összefüggés sem. Erre a tisztázatlanságra építve Höffe mind a disztributív csere, mind a cselekvőképesség fogalmát kettős értelemben használja: az egyik esetben a szocialitás, a másik esetben az egyéni autonómia irányában értelmezi, és homályban hagyja a két értelmezés mögötti antropológiai dimenzió alapvető különbségét. Ebből következően azonban nem érvelhet kellő meggyőző erővel azokkal a kritikákkal szemben, miszerint az antropológiai szintre helyezett disztributív csere nem egyéb, mint a stratégiai interakció szabálya [Kersting 1997; Kettner 1997; Koller 1997].
- ⁶ „A közhatalom és az igazságosság lehetőség szerinti legszorosabb összekapcsolásának sokféle »módszerét«, azaz módozatait, erőit, eljárását a politikai igazságosság stratégiáinak nevezem” [Höffe 1989: 457].
- ⁷ Höffe a politikai igazságosság formáihoz és típusaihoz nem történeti alakulás szempontjából közelít. Igen kiterjedt elmélettörténeti elemzése nem a történeti rekonstrukciót szolgálják, hanem az igazságosság jelenkori problémáinak megvilágítását. Innen ered munkáinak az a többek által elismert sajátossága, hogy az elmélettörténet hivatkozott szerzőit jelenkori vitapartnerként kezeli. [Habermas 1990; Brunkhorst 1997].
- ⁸ Következésképpen a legitim emberi jogok, illetve a legitim és egyúttal legális alapjogok „tartalmilag tekintve azonosak, létezésük, intézményesítésük módja azonban különböző. Az emberi jogok azok, melyeknek valamely jogrendszer kötelezően alá van vetve, az alapjogok viszont olyan emberi jogok, amelyeket valamely adott jogrendszer ténylegesen elismer.” [Höffe 1989: 462].
- ⁹ Rawls megfogalmazásában: ahhoz, hogy minden személynek egyenlő joga legyen a másokéval összeegyeztethető szabadságok lehető legkiterjedtebb körére [Rawls 1997: 86].
- ¹⁰ Paradigmatikusan: „Justice as Fairness: Political not Metaphysical” [Rawls 1999: 388–414].
- ¹¹ Ezen a ponton nem aaptalan Höffe kérdése: a méltányosságként felfogott igazságosság elmélete valóban – mint ahogyan azt a szerzője gondolja – kantianus jellegű? [Höffe 1995: 306–330].
- ¹² A jog szenzibilitásnövekedésének számos területe és esete közül Höffe kiemeli az emberi jogok és az igazságos gazdasági rend, a környezetvédelem, a biomedicina és a kutatás, a génmanipuláció, az emberrel folytatott kísérletek, a tudomány és az egyetem etikai-politikai diskurzusait, illetve ezek gyakorlati-jogi kapcsolódásait, következményeit, vetületeit [Höffe 1981].
- ¹³ Az önmagához visszakapcsolódó makroszobjektum nélkül a társadalmi totalitás önreflexív megismerése éppen úgy elképzelhetetlen, mint a társadalom visszahatása önmagára. Az önmagára való hatás egyrészt feltételez egy reflexív centrumot, ahol a társadalom az önmegismerés folyamatában kifejleszti önmaga megismerését, másrészt egy olyan végrehajtó (al)rendszert, mely az egésznek részeként működik és képes rá hatást gyakorolni [Habermas 1985: 415]. „Más szavakkal a reflexív modernizáció elmélete csak akkor léphet fel kritikai igénnyel, ha a modernséget az önmaga által elismert és kinyilvánított céljával, valamint önmaga implicit kontextusával szemben értelmezi” [Lash: 1996: 195].

- ¹⁴ Habermas elemzésében is döntő szerep jut annak a körülménynek, hogy az emberi élet alakításának módozatait nem önmagban a munkaviszonyok forradalmasítása, hanem a szabadság és a szociális igazságosság normái alakítják, s e normák szerinti változtatások a „csak vélhetően ártalmatlan” államhatalom kiterjesztését, mely „minden dolog normák alá rendelésének és felügyeletének” gyakorlatát vonta maga után. Elemzésében azonban Habermast nem a maguk a normák érdeklik, hanem a kapcsolódó politikai mozgalmak és ideológiák [Habermas 1994: 283–308].
- ¹⁵ „Az, aki a nemzetállamot per saldo vívmánynak tekinti, aligha tarthatja fenn azt az álláspontot, hogy elkerülhetetlen és szükségszerű történeti szerveződéssről van szó.” [Höffe 1999a: 175].
- ¹⁶ Kiélezve a „jogrendszer legerőteljesebb eszközének, a büntetőjog ultima rációjának alkalmazására” [Höffe 1999a: 367–373; Höffe 1999b].
- ¹⁷ Sem a demokratikus rendszerekről szerzett történelmi tapasztalatok, sem pedig az érvelési logika alapján nem bizonyítható, hogy a világ békéje a demokrácia rendszerének globalizációja révén biztosítható lenne [Höffe 1999a: 291].
- ¹⁸ Höffe számos konkrét, az ENSZ, a Nemzetközi Bíróság, az Európai Parlament reformjára vonatkozó javaslatot dolgoz ki az általa szükségesnek tartott irányú fejlődés előmozdítására [Höffe 1999: 332–334].
- ¹⁹ Logikai érvelésnek tekintjük a jó akaratnak, mint önmagában vett jónak ama Kant általi indokolását, miszerint a jó akarat „nem attól jó, amit elér vagy véghezvisz ...hanem egyedül az akarás által.” [Kant 1991: 21].
- ²⁰ Ez az eljárás némiképpen a tevékenységcsere fogalmának logikájára emlékeztet, mellyel Marx az emberi érintkezés részeként, egyben történeti formájaként bemutatott munkamegosztás elemi szituációját kívánta megragadni [Marx: 1976: 22–35].
- ²¹ Ezt a megállapítást támasztja alá a Kant antropológiai írásai körüli eszmecserre. Heike Baranzke, mintegy összefoglalva a Kant erkölcsfilozófiai, jogfilozófiai és antropológiai munkásságát érintő diskurzus idevágó konzekvenciáit, írja: „Kant nyilvánvalóan átveszi az antropológia 18. századi terminológiai megkülönböztetését, egyrészt a fiziológiai antropológia, mely arról szól, hogy mit formál a természet az emberből, másrészt a pragmatikus antropológia között, melynek témája, hogy az ember, mint szabadon cselekvő, mivé alakítja önmagát”. Habár Kant az „antropologia physica” és az „antropologia moralis” közül kétségekívül az utóbbit tekinti alaptudománynak (Fundamentalwissenschaft) a homo phaenomenon és a homo noumenon megkülönböztetésében nem téveszti szem elől egyik dimenziót sem [Baranzke 2002: 65, 68, 86–92].
- ²² Marx az antropológiai alaphelyzetet a termelés, a család és a reprodukciós forma kategóriáiban írja le. Luhmann pedig a szociális rendszerek három alapidenzióját tárgyi, szociális és idő dimenzióként jelöli meg [Marx–Engels 1976 31–32; Luhmann 119–122, 131–135]. Legújabban pedig – világokká általánosítva – Bango három világot különböztet meg: melyben élünk, melyet felhasználunk, és amelyet konstruálunk, kiegészítve a sort egy negyedik, kevésbé markánsan megkülönböztethető, bizonyos értelemben akár redundánsnak is tekinthető jövővilággal [Bango 2003: 15–236].
- ²³ Az antropológiai tényállás bemutatása, mint e hármas viszonyrendszerben jellemezhető szerkezet modellje – valamelyes módosítással ugyan – részletesebb kifejtésben is megtalálható korábbi tanulmányunkban [Balogh 1987: 168–216; Balogh 1990: 29–98].
- ²⁴ Ezt a tényállást fogalmaztuk meg a „társadalomelmélet lehetetlenségi téziséként” előadott gondolatmenetünkben [Balogh 2002: 91–114].

IRODALOM

- Apel, K.-O. 1992: Diskursethik vor der Problematik von Recht und Politik: Können die Rationalitätsdifferenzen zwischen Moralität, Recht und Politik selbst noch durch die Diskursethik normativ-rational gerechtfertigt werden? In: Apel, K.-O./ Kettner, M (Hrsg.): Zur Anwendung der Diskursethik in Politik, Recht und Wissenschaft. Frankfurt/M. Suhrkamp 29–61.
- Balogh I. 1997: Formációelméleti problémák. In: Balogh I.: Árutermelés, szocializmus, történetiség. Budapest, Magvető Könyvkiadó. 168–216.
- Balogh I. 1990: A forradalmi ész kritikája. Budapest, Társadalomtudományi Intézet
- Balogh I. 2002: Rendszerdifferenciálódás és interpenetráció. A társadalomelmélet „lehetetlenségi tézisééről”. In: Bango, J.–Karácsony A. (szerk): Luhmann-könyv, Budapest, Rejtjel Kiadó. 91–114.
- Bango, J. 2003: Theorie der Sozialregion. Berlin, Logos Verlag
- Baranzke, H. 2002: Die Idee der Menschheit in deiner Person. In: Paragrana. Internationale Zeitschrift für Historische Anthropologie. Band 11. 62–95.
- Brunkhorst H, 1997: Die Kontingenz des Staates. In: Kersting, W. (Hrsg.): Gerechtigkeit als Tausch? Auseinandersetzungen mit der politischen Philosophie Otfried Höffes. Frankfurt/M. Suhrkamp, 225–242.
- Forster, E. 2002. Nicht wollen. Paragrana, Bd. 11., 153–175
- Gerhardt, V. 1997: Das wiedergewonnene Paradigma. Otfried Höffes moderne Metaphysik der Politik. In: Kersting, W. (Hrsg.): Gerechtigkeit als Tausch? Auseinandersetzung mit der politischen Philosophie Otfried Höffes. Frankfurt/M. Suhrkamp. 61–95.
- Habermas, J. 1883: Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln. Frankfurt/M. Suhrkamp.
- Habermas, J. 1985: Der philosophische Diskurs der Moderne. Frankfurt/M. Suhrkamp
- Habermas, J. 1990: Grenzen des vernunftrechtlichen Normativismus. In: Nachholende Revolution. Frankfurt/M. Suhrkamp, 71–81.
- Habermas, J. 1994. A jóléti állam válsága és az utópikus energiák kimerülése. In: Válogatott tanulmányok. Budapest, Atlantisz
- Hobbes, T. 1999: Leviatán. I-II. Budapest, Kossuth Kiadó
- Höffe, O. 1979: Ethik und Politik. Grundmodelle und- Probleme der Praktischen Philosophie. Frankfurt/M. Suhrkamp.
- Höffe, O. 1981: Sittlich-politische Diskurse. Frankfurt/M. Suhrkamp.
- Höffe, O. 1985: Strategien der Humanität. Zur Ethik öffentlicher Entscheidungsprozesse. Freiburg/München. Verlag Karl Alber.
- Höffe, O. 1989: Politische Gerechtigkeit. Grundlegung einer kritischen Philosophie von Recht und Staat. Frankfurt/M. Suhrkamp.
- Höffe, O. 1991: Gerechtigkeit als Tausch? Zum politischen Projekt der Moderne. Baden-Baden, Nomos Verlagsgesellschaft.
- Höffe, O. 1992: Gerechtigkeit als Tausch? In: Lenk, H./Maring, M. (Hrsg.): Wirtschaft und Ethik. Stuttgart, Reclam 119–133.
- Höffe, O. 1995: Kategorische Rechtsprinzipien. Ein Kontrapunkt der Moderne. Frankfurt/M. Suhrkamp.
- Höffe, O. 1996a: Vernunft und Recht. Frankfurt/M. Suhrkamp.
- Höffe, O. 1996b. Praktische Philosophie. Das Modell des Aristoteles. Berlin, Akademie Verlag.
- Höffe, O. 1997: Erwiderung. In: Kersting, W. (Hrsg.): Gerechtigkeit als Tausch? Frankfurt/M. Suhrkamp, 331–356.
- Höffe, O. 1999a: Demokratie im Zeitalter der Globalisierung. München, Verlag C. H. Beck.
- Höffe, O. 1999b: Gibt es ein interkulturelles Strafrecht. Frankfurt/M. Suhrkamp

- Höffe, O. 2001: „Königliche Völker”. Zu Kants kosmopolitischer Rechts- und Friedentheorie. Frankfurt/M. Suhrkamp.
- Jörissen, B. 2002. Anthropologische Hinsichten, pragmatische Hinsichten. Paragrana, Bd. 11. 176–199.
- Kamper, D.–Wulf, Ch.–Gebauer, G. (Hrsg.) 2002: Kants Anthropologie. Paragrana. Band 11.
- Kant, I. 1991: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése (Ford.: Berényi G.), Budapest, Gondolat
- Karácsony, A. 2000: Jogfilozófia és társadalomelmélet. Budapest, Pallas Studio/Attraktor
- Kersting, W. 1997: Herrschaftslegitimation, politische Gerechtigkeit und transzendentaler Tausch. Eine kritische Einführung in das politische Denken Otfried Höffes. In: Kersting, W (Hrsg.): Gerechtigkeit als Tausch? Frankfurt/M Suhrkamp. 11–60.
- Kersting, W. 2002: Kritik der Gleichheit. Über die Grenzen der Gerechtigkeit und der Moral. Weilerswist, Velbrück Wissenschaft.
- Kettner, M. 1997: Otfried Höffes transzendental-kontraktualistische Begründung der Menschenrechte. In: Kersting, W. (Hrsg.). Gerechtigkeit als Tausch? Frankfurt/M. Suhrkamp 243–283.
- Koller, P. 1997: Otfried Höffes Begründung der Menschenrechte und des Staates. In: Kersting, W. (Hrsg.): Gerechtigkeit als Tausch? Frankfurt/M. Suhrkamp, 284–305.
- Lash, S. 1996: Reflexivität und ihre Doppelungen: Struktur, Ästhetik und Gemeinschaft. In: (Beck, U./Giddens, A./Lash, S. (Hrsg.): Reflexive Modernisierung. Frankfurt/M Suhrkamp 195–288.
- Ludwig, B. 1997: Hobbes–Kant–Höffe. Eine moderne Renaissance des Naturechtsdenkens? In: Kersting, W. (Hrsg.): Gerechtigkeit als Tausch? Frankfurt/M. Suhrkamp, 96–149.
- Luhmann, N. 1987: Soziale Systeme. Frankfurt/M. Suhrkamp
- Luhmann, N. 1993: Das Recht der Gesellschaft. Frankfurt/M. Suhrkamp.
- Marx, K.–Engels, F. 1976: A német ideológia. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Nida-Rümelin, J. 1994. (Hrsg.): Praktische Rationalität. Grundlageprobleme und ethische Anwendungen des *rational choice* Paradigmas. Berlin/New York, Walter de Gruyter.
- Nida-Rümelin, J. 1997: Gerechtigkeit bei John Rawls und Otfried Höffe. Ein Vergleich. In: Kersting, W. (Hrsg.): Gerechtigkeit als Tausch? Frankfurt/M. Suhrkamp, 321–330.
- Parsons, T. 1937: The Structure of Social Action. New York/London, The Free Press/Collier-Macmillan
- Rawls, J. 1997: Az igazságosság elmélete. Budapest, Osiris
- Rawls, J. 1999. Justice as Fairness: Political not Metaphysical. In: Freeman, S. (ed): John Rawls: Collected Papers. Cambridge, Mass. London, Harvard University Press.
- Riedel, M. 1972: (Hrsg.): Rehabilitierung der praktischen Philosophie. Bd. 1–2. Freiburg, Rombach+Co.
- Wellmer, A. 1986: Ethik und Dialog. Elemente des moralischen Urteils bei Kant und in der Diskursethik. Frankfurt/M. Suhrkamp.
- Wenzel, U. J. 1997: „Metaphysik ohne Metaphysik”? Unsystematische Überlegungen zur Systematik der Kant-Interpretation Otfried Höffes. In: Kersting, W. (Hrsg.): Gerechtigkeit als Tausch? Frankfurt/M. Suhrkamp. 150–185.
- Willke, H. 1983: Entzauberung des Staates, Königstein, Taunus.

FRICZ TAMÁS

Régi elit az új demokráciában Magyarországon

A következő tanulmányban arra keresem a választ, hogy a régi rendszer, azaz az államszocialista diktatúra politikai, gazdasági, kulturális elitcsoportjai milyen szerepet játszanak az új demokráciában Magyarországon. Vajon az 1989–1990-ben lezajlott rendszerváltás után háttérbe szorultak, tartósan eltűntek a közéletből, netán egyfajta számonkérést is el kellett viselniük – mint például az újraegyesített Németországban vagy Csehországban –, avagy ellenkezőleg, a régi rendszer elitje a demokráciában is aktív, meghatározó szerepet játszik, irányítja a folyamatokat, azaz átmentette a hatalmát az új rendszerbe, és még igazából morális elutasításban, megvetésben sem volt része?

Előrevetítve a választ, a közép-európai országok közül talán leginkább Magyarországon figyelhető meg a régi elit masszív hatalomátmentése, mégpedig nemcsak a politikai, hanem a gazdasági, a kulturális szférában éppúgy, mint a média világában. Ennek okait, összefüggéseit és az új demokráciára ható következményeit szeretném az alábbiakban megvilágítani. Megközelítem alapvetően politikátörténeti és analitikus, mely szervesen támaszkodik az elmúlt évek empirikus elitkutatásaira – hozzátevé, hogy ezek a kutatások a rendszerváltás utáni időszakban még épphogy csak elkezdődtek Magyarországon.

Először a témával összefüggő, néhány elméleti kérdést szeretnék tisztázni, mégpedig döntően azt, hogy a régi, diktatúrához kötődő elit masszív jelenléte az új demokráciában miként közelíthető meg, létezhet-e itt értékelő szempont. Ezek után politikátörténeti és politikai szociológiai megközelítésben kívánom vizsgálni a rendszerváltás folyamatát, a régi-új elitek viszonyát, az utódpart kétszeri hatalomba való visszatérését és

annak okait, a két jobboldali kormány kísérleteit az erőviszonyok megváltoztatására. Kitérek nemcsak a politikai, hanem a gazdasági, a kulturális és a médián belüli erőviszonyok alakulására az elmúlt 14–15 év vonatkozásában, s végül zárszóként igyekszem néhány elméleti következtetést megfogalmazni.

ELMÉLETI KÉRDÉSEK A TÉMA KAPCSÁN

Többféle elmélet született az elmúlt években-évtizedekben a diktatúrákból a demokráciába való átmenet sajátosságairól, a folyamat törvényszerűségeiről, szakaszairól, s az analízis végén számos tipizáció is megfogalmazódott. A jelentősebb demokratizációkutatók közül megemlíthetjük itt O. Donnell, P. Schmitter, L. Whitehead, J. Linz, A. Lijphart, a német szerzők közül W. Merkel, H.-D. Klingemannt, H. Kitscheltet és még másokat. Jómagam W. Merkel *Systemtransformation* (Leske-Budrich, Opladen, 1999) című monográfiájában kifejtett tipizációból indulnék ki, aki döntően O. Donnell és P. Schmitter elméletére támaszkodva a demokratizáció három lényeges szakaszát különbözteti meg.

Az ő elmélete szerint a diktatúrából a demokráciába való átmenetet három lényeges szakaszra oszlik; időben megkülönböztethető egymástól a *transition* (átmenet, átalakulás), a *democratisation* (demokratizáció) és a *consolidation* (konszolidáció) periódusa. A transition, az átmenet a régi, diktatórikus rend erodálódásának és az új rendszer kezdetének az időszaka. Ebben az időszakban jönnek létre és szerveződnek meg azok az ellenzéki elitek, amelyek nyíltan szembefordulnak a fennálló hatalommal, rendszeralternatívát hirdetnek, s felkészülnek az esetleges hatalomátvételre – azaz, már nem éri őket váratlanul és felkészületlenül a váltás kézzelfogható lehetősége. Ezzel párhuzamosan a régi rend hatalmi elitje fokozatos bomlásnak indul, belső küzdelmek kezdődnek el, s már nincs elég erejük ahhoz, hogy ellenálljanak a változtatás iránti egyre növekvő politikai és társadalmi igényeknek. A régi és az új elit között tárgyalások kezdődnek, rosszabb esetben ütközetek törnek ki a nyilvánosság előtt, avagy az utcán, azaz elkezdődik a diktatúra felbomlása.

A második szakaszban, a demokratizáció időszakában történik meg a diktatúra rendszerszintű felbomlása, s egyúttal – ezzel párhuzamosan – a demokrácia alkotmányos, jogi és intézményes létrejötte. Ez utóbbi nem jelent mást, mint az új alkotmány beiktatását vagy a régi, diktatórikus jellegű alkotmány radikális átalakítását, az emberi jogok törvénybe iktatását és a piaci rend jogi alapjainak megteremtését, az első szabad választások megtartását és ezáltal egy többpártrendszerű parlamenti demokrácia létrejöttét. Ez a szakasz megítélésem szerint nem

más, mint a demokrácia jogi-intézményi, ha tetszik – s ez már itt saját fogalmam – exogén, azaz külső megteremtődése.

S végül a harmadik szakasz a konszolidáció, amikor is a demokrácia ezen exogén, jogi-intézményi működési keretei, mechanizmusai rögzülnek, bejáratódnak, stabilizálódnak. Konszolidációról – ebben a megközelítésben – akkor beszélhetünk, ha már több szabad választás lezajlik minden különösebb bonyodalmak nélkül, ha a kormányok többé-kevésbé kitöltik a mandátumukat, azaz nincsenek vagy csak ritkák az előrehozott választások, ha a demokrácia játékszabályait betartják a főbb parlamenti politikai erők s kizsírítják az alkotmányellenes erőket, ha a társadalom tagjainak többsége is elkötelezetté válik a demokrácia iránt, s nem kívánja már vissza az elmúlt diktatórikus rendszert; egyáltalán, ha már nem áll fenn a veszélye a vissza rendeződésnek. Ez természetesen akkor teljesülhet – s még ez is exogén, külső feltétel –, ha a demokratikus politikai kultúra, magatartásmód normává válik nemcsak a politikai elit szintjén, hanem az állampolgárok meghatározó többségében is. (Mint ahogyan az történt például Nyugat-Németországban a második világháború utáni évtizedekben, vagy Spanyolországban és Portugáliában a hetvenes évektől kezdve.)

Ez, a transition–democratisation–consolidation hármas szakaszára épülő megközelítés megítélésem szerint igen jól írja le a diktatúrákból a demokráciába való átmenet külső, exogén, elsősorban intézményekre, jogi rendre, működésmódokra, illetőleg még a demokrácia iránti elkötelezettségre koncentráló politikai folyamatokat, s egyben normatív megközelítést is ad a demokratizáció minőségének megértéséhez. Persze, a demokrácia stabilizálódásának, minőségének megítélésénél még különválaszthatjuk a szűkebb, főként amerikai, s a tágabb, elsősorban európai megközelítést. Annál is inkább, hiszen a szűkebb megközelítés döntően a szabad választások meglétével, a szabad politikai versennyel, azaz a képvisellel méri a demokrácia létét vagy nemlétét, addig a tágabb megközelítés ezen túl lényeges mércének tartja a részvételt is, azaz társadalmi érdekcsoportok jelenlétét, a civil társadalom szervezettségét, az állampolgári véleményformálás többféle formáját stb.

Ugyanakkor megítélésem szerint mind a diktatúrából a demokráciába való átmenet fenti elmélete, mind a demokrácia meglétét vizsgáló képviseleti avagy képviseleti-participációs megközelítés megmarad döntően egyfajta exogén, külső, a jogi-intézményi, illetve a normatív (demokratikus politikai kultúrával összefüggő) feltételekre koncentráló elméletként. Mindezt viszont azért tartom exogén megközelítésnek – nyilván hiányolva az endogén, azaz belső megközelítést –, mert nem ad választ arra az alapvető kérdésre, hogy a demokrácia jogi-intézményi kereteinek megteremtése hogyan alakítja ki a demokratikus politikai kultúrát, illetve, miért látni azt igen gyakran az utóbbi

évtizedekben a demokratizáció harmadik nagy hullámában létrejött országokban, hogy a demokratikus keretek között nincs stabil normarend, demokratikus mentalitás, s gyakran esnek vissza ezek az országok zavaros, féldemokratikus viszonyokba.

Másképpen, a demokratizációtól a konszolidációhoz, stabilizációhoz vezető dinamikus belső folyamatok feltárása hiányzik itt; annak a megválaszolása, hogy hogyan, mitől rögzülnek a demokratikus normák, gyakorlatok, működésmódok, mentalitások? Az új kelet- és közép-európai demokráciákban a lényegében felülről kapott demokratikus jogi és intézményrendszer hogyan töltődik fel tartalommal, vagy éppenséggel mitől üresedik ki, mitől válik működésképtelenné? Mik azok a belülről lezajló folyamatok, amelyek egy demokratikus jogrendből valóságos demokráciát hoznak létre, s melyek azok, amelyek eredőjeképp legfeljebb csak formális szinten létező, féldemokratikus rendszerek alakulnak ki?

Nos, ezek azok a kérdések, amelyekre megítélésem szerint a belső folyamatokat vizsgáló, endogén megközelítés adhat választ. Ennek kiindulópontjai a következők lehetnek:

1. A demokratizáció, a demokrácia elsajátítása annak működésmódjában rejlik. Abban, hogy az emberek folyamatosan, valóságosan létező politikai, s ebből következő gazdasági, kulturális, társadalmi alternatívák között szabadon választhatnak, s e szabad választásukhoz kellően átfogó és teljes információhalmaz – többek között szabad, kiegyensúlyozott média – áll rendelkezésre.
2. A folyamatos alternatívaállítás alapfeltétele viszont, hogy a politikai irányzatok, pártok, csoportok között egy természetes esélyegyenlőség létezzen érdekeik, értékeik, céljaik érvényesítésére, manifesztálódására. Ehhez arra van szükség, hogy legalább a fontosabb politikai csoportok, pártok kiegyensúlyozott befolyással, erővel rendelkezzenek a politika, a gazdaság, a kultúra, a média szféráiban, azaz társadalmilag kiegyensúlyozott erőviszonyok legyenek, mert ennek hiányában, illetve bizonyos politikai csoportok és pártok – illetve elitek – megmaradt, örökölt túlsúlya esetében a demokratizációs folyamat komoly csorbát szenvedhet. Utóbbi esetben a valóságos alternatíva-állítás és a szabad választás lehetősége torzul, sőt elmarad, egy meghatározott politikai csoport újra hegemon hatalmi helyzetbe kerül, s a demokratikus keretek lényegében pusztán elfednek egy – Marcuse szavaival élve – „egydimenziós” rendszert, ami jobb, mint a diktatúra, de rosszabb, mint a demokrácia.
3. Mindebből kiindulva elmondhatjuk, hogy a modern és működőképes demokráciák politikai erőcentrumok kiegyensúlyozott küzdelmére épülnek, mely erőcentrumok magját a pártok vezérkarai képezik, az erőcentrum külső köreiben pedig a párt klientúrája található. Ez azonban önmagában

még kevés a valóságos alternatívaállításhoz, hiszen egyetlen párt sem képes a hatalmat megragadni és a hatalmat megtartani, ha nem rendelkezik megfelelő mértékű és erejű, lojális kapcsolatrendszerrel a társadalom legkülönbözőbb – gazdasági, kulturális, média, civil társadalmi – szféráiban, melyek segítik a hatalmi törekvéseket, és – úgy mond – „végrehajtják” a kormányzati akaratokat és célokat. (Hiszen hogyan is tudna működni bármely intézmény – s különösen egy kormány –, ha a vezetők utasításait a beszoztottak nem hajtanák végre, mert elsődleges motivációjuk nem a lojalitás, hanem az ellenállás lenne?) A politikai erőcentrum ebben az értelemben társadalmi hálózatokat (networks) épít ki és tart fenn, hiszen ezek nélkül nem tud a választópolgárok számára valóságos és hiteles alternatívát felállítani. Az is igaz viszont, hogy ha egy politikai irányzat vagy erőcentrum nem képes arra, hogy hálózatokat építsen ki a társadalomban, akkor a demokrácia szabályai szerint nincs is kellő társadalmi súlya és nem képes hatalmi alternatívát állítani.

Ez a – Max Weber utáni – „ideáltipikus” endogén megközelítés, ami azonban jellegzetesen a modern nyugat-európai demokráciák kialakulásának módjára és több évtizedes gyakorlataira épül. Igen ám, de mi van azokkal a nem ideáltipikus kelet- és közép-európai új demokráciákkal, amelyek nem alulról szerveződött társadalmi és politikai csoportok valós küzdelmén át, évtizedeken keresztül alakultak ki, hanem a Szovjetunió szétesésével, szinte egy csapásra, felülről kapták meg a demokratizálódás lehetőségét, s a kommunista-államszocialista monopolhatalommal szembeni erős elleneltek, alternatív erőcentrumok és hálózatok korántsem álltak rendelkezésre? Annál is inkább, mert szemben a dél-európai országokkal, ezekben az országokban nem létezett piacgazdaság csak szocialista tervgazdaság, nem létezett civil társadalom, nem volt kulturális és tudományos sokféleség csak marxista kultúra és tudomány, azaz, nem volt egy érdektagolt és szervezett autonóm társadalom, mely az új politikai irányzatok és csoportok, másképpen elitek háttérét, társadalmi hálózatát biztosíthatta volna.

S itt jutunk el igazán fő témánkig, a régi, államszocialista elit szerepéig az új rendszerben. A régi, diktatórikus rendszer erőcentruma lényegében három részre tagolódik: egyrészt a politikai elitre (MSZMP PB-tagok, KB-tagok, megyei pártvezetők stb.), a néhány ezer fős nomenklatúrára, azaz a kommunista párt jóváhagyása által kinevezett politikai, gazdasági, kulturális stb. felső- és középszevezetőkre, illetve a nomenklatúra társadalmi networkjére.

Elmondható, hogy a rendszerváltás időszakában, a demokratizáció éveiben Magyarországon – de vélhetően a többi új de-

mokráciában is Kelet- és Közép-Európában – a régi elit nem találkozott szembe igazán erős, alternatív erőcentrumokkal és alternatív társadalmi hálózatokkal, ezért rövid elbizonytalanodás után igen gyorsan újjászerveződött és a második szabad választásokon már elsőpró győzelmet aratott. 1994–1998 között, a Horn-kormány időszakában már úgy tűnt – nem is alaptalanul –, hogy egy rövid és gyarló kísérlet után visszaáll az „egydimenziós” világ, s csak egyetlen választható politikai erőcentrum marad az országban. Azóta a helyzet bonyolultabbá és összetettebbé vált, ám az alapvető kérdés mégiscsak úgy szól: vajon lehetséges-e valóságos demokratizálódás egy olyan országban, ahol a régi kommunista rendszerhez kötődő elit, a nőmenklatúra és a hálózat továbbra is meghatározó, igen erősen befolyásoló szerepet játszik mind a mai napig? S vajon elvárható-e demokratikus politikai kultúra kialakulása akkor, ha hiányzik a valóságos alternatívaállítási lehetősége, ha nincsenek kiegyensúlyozott erőviszonyok a politikában, a gazdaságban, a kultúrában, a médiában?

Mindezekre a kérdésekre a demokratizáció belső, endogén megközelítése alapján megítélésem szerint csak egy válasz adható: nem egészséges az, ha egyetlen erőcentrum politikai és társadalmi túlsúlya mutatkozik meg, hiszen ez a demokratikus magatartásformák és normák stabilizálódását gátolja, sőt megakasztja. Ráadásul – s ez a dolog másik oldala –, különösen nem szerencsés, ha az uralkodó politikai erőcentrum az előző rendszer, a diktatúra elitjéből kerül ki, hiszen akkor a változatlan látzata – s gyakran valósága – mutatkozik az emberek előtt, azaz a demokratizáció értéke, rangja, tekintélye, ha tetszik, heroizmusa devalválódik, és a „hiszen nem változott semmi” lefegyverző érzülete kezd elterjedni, ami mindenre jó, csak éppen a demokrácia stabilizálódására a legkevésbé.

De most már nézzük meg közelebbről, hogy hogyan alakult a régi és új elit harca Magyarországon az elmúlt 15 évben, s mindez hogyan hatott a demokratizációra.

RENDSZERVÁLTÁS ÉS DEMOKRATIZÁCIÓ – A MINDIG GYŐZTES RÉGI ELIT?!

Témánk szempontjából a demokratizáció három szakaszát különböztethetjük meg:

1. A tágabban vett „áttörés”, a diktatúrából a demokráciába való átmenet évei, nagyjából 1989–1992/93 között, amikor is a régi elit ideiglenesen háttérbe szorul, de „nem vész el”.
2. A visszarendeződés évei, 1992/93-tól egészen 1998-ig, a Fidesz győelméig és az Orbán-kormány megalakulásáig.
3. Az 1998-tól napjainkig tartó időszak, melyet a régi elittel szembeni alternatív elitképzés és erőcentrum megtermé-

sének kísérletével, illetve a két elit késhegyre menő küzdelmével és egy egészséges alternáció kialakulásának esélyével jellemezhetnénk.

A kétpólusú világhatalmi harc eldőlésével, a Szovjetunió fokozatos szétesésével és a Kelet- és Közép-Európában ennek hatására elindult erjedéssel egyre egyértelműbbé vált, hogy a diktatúrák felbomlanak, a kommunista pártok már nem tudják tartani a hatalmukat, s ezáltal elindulhat a demokratizáció folyamata, a rendszerváltás. Magyarországon is ez volt a helyzet; 1988–1989-re sorra-rendre alakultak meg az ellenzéki pártok, 1989 nyarán a kommunista párt és az ellenzéki pártok úgynevezett nemzeti kerekasztal-tárgyalásokon állapodtak meg a demokratizációhoz szükséges jogi-alkotmányos változásokban, s 1990 márciusában–áprilisában lezajlottak az első szabad választások Magyarországon.

Igen, de mennyire volt felkészülve az ország a forradalmi tartalmú változásokra? A régi, diktatúrához kötődő elittel szembeni küzdelemben akkor kimagaslott két ellenzéki politikai csoport. Az egyik az úgynevezett demokratikus ellenzék, amelyből született a balliberális irányzatú SZDSZ (Szabad Demokraták Szövetsége), mely párt a jelenlegi szocialista-liberális kormánykoalíció tagja, a másik pedig az úgynevezett népi írók csoportja, melyből a jobb-jobbközép nemzeti és konzervatív MDF (Magyar Demokrata Fórum) jött létre, mely párt megnyerte az első választásokat és Antall József vezetésével kormányt alakított. Jellegzetes és fontos azonban, hogy bár mindkét csoport már évek óta működött, társadalmi hatása és befolyása igen csekély volt, lényegében csak a politikai „mag” létezett, politikai erőcentrumról, de főképp társadalmi networkról, végképp nem beszélhattünk az esetükben.

A rendszerváltó láz és hangulat (a „Zeitgeist”) azonban természetesen – miként a régió többi országában – megjelent Magyarországon is, erős antikommunista légkör uralkodott, ezért nem volt kétséges, hogy a kommunista párt, illetve annak jogi utódpartja, a Magyar Szocialista Párt (MSZP) elveszti a választásokat; igazából csak az volt a kérdés, melyik ellenzéki párt alakíthat kormányt. Ez, ha nem túl nagy különbséggel is, de a jobb-jobbközép MDF-nek sikerült, míg a balliberális SZDSZ a legnagyobb ellenzéki párt lett. Figyelemre méltó volt azonban már akkor is, hogy – antikommunista korszellelem ide vagy oda! – az utódpart MSZP már az első szabad választásokon, 1990 tavaszán több mint 10 százalékot ért el.

Létrejött tehát a „nagy áttörés”, a demokrácia jogi-alkotmányos és intézményi keretei életbe léptek, ám az igazi kérdés ezután következett: felismeri-e a kereszténydemokrata-konzervatív kormány, hogy a rendszerváltó hangulatban a demokrácia külső kereteinek megteremtése után a demokrácia belső, endo-

gén feltételeit is ki kell alakítania? Azaz, képes-e arra, hogy a politikai hatalom birtokában alternatív erőcentrumot és hálózatot hozzon létre, ellensúlyozva az ekkor is igen erős szocialisták egy időre láthatatlanná váló erőcentrumát és hálózatait?

Mindezen felismerést közvetlenül az is megalapozhatta és elősegíthette, hogy ekkor a régió országaiban egy igen markáns és teljességgel érthető elszámoltatási, felelősségrevonási hangulat uralkodott a volt kommunista vezetőkkel, közéleti embe-
rekkel, egyáltalán a nómenklatúrával szemben. Ennek a rendszerváltó hangulatnak és elvárásnak a szellemében került sor több országban – így Németországban, Csehországiában és később Csehországban, részben Lengyelországban – olyan intézkedéssorozatra, amely a volt rendszer nyilvánvalóan felelős szereplőit háttérbe szorította, eltávolította a közéletből. (Ilyen például Németországban a Stasi-akták nyilvánosságra hozatala, Csehországban a lusztrációs törvény stb.). Ezek az intézkedések egyértelműen korlátozták, gátolták a volt elit egyben maradását, a hálózat újbóli megerősödését.

Persze akkor is és ma is sokan teszik fel a kérdést – Magyarországon különösen erősen –, hogy vajon indokolt lehet-e a volt elittel, nómenklatúrával szembeni bosszúállás, aminek sokszor nincs törvényi alapja, ráadásul a volt kommunisták végül békés tárgyalásokon engedték át a hatalmat, tehát érdemeik is vannak, miért kellene őket elkaszálni? Nos, azt hiszem, a törvényileg teljesen megalapozatlan bosszúhadjáratnak, „keresztrefeszítésnek” nem lett volna értelme. Ám úgy gondolom, hogy egyfajta erkölcsi számonkérés, elszámoltatás, illetve a közéletből való tartós visszaszorítás erkölcsileg és politikailag indokolt volt – illetve Magyarország esetében indokolt lett volna. Ne fedjük ugyanis el, hogy itt, ha nem is forradalmak – hiszen békés úton zajlottak –, de forradalmi tartalmú változások mentek végbe a diktatúrák bukásával és a demokráciák létrejöttével. Márpedig az emberek számára nehezen bizonyítható, hogy itt valódi változások történtek, ha azok a személyek, akik egy emberek tömegeit elnyomó, szabadságuktól megfosztó vagy szabadságukban korlátozó rendszer élén álltak és irányították azt, az új rendszerben, a demokráciában is vezető pozícióban maradnak és még lelkiismeret-furdalást sem mutatnak. Ez tehát egy, ha tetszik, mindennapi erkölcsi elvárás, hogy akik egy igazságtalan rendszert irányítottak, ne irányítsanak egy igazságos rendszert, mert ha ez mégis így történik, akkor a rendszer-váltás jelentősége foszlik semmivé.

Másfelől, mondhatnánk, racionális politikai szempontból sem indokolható a régi elit változatlan jelenléte. Azért nem, mert ezek az emberek a diktatúrában szocializálódtak, a diktatúra vezetési módszereit tanulták meg, a diktatúra külpolitikája ivódott a vérükbe, a csatlósállamok reakciói rögzültek bennük. Márpedig az a veszély áll fenn, hogy ha újra politikai-kormány-

zati hatalomhoz jutnak, akkor felmerülhet a kétely, hogy vajon valóban mindig a legjobban és leghatékonyabban képviselik saját hazájuk érdekeit, s nem hajolnak meg újra új nagyhatalmak elvárásai előtt. Persze egy-egy nomenkláturagról esetleg elképzelhető, hogy tud változni, ám ha az erőcentrum és hálózat egyben marad, annak egészen más a jelentősége és a veszélyfoka.

Mindez tehát azt jelenti, hogy mind a demokrácia megszilárdításának szempontjából, mind erkölcsi és politikai okokból is indokolt lett volna a nomenklátúra háttérbe szorítása a rendszerváltó években, 1989–1992 táján. Ám ez nem történt meg, az Antall-kormány lényegében nem bántotta, nem nyúlt hozzá a volt diktatórikus rend elitjéhez, így ez az elit csak ideiglenesen szorult – akkor is csak részlegesen – háttérbe, hogy 1993–1994-ben megerősödve térjen vissza, s nyerje el a mandátumok 54 százalékát, azaz abszolút többséget szerezzen 1994-ben a parlamentben.

Az igazi kérdés persze az: miért nem nyúlt a nomenklátúrához az Antall-kormány? Mi az ok, miközben nem kevesen voltak a párton és a kormányon belül, akik szerették volna ezt?

Azt kell előrebocsátanom, hogy szerintem minden okot és megfontolást a mai napig nem ismerünk s talán nem is fogunk soha ismerni, mégis két okot feltétlenül meg kell említenünk.

Az első Antall József és követői mérsékelt konzervatív szemléletmódjában, jog- és erkölcsi felfogásában keresendő. Ennek lényege, hogy a jogfolytonosság, a jobbiztonság szent és sérthetetlen, a joggal való manipuláció politikai célokból elfogadhatatlan, emellett pedig a bosszúvágy kicsinyes és megalázó; a múlt rendszer bűnösei felett pedig a történelem mondjon ítéletet. Ez a velejéig konzervatív felfogás talán – sőt biztosan – ott tévedett, hogy egy elnyomó rendszer, egy diktatúra jogrendje mégsem lehet szent és sérthetetlen, amihez visszamenőleg egy demokráciának alkalmazkodnia kéne, ami által még a diktatúra legfelső vezetőinek a számonkérhetősége is lehetetlenné válik. Természetesen sokan voltak a pártjában és a kormányban is, akik ezt nem így látták – s most nem is elsősorban Csurka Istvánra gondolok –, s így néhány törvénytervezet, javaslat elkészült (lásd Fehér Könyv a történelmi elszámoltatásról, Zétényi-Takács-féle törvényjavaslat a történelmi igazságtételről stb.), ám ezek végül hamvukba holtak, vagy más okokból – alkotmánybírósági vétó, az ellenzék ellenállása stb. – meghiúsultak.

Jellemző ebből a szempontból a titkosszolgálatok, az úgynevezett III-as főosztály munkájában részt vettek, az ügynökök elszámoltatásának, közéletből való eltávolításának a sorsa. Mi történt nálunk, szemben a cseh és német példával? Már 1990 őszén felvetette a legnagyobb ellenzéki párt, az SZDSZ, hogy mindenki, aki a III-as főosztály bármelyik osztályán dolgozott,

távozzon a közéletből, s erre törvényt kell hozni. A Demszky–Hack-féle törvényjavaslatból csak 1994-ben lett valami, de az elfogadott törvény lényegében nem ért semmit és azóta sem ér semmit, legfeljebb nevetség tárgya. Ez a törvény ugyanis már csak a III/III-as osztályra, tehát a belső elhárításra terjed ki, nem érinti például a külső és a katonai elhárítást. Ráadásul – s főleg ez a komikus – nincs semmilyen hatálya, szemben a lusztrációs törvénnyel. A következő történet: ügynevezett átvilágító bíróságok egyes, közéleti tisztségeket betöltő személyeket megvizsgálják, s ha érintettséget találnak, a nyilvánosságon kívül felszólítják az illetőt, hogy mondjon le. Ha ezt netán nem tenné meg, akkor a nyilvánosságra hozzák a vele kapcsolatos adatokat. Ennyi. A törvény hatálynélkülisége egészen komikus dolgokhoz vezetett, hiszen amikor 1994-ben Horn Gyula miniszterelnök lett – Horn a nómenklátúra egyik fontos vezetője volt –, s a bíróság felszólította lemondásra, ő csak legyintett egyet és az azóta Magyarországon igencsak elhíresült szlenggel válaszolt: Na és? Nem kis iróniával: neki volt igaza...

Az egyik magyarázat tehát az Antall-féle konzervatív csoport szemléletében rejlik, de van még egy, legalább ilyen fontos szempont. Ez az antikommunista, balliberális SZDSZ fordulata, mondhatnánk pálfordulata, amellyel fokozatosan közeledni kezdett a Szocialista Párthoz, és végül 1994-ben annak ellenére kormánykoalícióra lépett vele, hogy a szocialistáknak egyedül is megvolt a nyugodt többségük.

A szabaddemokraták ezen fordulata igazából 1992-re vált teljesen világossá, de már 1990 őszétől szembefordultak volt ellenzéki társukkal. Ezt a nyilvánosság előtt azzal indokolták, hogy az Antall-kormány – főként Csurka István térnyerése okán, akit 1993-ban már kirúgtak az MDF-ből és utána megalakította a radikális Magyar Igazság és Élet Pártját – egyre inkább a szélsőjobb felé tolódott el, fasizálódott, veszélyeztetve a fiatal magyar demokráciát. Valójában ez az indoklás nem egészen, vagy legalábbis nem minden elemében tartható, hiszen Csurka István és a radikális jobboldaliak eltávolítása után – Antall József korábban már jellemzett mérsékeltsége ellenére – sem történt meg az újbóli közeledés. Inkább arról van szó, hogy a szabaddemokratáktól sokkal távolabb állt az erős nemzeti alapokon álló, konzervatív politizálás, mint a szocialisták ugyan elavult, de inkább kozmopolita, globalista jellegű baloldalisága, amelyhez baloldali liberálisaként több közülük volt – és van ma is –, mint a nemzeti konzervativizmushoz. Így törésvonalat „váltottak”, az antikommunista szembenállás helyett most már a nemzeti kontra globalista törésvonalon helyezik el magukat.

Mindebből pedig az következett, hogy már 1990 őszétől igen élesen szembehelyezkedtek az Antall-kormány bármilyen törekvéseivel, így többek között a nómenklátúra egyes tagjaival szembeni igen ritka, igen kivételes elszámoltatási szándékaival

is. S mivel az SZDSZ igen jó értelmiségi-társadalomtudós és média-háttérrel rendelkezett akkoriban, ezért a szocialisták természetes támogatásával a háttérben erőteljes ellenző közhangulatot teremtettek ezen igen elszigetelt kísérletek köré is. Az Antall-kormány még ha akart volna is – de már eleve sem volt túlzottan elszánt –, akkor sem tudott volna sokat tenni a meglévő, csak lappangó hálózattal rendelkező szocialisták és a jó médiakapcsolatokkal rendelkező szabaddemokraták ellenzéki koalíciójával szemben.

1992-re a szabaddemokraták és a szocialisták nyílt szövetségre léptek egymással – a Fidesz, mint harmadik ellenzéki párt antikommunizmusa okán ebben nem vett részt –, s ráadásul ettől az évtől kezdve látványosan növekedni kezdett a szocialisták népszerűsége. Itt és ebben a szakaszban ért véget a rendszerváltó közhangulat, innentől kezdve a közvéleményben látványos fordulat állt be „vissza a szocialistákat a hatalomba” jelszóval – ekkortól kezdve komolyan már fel sem merülhetett a szocialista nomenklatúra látványos megtámadása, megkérdőjelezése. Kialakult az a politikai légkör, amely a volt diktatúra elitjét, politikai erőcentrumát és hálózatát 1994-ben totálisan visszamelte a hatalomba.

Ezek után érdemes összegezni, hogy a rendszerváltás idealisztikus és reményekkel teli évei után hogyan alakult a régi elit helyzete Magyarországon.

Osszegésében azt mondhatjuk, hogy az államszocialista nomenklatúra az 1989–1992/3 közötti visszahúzódás, „lappangás” után meglehetősen jó állapotban, kevés veszteséget szenvedve lépett újra színre a demokrácia keretei között, s 1994-es fölényes választási győzelmével ebben a rendszerben is meghatározó, hegemon szerephez jutott. Érdemes közelebbről megnézni, hogy az újra megerősödő nomenklatúra belülről milyen megoszlást mutat; e tekintetben az erőcentrum négy szeletét választom külön egymástól, mégpedig a politikait, a gazdaságit, a médiabelit és a titkosszolgálatit.

Vegyük először a politikait. Azt látjuk, hogy a nomenklatúra diktatúrában vezető politikai rétege – néhány elkerülhetetlen „tisztaoldozattól” eltekintve – lényegében átvészelte a rendszerváltást, hiszen Gyulától kezdve Medgyessy Péteren, Kovács Lászlón, Lendvai Ildikón, Nagy Sándoron és sokan másokon át egészen Gyurcsány Ferenc volt KISZ-KB titkárig mindannyian a felszínen maradtak, sőt, a 2002-es újabb hatalomátvétel után a régi nevek döntő részét ott találjuk a jelenlegi Medgyessy-kormányban, illetve a képviselők között és az MSZP vezetésében. A volt államszocialista nomenklatúra tehát a demokráciában meghatározó politikai erőcentrummá vált, melyen belül a politikai elitet most is a korábbi politikai vezetők képezik, az erőcentrumon belüli klientúra tagjai is nagyrészt a korábbi nomenklatúra közép- és alsó vezetőiből kerülnek ki. Ke-

vés az új arc, a párton és a klientúrán belül igen lassan halad a fiatalítás, a régi elit hihetetlenül szívósan ragaszkodik a jól és talán túlzottan megszokott hatalmához és pozícióihoz.

Foglalkozunk ezután a gazdasági metszettel, mely már a társadalmi hálózathoz tartozik.

A gazdasági hálózat fenntartását, sőt bővítését a szocialisták paradox módon a kapitalizáció, a piaccgazdaság kialakulása, az állami vagyon privatizációja során valósították meg. Úgy mégpedig, hogy már két évvel a rendszerváltás előtt, 1988-tól bizonyos új gazdasági törvények lehetővé tették az állami vállalatok magánvállalattá való átalakulását, ezt nevezte el később a szakirodalom úgynevezett spontán privatizációnak. A nagy állami vállalatok vezetői, tehát a nómenklatúra tagjai ezt a lehetőséget maximálisan kihasználva átléptek a magángazdaságba, s ezáltal úgymond kapitalistává váltak, még mielőtt az első szabad választások lezajlottak volna. Mire elérkezett az ország az 1990-es szabad választásokig, addigra már az ellenzéki pártok azt tapasztalhatták, hogy a kapitalizálódás nem hozta meg a piaci esélyegyenlőséget, hiszen az állami vagyon jelentős része annak a gazdasági nómenklatúrának a kezében van, akiknek a kezében volt az államszocialista rendszerben is.

Ennek a folyamatnak egyébként szerves és igen fontos eleme volt, hogy a politikai nómenklatúra egy jelentős része is a gazdasági szférába mentette át a hatalmát – hiszen mindenki nem férhetett el a kétségtelenül szűkülő politikai erőcentrumban. Ez részben ugyancsak a rendszerváltás előtt történt, mégpedig akkor, amikor már világosan látszott, hogy a kommunista pártnak át kell adnia a hatalmat. A felbomló kommunista párt, illetve a párthoz kötődő ifjúsági szervezet, a monopolhelyezetű szakszervezet és egyéb párthoz kötődő állami szervezetek vezetői a hálózati kapcsolatok révén a gazdasági szférába kerültek át; ebben a folyamatban különösen „élen jártak” a kommunista ifjúsági szervezet irányítói, akik nemsokára közép- és nagyvállalatok menedzsereiként bukkantak fel, s mint fiatal, tehetséges kapitalisták igyekeztek eladni magukat a közvélemény előtt. (Ékes példa erre a mai sportminiszter, aki mint KISZ KB-titkár kezdte karrierjét, később nómenklatúra- és kommunista családi kapcsolatai révén milliárdos nagyvállalkozó lett, 2002 után pedig diadalmasan visszatért a politikába, mint sportminiszter. De még lehetne sorolni a neveket, amiktől ehelyütt eltekintek.)

Mondani sem kell, hogy a politikai erőcentrumok hálózatában milyen kiemelt szerepe van a gazdasági hálózatnak, hiszen elemi közhely, hogy pénz, méghozzá sok pénz nélkül még a legjobb politikai irányzat sem érheti el céljait. Ebből a szempontból pedig talán mondani sem kell, milyen hátrányt jelentett az ellenzéknek az, hogy a rendszerváltás kezdetére egyoldalúan eltorzult gazdasági erőviszonyokat találtak. Amikor az Antall-kormány elkezdte működését, tapasztalnia kellett, hogy a tanköny-

vekben szabadnak nevezett piacgazdaság magyarországi változtatásban az erőviszonyok teljes aránytalanságot mutattak, hogy a „cipőpucolóból milliomos lehetsz” amerikai álom legfeljebb rémálom, s hogy az új piaci rendszer nem hozta el a várva várt esélyegyenlőség világát, amelyben mindenki a tehetsége és képességei szerint érvényesül. Profánul fogalmazva, a kártyákat már azelőtt leosztották, mielőtt az újak asztalhoz ültek volna.

Röviden ehhez még hozzá kell tenni, hogy az Antall-kormány négy éve alatt természetesen tovább folytatódott az állami vagyon privatizációja, most már átláthatóbb jogszabályok és rendelkezések keretei, versenyszerű feltételek között, ám a már kialakult szocialista gazdasági hálózat széles körű kapcsolattrendszerre, erős lobbicsoportjai által ebben a szakaszban is növelni tudta befolyását, piaci és tulajdoni részesedését.

Nézzük meg ezek után, hogy mi történt a média világában. Bevezetőként érdemes leszögezni, hogy a modern, XXI. századi demokráciák korában a médiaviszonyok kiegyensúlyozottságának különlegesen fontos szerepe van, hiszen a politikai cselekvések, a politikai verseny döntő része a média és a sajtó keretei között zajlik, s a választópolgárok – mint afféle nézők, szurkolók – figyelemmel kísérik az eseményeket, és igyekeznek megítélni, ki a hitelesebb és meggyőzőbb. A média és a sajtó az, amelyen keresztül egyes témák, kérdések, ügyek és botrányok valóságos közéleti kérdésekké válnak, s a média az, amelyen keresztül egyes fontos témák háttérbe szorulnak, nem létezővé válnak. Egy német politológus írta, hogy aki a médiában nem nyeri meg a politikai versenyt, az a valóságban sem tudja megnyerni. Nos, ebből a szempontból válik kulcsfontosságúvá, hogy az egyes politikai erőcentrumok a maguk valóságos társadalmi súlya szerint kapjanak teret a médiában és a sajtóban, mert ez ma már a demokrácia tartalmi működésének alapfeltételévé vált. (Nem véletlen, hogy a német alkotmánybíróság 1986-ban hozott egy határozatot, melyben a médiaviszonyok politikai erőviszonyok szerinti kiegyensúlyozottságának követelményét alkotmányos rangra emelte.) Előrebocsátva azt lehet mondani, hogy a rendszerváltás óta eltelt évek média- és sajtóműködése a mai napig nem felelne meg a német alkotmánybíróság határozatának, azaz alkotmányellenesnek minősülne. 2003-ban a politikai erőviszonyok szempontjából erősen kiegyensúlyozatlanok a média- és sajtóviszonyok, ezen a téren a szocialista és baloldali erőcentrum jelentős dominanciája érvényesül.

E helyzet kialakulásában több tényező játszott szerepet.

Először is kiemelendő a korábbi rendszerben gyakorlatilag teljes állami tulajdonban lévő sajtó privatizációjának folyamata, illetve később – a Horn-kormány időszakában – a magántulajdonban lévő, döntően kereskedelmi médiumok megjelenése. Megállapítható, hogy a rendszerváltás során az országos és megyei napilapok döntően néhány nyugat-európai sajtómágnás tu-

lajdonába kerültek (például a megyei lapok döntő része az Axel Springer-csoport kezébe került), s e tulajdonváltás után e lapok döntő többsége – nyilván nem függetlenül a tulajdonosok politikai beállítottságától – baloldali, szocialista vagy balliberális irányvonalat vett fel, illetve folytatott. A tulajdonos- és irányvonalváltás – illetve változatlanóság – a legtöbb esetben találkozott a meglévő újságírógárda igényeivel, hiszen az újságíró-társadalom derékhada a Kádár-korszakban szocializálódott, ami természetesen nem múlt el nyomtalanul. Mindennek következtében a rendszerváltás után a napilapok területén nem történtek lényeges személycserék, az államszocialista rendszerben is vezető szerepet betöltő újságírók a helyükön maradtak, sőt, nemegyszer bekerültek a privatizált lapok tulajdonosi menedzsmentjébe is.

Másfelől, a frekvenciamoratórium feloldása után, 1995–1996-tól megnyílt a lehetőség kereskedelmi médiumok indítására is. Létre is jött néhány kereskedelmi csatorna, melyek közül a mértékadók tulajdonosainak, menedzsmentjének beállítottsága szintén baloldali vagy balliberális volt.

A másik, nem elhanyagolható tényező a szabaddemokratákkal függ össze. Mint korábban említettem, a szabaddemokraták igen jó személyi kapcsolatokkal rendelkeztek a sajtó- és mediaszerkesztőségekben, melyeket eleinte a rendszerváltás következetes végigvitele érdekében használtak fel. Később azonban, az Antall-kormány hatalomra lépése után nem sokkal, már elfordultak a jobboldali kormányzattól, s innentől kezdve az Antall-kormánnyal való szembenállásban egyfajta szövetség, együttműködés jött létre a liberális és a szocialista újságírók, szerkesztőségek között. Ez pedig következményében legitimálta, megerősítette a régi nómenklatúrához kötődő vezető szerkesztők pozícióját.

Végül egyáltalán nem elhanyagolható az sem, hogy Magyarországon nem került sor a titkosszolgálati múlttal rendelkező személyek közéleti pozíciókból való eltávolítására. Mindez azért fontos, mert köztudomású, hogy a diktatórikus rendszer vezető újságírói gárdájának jó néhány tagja, nem kevés főszerkesztő és szerkesztő vállalt, illetve kellett, hogy vállaljon titkosszolgálati feladatokat. Márpedig a rendszerváltás első időszakában gyakran merült fel – még 2002-ben is felmerült, de újra elhalt –, hogy olyan átfogó titkosszolgálati törvény kellene, amely kiterjedne a volt diktatórikus rendszer vezető újságíróira is, mint olyanokra, akik jelentősen együttműködtek a hatalommal és kiszolgálták azt. Azonban – mint már taglaltuk – nem született ilyen átfogó törvény, aminek következtében a korábbi rendszer legkevésbé szimpatikus újságírói is a helyükön, vezető pozíciókban maradtak. Így a szocialista nómenklatúra médiahálózata sem tört meg, nem bomlott fel, ellenkezőleg, a külföldi tulajdonosok megjelenésével, a balliberális támogatással, illetve

az új kereskedelmi médiumok színre lépésével még tovább erősödött. Egy néhány évvel ezelőtti felmérés szerint, melyet egy közvélemény-kutató intézet végzett el újságírók körében, az újságírók több mint 70 százaléka baloldali beállítottságú.

Mindezek következtében a szocialista erőcentrum a mai napig igen jelentős erőfölénnyel rendelkezik a média és a sajtó világában, ami lehetővé teszi számára, hogy politikai szándékait, céljait, tematikáit, érvrendszereit a közvélemény középpontjába állítsa, háttérbe szorítva a meglehetősen szerény médiahálózattal rendelkező konzervatív jobboldali erőcentrumot. S amennyiben igaz van a már idézett német elemzőnek, akkor ez a politikai versenyben meglehetősen nagy előnyt jelent a szocialista politikai tábor számára.

S itt térhetünk át a negyedik, speciális területre, mégpedig a volt diktatúra titkosszolgálatában részt vevők körére. E tekintetben a helyzet viszonylag egyszerű, bár korántsem megnyugtató. Az első szabad választások előtt két hónappal, 1990 januárjában egy kipattant lehallgatási botrány kapcsán még az előző rendszer utolsó kormánya szüntette meg a III/III-as csoportfőnökséget, azaz az államszocialista politikai rendőrséget. A csoportfőnökség tehát megszűnt, a munkatársakat szélnek eresztették; bizonyos becslések szerint e gárda létszáma tízezer fölött van, s egyáltalán nem lehet tudni, hogy hol, merre, milyen pozíciókban folytatták pályafutásukat ebben az országban. Tény az is, hogy a mai napig nem hozták nyilvánosságra, nem tették hozzáférhetővé a volt rendszer titkosszolgálatában részt vevők névsorát (miként Németországban történt), miáltal egy több mint tízezer fős gárda – úgy tűnik – végképp eltűnt az ország testében, úgy is mondhatnánk, végképp láthatatlanná, ellenőrizhetetlenné vált.

Ugyanakkor az is tény, hogy ez a gárda, a diktatúra ügynökei ezer szállal kötődtek a nómenklatúrához, annál is inkább, mert a politikai vezetők jelentéseiket rendszeresen megkapták. De ezen túlmutatóan, a titkosszolgálat felső- és középvezetői szoros személyi kapcsolatokat is ápoltak a politikai vezetéssel, de a munka jellegéből adódóan gazdasági és más vezetőkkel is. Mindazonáltal a titkosszolgálat a szó legszorosabb értelmében olyan összekötő hálózatot jelentett, amely összekötötte a politikai, a gazdasági, a kulturális, a média és az egyéb szférák hálózatait. Nos, ez a közvetítő hálózat ugyan felbomlott, ám meglehetősen egyszerű logikával feltételezhető, hogy a sokáig meglévő és szigorúan bizalmas személyes kapcsolatok nem számolódnak fel valamifajta varázsszóra. Feltételezhető, hogy e rendkívül jó információkkal rendelkező több mint tízezres volt titkosszolgálat vezető gárdája nem változtatott politikai szimpátiáján, s feltételezhető, hogy – amennyiben persze megteszi – meglévő tudását és információit a szocialista erőcentrum szolgálatába állítja.

E „láthatatlan” hálózat létének bizonyítása persze gyakorlatilag lehetetlen. Az azonban állítható, hogy ha egy formailag létező intézmény csak akkor funkcionál, ha a vezetőit legitimnek ismerik el a beosztottak és ezáltal végrehajtják az utasításokat, akkor az is igaz, hogy ha egy intézményt formailag fel is számolnak ugyan, ám a gárda működik tovább, akkor nem beszélhetünk az intézmény végleges megszűnéséről.

A fentiek alapján most már eljutottunk oda, hogy összegezzük a régi rendszerhez kötődő politikai és egyéb elitcsoportok helyzetét, pozícióit a rendszerváltás utáni Magyarországon. Azt állapíthattuk meg, hogy a régi, döntően a nómenklatúrából és annak hálózataiból álló elit erőteljesen átmentette a hatalmát az új rendszerbe, a demokráciába is – s ez a helyzet egészen a mai napig érvényes. Kérdés maradt még – s ezt igyekszem még röviden áttekinteni –, hogy mi történt a következő években, hogyan alakult a szocialista erőcentrum meghatározó, domináns helyzete, illetve hogyan és mennyiben tudott az új elit változtatni ezeken az erőviszonyokon?

A vizsgálandó második szakaszunkat, az 1992–1998 közötti időszakot viszonylag röviden jellemezhetjük. Annál is inkább, mert ez az az időszak, amikor a szocialista párt növelte a politikai befolyását, s a második szabad választásokon elsöprő, 54 százalékos győzelmet aratott és a szabaddemokratákkal együtt 72 százalékos (!) többséget szereztek a parlamentben. Ez a több mint kétharmados kormányzati többség hatalmat biztosított a szocialista-balliberális szövetségnek. Az egyébként is megmaradt, fennmaradt szocialista hálózat ezáltal még tovább erősödött és bővült, ugyanis egyfelől a régi nómenklatúra elmúlt években háttérbe szorított tagjai is újra helyet kaptak a hálózatban, rég elfeledett nevek kerültek újra elő és vállaltak ilyen-olyan funkciókat. Másfelől persze új arcok, fiatalok is megjelentek a hálózatban, hiszen a szocialista tábor kellő erővel és lehetőségekkel rendelkezett ahhoz, hogy a régi nómenklatúrához nem kötődő, de baloldali vonzódású, avagy egyszerűen karrierre vágó személyeket is hálózatába építsen.

Tény ugyanakkor, hogy a nómenklatúra átmentése, a hálózat bővítése egy dolog, és egy egészen más dolog az ország gazdasági helyzete és a gazdasági problémák átfogó kezelése. A szocialista tervgazdaság ugyanis negyven év után egy átfogó gazdasági válságot, húszmilliárd dollár államadósságot hagyott örökségül az új rendszernek; az Antall-kormány négy év alatt ezzel a gazdasági válsággal nem tudott megbirkózni – és egyben ez is okozta bukását –, ezáltal a Horn-kormányra maradt, hogy szembenézzen a problémákkal. A szocialista-liberális kormány 1995-től kénytelen volt igen jelentős megszorító intézkedéseket bevezetni, s ezzel persze csalódást okozott választóinak, akik éppen a „régiszipő idők” visszatérését várták a szocialista párttól.

Másfelől, a csalódás másik oka az volt, hogy a kormány 1996-ban egy igen jelentős korrupciós botrányba bonyolódott, amelybe egy miniszter és még néhány vezető tisztségviselő is belebukott. Mindezek alapján, nem kis meglepetésre, a szocialisták, ha szoros küzdelemben is, de 1998-ban elvesztették a választásokat, és átadták helyüket a fiatal demokraták, a Fidesz által vezetett jobboldali, nemzeti-konzervatív kormánykoalíciónak. (E koalíció tagja lett az MDF is, mely párt időközben nagy pártból kis párttá zsugorodott.)

A Fidesz 1994 óta tudatosan törekedett a kormányzati hatalom megszerzésére, s hamar átlátták azt is, hogy ehhez a politikai erőcentrum létezése mellett egy átfogó, az összes lényeges társadalmi szférára kiterjedő hálózat kiépítésére van szükség. 1994–1998 között ennek létrehozásában igen jelentős eredményeket értek el, így amikor 1998-ban átvették a hatalmat és megalakult az Orbán-kormány, nem nulláról indultak. Lényeges kapcsolatokat építettek ki a gazdasági-pénzügyi szférával, a független vállalkozókkal, sikerült a média és a sajtó egy részének szimpátiáját is elnyerniük, ezen kívül az önkormányzatok, helyi elitkörében is sikerült pozíciót szerezniük. Mindez pedig azt eredményezte, hogy amikor 1998-ban nem kis meglepetésre megszerezték a hatalmat, ez nem érte felkészületlenül őket – erre készültek tudatosan már évek óta.

Adott volt tehát a lehetőség annak, hogy a kormányzati hatalom birtokában a Fidesz és koalíciós társai létrehozzák, megteremtsek és megerősítsék az igen erős és átfogó szocialista hálózattal szembeni alternatív, jobboldali konzervatív hálózatot, amely azután már egyenrangú félként veszi fel a politikai küzdelmet, megteremtve ezzel a demokrácia nélkülözhetetlen tartalmi minimumát. Nos, elmondható, hogy ezt a célt az Orbán-kormány csak részlegesen tudta megvalósítani, bár kétségtelen, hogy a 2002-es választásokon már csaknem egyenlő erők küzdelme zajlott le a szocialista és a konzervatív tábor és hálózat között.

De mi volt az oka annak, hogy a konzervatív erőcentrum és hálózat nem tudott még jobban megerősödni, és a mai napig nem tudta háttérbe szorítani a volt nómenklatúrára épülő szocialista hálózatot, amit végül is a szocialisták 2002-es, bár rendkívül szoros, de mégis győzelme is bizonyít?

Ennek oka kettős. Egyfelől kétségtelen, hogy az Orbán-kormány négy éve alatt a szocialista és balliberális politikai tábor szoros szövetségben lépett fel a konzervatív kormány törekvéseivel szemben, s sikerült korlátoznia a jobboldali tábor hálózatának bővülését. Másfelől viszont az is tény, hogy a konzervatív tábor minden látszólagos arroganciája, határozottsága és kíméletlen elszántsága ellenére igen sok hibát követett el az új elit kiépítésében, valójában nem igazán használta ki a lehetőségeit. Jó példa erre a média és a sajtó területe: amíg a Horn-kormány

időszakában a jobboldalnak két országos napilapja volt, addig az Orbán-kormány időszakára ebből már csak egy maradt.

Mindezzel együtt is tény, hogy a két tábor erőviszonyai 2002–2003-ra valamelyest közelebb kerültek egymáshoz; bár még mindig igaz, hogy a szocialista elit jóval átfogóbb és erőteljesebb hálózatokkal rendelkezik a gazdaság, a kultúra, a média szféráiban, mint az új elit, ma már nem látszik teljesen lehetetlennek az erőviszonyok hosszú távú kiegyenlítődése – ami nélkülözhetetlen feltétele a magyar demokrácia belső, tartalmi megerősödésének.

ÖSSZEZGÉS

A rövid összegzés elején, kiindulópontul szeretnék még egyszer visszatérni legfontosabb elméleti megállapításaimra.

Abból indultam ki, hogy a demokrácia külső, exogén feltételei (szabad választások, demokratikus jogállam, emberi jogok, a választópolgárok részvételi lehetőségei stb.) mellett legalább ilyen fontos a belső, endogén feltételek megléte és érvényesülése. Ahhoz ugyanis, hogy a demokrácia tartalmilag is stabilizálódjon és „értelmet nyerjen”, szükséges a politikai alternatívaállítás folyamatos és mindenki számára szabad lehetősége (vegyük észre, hogy a mai nyugati demokráciák egyik fő problémája is az, hogy az új problémák és konfliktusok mentén felépülő értékrendek és politikai értékek nem tudnak eléggé manifesztálódni és a lipset-rokkan-i értelemben törésvonallá, cleavage-é válni). Másfelől, ebből is következően, szükséges a politikai erőviszonyok legalább viszonylagos kiegyenlítetttsége, legalább két lényeges erőcentrum kiegyensúlyozott versenye; mindez együtt tudja megteremteni, létrehozni a demokrácia, mint rendszer megítélésem szerint legalapvetőbb értelmét és célját, a társadalmi esélyegyenlőséget. Azt az állapotot, amikor a társadalom minden tagja és csoportja egyformán esélyes arra, hogy politikai, gazdasági, kulturális és civil céljait megvalósíthassa, vagy legalábbis eséllyel törekedhessen ezek megvalósítására. A teljes esélyegyenlőség persze mindig csak cél lesz, ám igen fontos, hogy reális tapasztalatok alapján az emberek többségében kialakuljon az esélyegyenlőség képzelete, hite. Amennyiben a demokrácia cél is és eszköz is, akkor ez leginkább az esélyegyenlőség hitének és normatív erejének céljában és eszközében ragadható meg.

Nos, ebből a szempontból Magyarországon – s valószínűleg a kelet- és közép-európai országok egy jelentős részében is – a rendszerváltás után nem alakult túl szerencsésen a helyzet. A régi, diktatórikus államszocialista rendszer nómenklatúrája masszívan átmentette a hatalmát a demokráciába is, sőt, a politika, a gazdaság és a média világában időnként még erősíteni is

tudta hálózatait. Ez egyfelől éppen azért nem szerencsés, mert a demokráciával kapcsolatos egyik legfontosabb idea, a valóságos esélyegyenlőség kialakulásának esélyeit rontja a régi elit túlsúlya. Másfelől pedig az a tény, hogy éppen a régi, diktatúrához kötődő elit jutott újra domináns szerephez, a természetes társadalmi igazságérzetet is bántja, ugyanis ez nem kis alappal azt a látszatot kelti, hogy akármilyen rendszer is legyen, igazi esélyegyenlőség nincs, mert hiszen mindig ugyanazok kerülnek ki győztesen a versenyből.

IRODALOMJEGYZÉK

- Ágh Attila (1998): *Politics of Central Europe*. London, Sage.
- Ágh Attila (2002): *Demokratizálás és európaizálás*. Villányi úti Könyvek.
- Almond, Gabriel A.–Powell, Bingham G. (Hrsg.) (1988): *Comparative Politics Today*. A World View, Glenview.
- Bárdi Nándor (szerk.) (2000): *Konfliktusok és kezelésük Közép-Európában*. Telenki László Alapítvány.
- Beyme, Klaus von (1994): *Systemwechsel in Osteuropa*, Frankfurt a. M.
- Beyme, Klaus von (1997): *Parteien im Prozeß der demokratischen Konsolidierung*, in: Merkel, Wolfgang–Sandschneider, Eberhard (Hrsg.): *Systemwechsel 3. Parteien im Transformationsprozeß*, Opladen: 23–56.
- Beyme, Klaus von–Nohlen, Dieter (1995): *Systemwechsel*, in: Nohlen, Dieter (Hrsg.): *Lexikon der Politik*, Bd. 1: *Politische Theorien*, München: 636–649.
- Csizmadia Ervin (2003): *A politika és az értelmiség*. Századvég.
- Csizmadia Ervin (2001): *Diskurzus és diktatúra*. Századvég.
- Dahl, Robert (1989): *Democracy and its Critics*. New Haven.
- Diamond, Larry (1997): *The End of the Third Wave and the Global Future of Democracy*, Reihe Politikwissenschaft No. 45, Institut für Höhere Studien Wien.
- Diamond, Larry (1999): *Developing Democracy Toward Consolidation*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Diamond, Larry et al. (eds.) (1997): *Consolidating the Third Wave Democracies*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Fricz Tamás (2001): *Pártrendszer*. Századvég.
- Gerlich, Peter–Plasser, Fritz–Ullrich, Peter, A. (Hrsg.) (1992): *Regimewechsel. Demokratisierung und politische Kultur in Ost-Mitteleuropa*, Wien/Köln/Graz.
- Glaeßner, Joachim (1994): *Demokratie nach dem Ende des Kommunismus*, Opladen.
- Huntington, Samuel P. (1991): *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*, Oklahoma.
- Huntington, Samuel P. (1993): *The Clash of Civilizations*, in: *Foreign Affairs* (72) 3: 22–49.
- Katz, Richard–Mair, Peter (1995): *How Parties Organize. Change and Adaptions in Western Democracies*, London.
- Király Béla–L. W. Coudon (szerk.) (2001): *A magyar forradalom eszméi*. Atlanti Kutató és Kiadó Társulat – Alapítvány.
- Kischelt, Herbert (1992): *The Formation of Party Systems in East Central Europe*, in *Politics and Society* (20) 1: 7–52.

- Kovách Imre (szerk.) (2002): *Hatalom és társadalmi változás*. Napvilág Kiadó.
- Körösényi András (1998): *A magyar politikai rendszer*. Osiris Kiadó.
- Kraus, Peter A. (1996a): Südeuropa: Die erfolgreiche Institutionalisierung der Demokratie und ihre gesellschaftlichen Voraussetzungen, in Merkel, Wolfgang – Sandschneider, Eberhard – Segert Dieter (Hrsg.): *Systemwechsel 2. Die Institutionalisierung der Demokratie*, Opladen: 261–286.
- L. Garber – E.C. Bjornlund (szerk.) (1984): *A demokrácia új határvidékei: National Democratic Institute for International Affairs*. Budget.
- Lijphart, Arend (1984): *Democracies*, New Haven/London.
- Lijphart, Arend (1992): Democratization and Constitutional Choices in Czechoslovakia, Hungary and Poland 1989–91, in: *Journal of Theoretical Politics* (3) 4: 207–233.
- Lijphart, Arend (1999): *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Twenty-Six Countries*, New Haven and London: Yale University Press.
- Linz, Juan J.–Stephan, Alfred (1996): *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America and Post-Communist Europe*, Baltimore.
- Lipset, Seymour Martin (1994): The Social Requisites of Democracy Revisited, in: *American Sociological Review* 59: 1–22.
- Lipset, Seymour Martin et. Al. (1993): A Comparative Analysis of the Social Requisites of Democracy, in: *International Journal of Science* (45) 2: 155–176.
- Mansfeldová, Zdenka (1998): *Zivilgesellschaft in der Tschechischen und Slowakischen Republik*, in: *Aus Politik und Zeitgeschichte B 6–7*: 13–20.
- Maravall, José María (1997): *Regimes, Politics and Markets. Democratization and Economic Change in Southern and Eastern Europe*, Oxford.
- Morlino, Leonardo (1998): *Democracy Between Consolidation and Crisis*. Oxford.
- McDonough, Peter–Barnes, Samuel H.–López Pina, Antonio (1986): The Growth of Democratic Legitimacy in Spain, in: *American Political Science Review* (80): 735–760.
- Merkel, Wolfgang (1996a): Theorien der Transformation: Die demokratische Konsolidierung postautoritärer Gesellschaften, in Beyme, Klaus von – Offe, Claus (Hrsg.): *Politische Theorien in der Ära der Transformation*, PVS-Sonderheft 25, Opladen 30–58.
- Merkel, Wolfgang (1996b): Institutionalisierung und Konsolidierung der Demokratien in Ostmitteleuropa, in: Merkel, Wolfgang–Sandschneider, Eberhard–Segert, Dieter (Hrsg.): *Systemwechsel 2. Die Institutionalisierung der Demokratie*, Opladen: 73–112.
- Merkel, Wolfgang (1997): Die Rolle von Eliten und Massen beim Übergang von autokratischen zu demokratischen Herrschaftssystemen, in: Wielgohs, Han–Wiesenthal, Helmut (Hrsg.): *Einheit und Differenz. Die Transformation Ostdeutschlands in vergleichender Perspektive*, Berlin: 8–32.
- Merkel, Wolfgang (1997a): Parteien und Parteiensysteme im Transformationsprozeß: ein interregionaler Vergleich, in: Merkel, Wolfgang–Sandschneider, Eberhard (Hrsg.): *Systemwechsel 3. Parteien im Transformationsprozeß*, Opladen: 337–372.
- Merkel, Wolfgang (1999): Defekte Demokratien, in: Merkel, Wolfgang–Busch, Andreas (Hrsg.): *Demokratie in Ost und West*. Festschrift für Klaus von Beyme, Frankfurt a.M.: 361–381.
- O'Donnell, Guillermo (1994): Delegative Democracy, in: *Journal of Democracy* (5) 1: 55–70.
- O'Donnell, Guillermo–Schmitter, Philippe C. (1986): *Transition from Authoritarian Rule. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies*, Baltimore.
- Offe, Claus (1996): Designing Institutions for East European Transitions, in:

- Goodin, Robert (Hrsg.): *The Theory of Institutional Design*, Cambridge: 199–226.
- Offe, Claus (1997): *Die politische Innenseite der Konsolidierung*, in: Wielgoß, Jan–Wiesenthal, Helmut (Hrsg.): *Einheit und Differenz. Die Transformation Ostdeutschlands in vergleichender Perspektive*, Berlin: 214–220.
- Pócza Kálmán (szerk.) (2002): *Álmáink állama. Századvég*.
- Plasser, Fritz–Ulram, Peter A.–Waldrauch, Harald (1997): *Politischer Kulturwandel und demokratische Konsolidierung in Ost-Mitteleuropa: Theorien und Trends*, Opladen.
- Rose, Richard, William Mishler and Christian Haerpfer (1998): *Democracy and its Alternatives: Understanding Post-Communist Societies*, Cambridge: Polity.
- Rustow, Dankwart (1970): „Transition to democracy: towards a dynamic model”, *Comparative Politics*, Vol. 2, 337–363.
- Rüb, Friedbert W. (1996): *Die Herausbildung politischer Institutionen in Demokratisierungsprozessen*, in: Merkel, Wolfgang (Hrsg.): *Systemwechsel 1. Theorien, Ansätze und Konzeptionen*, Opladen (2. Aufl.): 111–140.
- S. Barnes –J. Simon (1998): *Postcommunist Citizen*. Erasmus.
- Sandschneider, Eberhard (1995): *Stabilität und Transformation politischer Systeme*, Opladen.
- Sartori, Giovanni (1992): *Demokratiethorie*. Darmstadt.
- Schmitter, Philippe (1994): „The Consolidation in Political Democracies”, in Pridham (ed.) 1995.
- Schmitter, Philippe C. (1995): *Von der Autokratie zur Demokratie. Zwölf Überlegungen zur politischen Transformation*, in: *Internationale Politik* (50) 6: 47–52.
- Segert, Dieter (1997): *Parteien und Parteiensysteme in der Konsolidierung*, in: Merkel, Wolfgang–Sandschneider, Eberhard (Hrsg.): *Systemwechsel 3. Parteien im Transformationsprozeß*, Opladen: 57–100.
- Segert, Dieter–Stöss, Richard–Niedermayer, Oskar (Hrsg.) (1996): *Parteiensysteme in postkommunistischen Gesellschaften Osteuropas*, Opladen.
- Stöss, Richard–Segert, Dieter (1997): *Entstehung, Struktur und Entwicklung von Parteiensystemen in Osteuropa nach 1989 – Eine Bilanz*, in: Segert, Dieter–Stöss, Richard–Niedermayer, Oskar (Hrsg.): *Parteiensysteme in postkommunistischen Gesellschaften Osteuropas*, Opladen: 379–428.
- Whitehead, Laurence (1986): *International Aspects of Democratization*, in: O’Donnell, Guillermo–Schmitter, Philippe C.–Whitehead, Laurence (Hrsg.): *Transition from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives*, Baltimore: 3–46.
- Laurence, Whitehead (2001): *Demokratizálódás. Elmélet és tapasztalat. XXI. Század Intézet*.
- Ziemer, Klaus (1997): *Das Parteiensystem Polens*, in: Segert, Dieter–Stöss, Richard–Niedermayer, Oskar (Hrsg.): *Parteiensysteme in postkommunistischen Gesellschaften Osteuropas*, Opladen: 39–89.

ILONSZKI GABRIELLA

Számít-e az elit folytonossága?¹

Írásom az elitkontinuitást látszólag két össze nem érő terület felől próbálja megközelíteni: az egyik terület arra vonatkozik, hogy milyen szempontból számít az *elitek változása* vagy éppen változatlansága, a másik pedig az, hogy mi az *elitek* – elsősorban a politikai elit – *funkciója*.

A két kérdést több dolog fűzi össze. Egyrészt mindkettő kapcsán elméleti és empirikus kutatási hiátusokat tapasztalok. Nem gondolom, hogy ezeket a jelen írással ki tudom tölteni, de mégis kísérletet teszek a probléma jelzésére, és amikor lehetséges, a kutatási irány kijelölésére. Az összekapcsolás másik oka, hogy gyakran az elitváltozás vagy/és -kontinuitás felvetése elfedi a másik problémát, nevezetesen azt a kérdést, hogy megfelelően töltik-e be a demokrácia elitjei feladataikat, jól játsszák-e szerepüket. Más szóval két dolgot kíván a jelen írás bemutatni: először a magyarországi politikai elitváltozás eddigi értelmezéséhez képest fogalmaz meg új kérdéseket és kijelöli a további gondolkodás lehetséges irányát, majd látszólag ettől függetlenül, de mégis ezzel szoros összefüggésben funkcionális oldalról kerülnek említésre a politikai elit működésére és teljesítményére vonatkozó problémák. Két tétel, hogy az elitkontinuitás elsősorban elméleti oldalról továbbgondolandó feladat, amelynek jó lenne kikerülnie a napi politika sehova nem vezető útvesztőjéből, másrészt, hogy nem a kontinuitás vagy diszkontinuitás magyarázza azokat a funkcionális problémákat, amelyekkel az elit kapcsán az utóbbi években szembesülünk. A két kérdés szándékom szerint logikusan összekapcsolható. Az eddigiiek alapján talán már világos, hogy a kérdések és a tézisek jellegéből adódóan a választott módszerek is eltérőek lesznek: szélesebb elméleti ívű áttekintés, empirikus kutatási tapasztalatok és kutatási tervek egyaránt megjelennek.

Az elit változásának témáját több szempontból lehet vizsgálni, és ezekkel a szempontokkal a politikatudomány különböző szerzői és iskolái éltek is. Összegezve ezeket, négy nagyobb megközelítést találhatunk. A legegyszerűbb a *személyi folytonosság* vizsgálata. Önmagában érdekes és olykor elméleti kérdéseket sem nélkülöző irány ez, gondoljunk arra, hogy milyen képviseleti és rendszerlegitimációs vagy a rendszer működtetésével összefüggő kérdéseket vet föl, ha például azt találjuk, hogy egy politikai rendszerben mindig ugyanazok a főszereplők. A személyi folytonosságot természetesen nem csak a rendszerváltoztató rezsimok nehezíthetjük, bár kétségtelen, hogy más a probléma súlya a becementeződött elitekről beszélő stabil nyugati demokráciában, mint autoriter, totaliter vagy éppen poszttotaliter rendszerekből kinőve. A személyi folytonosság tehát érdekes, de megkockáztatom: a kérdéskör legalacsonyabb szintje, hiszen tudjuk, hogy például az intézmények erejének milyen hatása van: a legújabb újat is maga alá gyűrheti és alkalmazkodásra készítheti egy intézmény, másrészt viszont a legrégebb régi is akár racionális megfontolás, akár érték alapú belátás alapján válhat az új képviselőjévé. Az egyéni életutak, életfordulatok a legritkább esetben tartoznak a politikai rendszerek lényegét meghatározó körülményekhez. Diktátorok esetében igen, de működő demokráciában nem, és minél jobban működik egy demokrácia, annál kevésbé számít, hogy kik vezetik. Személyek jönnek-mennek, a berendezkedés marad.

A második a *társadalmi* szint, ahol azt vizsgáljuk, hogy összességében milyen az elit, különféle szempontok alapján mennyiben különbözik például a régi elittől. Előfordulhat, hogy az „újak” pontosan ugyanolyan szociológiai, politikai és viselkedési jellemzőkkel rendelkeznek, mint a hajdan volt régiek. Több érdekes kérdés, például a képviselet témája is felfűződik erre a szálra. Az elit társadalmi szintű hasonlósága vagy eltérése a nem elit csoportoktól és társadalmi háttéréből is következő preferenciáinak sajátosságai utalnak arra, hogy az elit társadalmi jellemzői mind a képviselet és legitimáció, mind a döntéshozatal tartalmi kérdései szempontjából nagyon fontosak.

A harmadik szintet *strukturális* megközelítésnek nevezném. Itt a kérdés az elit egész szerkezeti állapotára és belső átalakulására vonatkozik. Milyen szerkezeti változások mennek végbe, milyen „átcsoportosulások” figyelhetők meg az eliten belül. Olyan fontos témák tartoznak ide, mint az eliten belüli cirkuláció, az elit homogenizációja, az elit bezáródása. Végül, a negyedik a *rendszerelméleti* szint, ahol az elit jellege és a politikai rendszer jellege kapcsolódik össze. Először ezt az utóbbi kérdéskört kívánom kiemelni, mert erről a szintről beszélünk legkevésébbet – miközben itt van a legtöbb kérdőjel és megoldan-

dó elméleti probléma; majd a másik téma, az elit funkciói és teljesítménye kapcsán szólok az elit jellemzőinek és változásának egyéb előbb említett szintjeiről.

Az elitek szerepét rendszerelméleti szempontból világosan leírták (Higley et al. 1989). Eszerint az elitnek döntő szerepe van a rendszer jellegének meghatározásában, és az úgynevezett elitkonfiguráció meghatározza, hogy konszolidált demokráciával van-e dolgunk. Az elitkonfiguráció Magyarországon közel másfél évtizeddel a rendszerváltozás után még mindig – vagy lehet, hogy ismét – aktuális kérdés. Az elitkonfiguráció, vagyis az, hogy az elit egységes-e vagy sem, és amennyiben egységes, mi jelenti az egység hátterét: ideológiai, illetve egyéb kényszer vagy a konszenzus, meghatározza a politikai berendezkedés lényegét. Akkor számíthatunk konszolidált demokráciára, ha konszenzuálisan egységes elit alakul ki. A konszenzuálisan egységes elit léte az utóbbi időben joggal kerülhet ismét a politikatudományi gondolkodás homlokterébe. Ez lesz tehát az első szál, amit a jelen írás felvesz.

AZ ELIT FOLYTONOSSÁGÁNAK ELMÉLETI ÉS POLITIKAI KONTEXTUSA

A rendszerváltozás óta változó intenzitású figyelem fordult – a valószínűleg változó fontosságú – egyes elitcsoportok felé. Kezdetben a politikai elit állt a figyelem középpontjában, ami nem véletlen, hiszen maga az átmenet, az a tény, hogy a politikai elit határozta meg a napirendet és a menetrendet, hogy fontos politikai döntéseket kellett hozni, mind ebbe az irányba mutatott. Ezt követően a gazdasági elit szerepe került előtérbe azzal összefüggésben, ahogy az államosított gazdaság magánosítása zajlott. Véleményem szerint az utóbbi időben ismét a politikai elit lett a domináns szereplő, mert a rendszer működtetése végső soron ennek a csoportnak a kezében van, a legfontosabb döntéseket ők hozzák. A politikai elit újra növekvő szerepe ugyanakkor nyilvánvalóan a rendszer „problémáihoz” is kapcsolódik, a tényleges és gerjesztett problémákhoz egyaránt. Mindazok a funkcionális hiátusok, amelyekre írásom második részében ki fogok térni (a *képviselettel, vezetéssel és gyakorlati politikákkal összefüggő deficitek*), lényegében a politikai elithez kapcsolódnak. A politikai elit iránti érdeklődés érthető azért is, mert a gazdasági rendszerváltás véget ért. Tegyük hozzá, hogy az európai rendszerekben az utóbbi évtizedben végbement változások, amelyeknek mi is követő részesei lettünk az „új politikai” (Przeworski, 1999) színterek és szereplők felértékelődésével szintén ezt az irányt erősítette. Végül, de nem utolsósorban a magyar politikai elit túlzott önreflexiós igénye, amelyben az önmagáról folytatott vita vagy igazoló jelentés elnyomja a gyakor-

lati választásokról és döntésekről szóló beszédet, szintén ebbe az irányba hat.

A magyarországi rendszerváltás környezetét és az elit átalakulását sokan elemezték már, ezért nincs szükség arra, hogy a részletekre kitérjünk. A folyamatot elsősorban a hatalmon lévő kommunista és az ellenzéki elitek határozták meg. A régi (kommunista) politikai elit strukturálisan egységes volt, nem különültek el strukturálisan a pártbeli, kormányzati-állami és parlamenti csoportjai, de természetesen a pártelit dominanciája volt jellemző, amelynek kizárólagos befolyása volt az egyéb (a demokrácia akkor természetesen nem alkalmazható szóhasználatával) képviselői elitek kinevezésére és működésére. Nem is kíván érvelő elemzést, hogy a politika és a politikai fogalma teljesen más volt a poszttotalitárius² rendszer körülményei között, mint például a ma működő demokráciánkban. Azt viszont hangsúlyozni kell, hogy a politikai demokráciák politikai elitjével szemben, amely az előbb említett hármass csoportból (parlamenti, párt-, kormányzati) áll, abban az időben egyéb csoportok is ehhez az elithez tartoztak, így a médiaelit és a kulturális elit. A poszttotalitárius puha diktatúrában a hatalom, illetve az ellenzék oldalán álló véleményformálók gyakran szimbiózisban éltek és dolgoztak. Az akkori politikai elit strukturális homogenitása és politikai osztály jellegű jellemzőin kívül pragmatikus jellemzőit és jelentős szakértelmét (Tókécs, 1996) is meg kell említeni a sajátosságai között, különösen, ha a többi közép-kelet-európai rendszerrel hasonlítjuk össze. Magyarországon kisebb volt a súlya politikai-ideológiai, mint az adminisztratív-pragmatikus orientációnak. Przeworski érvelése (1991) a kommunista elit ideológiai és szervezeti hanyatlásáról világosan tetten érhető volt a magyar esetben.

Az alakuló ellenzéki elit viszonylag kicsiny volt, és a rendszerváltás tényleges évére, 1989-re szét is töredezett a „népi plebejus” és az „igazi ellenzék” megosztottsága okán. A korai pártalakulás és korai intézményesülés nagyon hamar lezárta az átalakulás folyamatát az elit szempontjából is, tehát mondhatjuk, hogy ez nem kedvezett az elit új körülményekhez alkalmazkodó flexibilitásának a későbbiekben.

A régi és új elit jellemzőin kívül az átmenet jellege is meghatározta a kialakuló új elit kereteit. A rendszerközpontú elitkutatások (Higley et al. 1989) szerint a demokrácia előfeltétele a konszenzuálisan egységes elit. A konszenzuálisan egységes elit tagjai alapvetően hasonló politikai értékeket vallanak és számtalan strukturális szálon kapcsolódik egymáshoz. Joggal mondhatjuk, hogy a konszenzuálisan egységes elit tagjai nem csak szóba állnak egymással, de alapvetően bíznak a másik, esetleg rivális csoportban a közös értékek, általánosan hasonló célok és a strukturális kapcsolatok alapján. Az elit konszenzusa két módon jöhet létre. Egyrészt konvergenciával, vagyis egy hosszabb

folyamat eredményeként, amikor az ellenséges elitszoptortok szembesülve azzal, hogy párharcuk „zéro összegű játék”, amelyben mindenki vesztes marad, arra a következtetésre jutnak, hogy érdemesebb az együttműködés és a konszenzus útját járni. A másik lehetőség az elitmegállapodás, vagyis egy gyorsabb, gyakran szerződés jellegű aktus az elitszoptortok között valamely válságos vagy válsággal fenyegető helyzetben. Az európai demokráciák számtalan példát nyújtanak mindkét típusra: a konvergenciára példaként említhetjük a de Gaulle utáni Franciaországot éppúgy mint a második világháború utáni évtized(ek) Németországot, a megállapodásra pedig a Franco utáni Spanyolországot. A magyarországi tárgyalások átmenet kétségkívül megállapodás útján jött létre a fő tárgyaló felek között (Bozóki, 2001). Ennek alapján Magyarország egyértelműen a transplacement vagy ruptforma típusba került (Huntington, illetve Juan Linz fogalmait használva), miközben a rendszerelméleti elitirodalomban általánosan elfogadottá vált az „accomodative settlement” (Higley et als 1996) elnevezés használata erre az esetre, amelynek alapján létrejött a konszenzuálisan egységes elit, amely a demokratikus konszolidáció menedzsere és egyben élvezője volt. Érdemes megjegyezni, hogy ugyanebben a gondolatmenetben például Bulgária, Szlovákia és Románia a jövőbeli potenciális elitkonvergencia eseteiként jelentek meg – feltéve és amennyiben posztkommunista nacionalista elitjük mérsékeltségé válik és/vagy ellenükben egységessé válik, a többi elitszoptort, majd integrálja a mérséklődő előbbieket, miközben Lengyelország többé-kevésbé azonos jellemzést kapott.

Az előbbieket alapján, vagyis a kommunista elit elsősorban pragmatikus jellegének, a feltörekvő új elit érettségének és az átmenet forogatókönyvének megfelelően Magyarország a sikeres demokratikus átmenet és az elitmegállapodás, illetve elitkonszolidáció példája lett. Ezt a megállapítást igyekszem árnyalni a következőkben részben elméleti megfontolások és részben konkrét tapasztalatok alapján.

KIHÍVÁSOK ÉS VÁLASZOK

Ezt a látszólag nagyon egyszerű képletet már nagyon korán kihívta – ha nem is kérdőjelezte meg – a politikai realitás.

Putnam már sokkal korábban (1976, 7. fejezet) figyelmeztetett, hogy az átmenet elitjét szükségképpen felváltja az új elit, amely aztán igazán sikerre viszi a konszolidációs folyamatot. Azt is tudjuk a szakirodalomból, hogy az elit centrális és felső csoportjai nagyobb arányban cserélődnek le, mint a periférián és alul lévő csoportjai. Ezek nagyon fontos megállapítások különösen a politikai elit szempontjából, hiszen a politikai elit kon-

centrált, magasan lévő része az elitnek. Ennek alapján alapvető változásokra lehetett számítani különösen a centrumban a tárgyalásos átmenet ellenére, kiegészítve az eliten belüli átstrukturálódást.

Korábbi rendszerváltozások elitre vonatkozó tapasztalatiból azt is tudhattuk, hogy az elitek különböző csoportjainak eltérő lesz a „sorsa” az új rendszerben. Az elitelemzések intenzíven foglalkoztak az autoriter és totalitárius rendszerek bukása utáni elitfolyamatokkal, bár eredményeiket nem lehet minden tekintetben összehasonlítani a posztkommunista rendszerek eseteivel – hasonlóképpen, ahogy fentebb jeleztem, a konszenzuálisan egységes elit kialakulását sem lehet olyan egyértelműnek láttatni, mint azt eddig általában tettük. Tehát, például Japánban vagy Németországban az üzleti és bürokrata elit túlélte a totalitárius rendszer bukását, míg a politikai elit, amely vezető szerepet vitt a totalitárius rendszerben, nem (Dogan et al 1998). Csak egyetlen érdekes számszerű példát említve: 1956-ban Németországban a politikai elit kevesebb mint 10 százaléka volt politikailag aktív 1933 és 1940 között is. Viszont a szakszervezeti elit (0 százalék) és a médiaelit (34%) kivételével a többi elitcsoport körülbelül 2/5-e ugyanazon a helyen tevékenykedett, mint a háború előtt (Hoffman–Lange, 1998). Bármennyire is hangsúlyozni kell a totalitárius rendszerek és a poszttotalitárius rendszer (Magyarország) eltéréseit, a következtetés számunkra is megfontolandó: a nem demokratikus rendszer elitjei nagyon eltérő „túlélési képességgel” rendelkeznek, és ezen belül a politikai elit esélyei nem különösen kedvezőek.

A túlélésnek, illetve a kontinuitásnak a gondolata problémaként kezdettől jelen volt az átmenetről folyó gondolkodásban, és a kilencvenes évek elején az elitreprodukció, illetve elit-cirkuláció vitáiban csúcsosodott ki, vagyis akörül, hogy megmaradnak-e a régi elit csoportjai vagy belső strukturális változásokkal kiegészülve elitcirkuláció zajlik. Nincs itt mód belemenni a témáról szóló gazdag irodalomba, de különösen a jelentős kutatási tapasztalatok alapján úgy tűnik, hogy a kérdéseket talán másként kell feltenni. Például egy jelentős nemzetközi panelkutatás eredményeiből kitűnt, hogy a volt nomenklatúraelit karrierútját vizsgálva Magyarországon volt a legalacsonyabb a nomenklatúrából a politikába érkezők aránya a vizsgált országok közül. Közben a volt nomenklatúra kb. fele az üzleti világba került és menedzser vagy hasonló beosztású gazdasági vezető lett, és csupán töredékük, 5,2%-uk talált utat magának a politika világába (Wasilewski, 1998:156). Az igazi ellenpéldát Oroszország nyújtotta, ahol tényleg jelentős folytonosságot lehetett tapasztalni, de még a lengyel esetben is valamivel nagyobb arányban kerültek a nomenklatúrából a politikába. Egy másik befolyásos munkában (Higley és Lengyel, 2000) hasonló következtetés (va-

gyis replacement circulation fogalma) született a politika vilá-
gára vonatkozóan a közép- és kelet-európai új elit kapcsán.

Vagyis összegezve: az első, talán leegyszerűsítő megállapítá-
sok után kiderült, hogy komplexebb és dinamikusabb megköze-
lítés szükséges az elit folyamatainak megértéséhez. Ennek so-
rán először az elit folytonossága volt a fő kérdés, de úgy vélem,
a kutatási eredmények alapján (amelyek természetesen távolról
sem véglegesek és konkluzívak minden tekintetben, sok még
a fehér folt, és hiányoznak az olyan típusú szisztematikus elem-
zések, amelyekre az előbbieken elsősorban Németország kap-
csán hivatkoztam) egyre inkább előtérbe kell kerülnie annak
a problémának, hogy vajon helyes-e az eredeti, az elitmegállá-
podásról és annak lezárt voltáról szóló érvelés.

A magyarországi elitmegállapodás érvényességét elméleti és
gyakorlati-politikai szempontok alapján egyaránt meg lehet
kérdőjelezni. Úgy vélem, hogy a tapasztalatok alapján vissza-
menőleg is megkérdőjeleződik az átfogó és megnyugtató követ-
keztetés, ami a közgondolkodást és az elméleti megközelítése-
ket is uralta. Mi ennek a háttere, milyen tapasztalatokról van
szó? Az első szempont annak kimondása, hogy a (véleményem
szerint csak kvázi) elitmegállapodás létrehozói és a politika vi-
lágának mai szereplői nem ugyanazok. 1989-ben az ernyőszer-
vezet MDF és a liberális SZDSZ volt a két domináns csoport az
ellenzéki oldalon, amit nem csupán a tárgyalások során vitt sze-
repük, hanem maguk a választási eredmények is igazolnak, és a
kommunista–posztkommunista MSZMP–MSZP volt a harmadik
nagyobb csoport. Napjainkra a főszerplők, vagyis a politikában
döntő befolyással bíró szereplők mások. Egyrészt az egyre in-
kább szociáldemokratizálódó MSZP, másrészt pedig a Fidesz,
amely ugyan érdekes és sokak számára népszerű politikai erő-
ként jelent meg már a rendszerváltozás idején, de nem volt dön-
tő befolyása az eseményekre, és amelyet napjainkban – a politi-
kai szándékai ellenére sem – tekinthetünk az eredeti plebejus-
keresztény-nemzeti konzervatív orientáció egyenes örökösé-
nek. A többi fontos résztvevő marginalizálódott és nincs jelen-
tős befolyása a politikai napirendre.

Másodsorban azt is végig kell gondolni, hogy mi volt a tárgya-
lásos átmenet célja, és ehhez képest mi történt. Elsősorban a
békés átmenet jogi-alkotmányos garanciáinak biztosítása volt a
fő szempont, amihez képest aztán egyre világosabbá vált, hogy
a hatalom és a gazdagság redistribúciója adja a rendszerválto-
zás lényegét, amely problémákkal a megállapodás nem számolt,
azokkal nem gondolt. És végül harmadikként meg kell említeni,
hogy a kialakuló-átformálódó két fő politikai elitcsoportnak na-
gyon eltérő nézetei és véleményei vannak egyebek mellett – és
ide fűződik majd írásom második része – az elit feladatairól és
ezen feladatok végrehajtásának módjáról. Vagyis, a megválto-
zott szereplők, a megváltozott kérdéskörök és a konfliktusos

orientációk egyaránt abba az irányba mutatnak, hogy joggal vetjük fel az elitmegállapodás érvényességének kérdését. Mégpedig azért, mert az elitmegállapodás lényegéhez hozzátartozik annak tartós, rendszer jellegű, hogy ne mondjuk a politikai rendszer működését történelmi távlatban (és nem csupán egy évtizedre) meghatározó volta. E realitások és praktikus szempontok alapján igyekszem szélesebb elméleti mederbe is terelni a magyarországi, általam immár kvázi elitmegállapodásnak tekintett és nevezett eseményt.

Mihez képest kvázi elitmegállapodás ez, és például jogos-e, jogos volt-e elméletileg azonosságjelet tenni a spanyol átmenetben lezajlott elitmegállapodás és a magyar eset közé? Másrészt, jogos-e egyenlőségjelet tenni a denacifikáció(hoz hasonlóan és ahhoz hasonlítva) egy totaliterrendszer elitfolytonossági viszonyai és a magyar eset közé? Ezt az utóbbi példát azért kell harmadik esetként ide kapcsolni, mert lényegében a náci totalitarizmussal való azonosítás áll a személyi folytonosság szerepét hangsúlyozó gondolatmenet háttérében. Politikailag érthető törekvésről van szó, de a politikatudományban világos határvonalat kell húzni, ahogy azt már megtették – számos elméleti és gyakorlati szempont alapján – a totaliter-, poszttotaliter- és az autoriterrendszerek között.

Úgy gondolom, hogy az említett három rendszerváltoztatás-rendszerváltozás elitfolytonossági, illetve elitcirkulációs folyamatai ennek megfelelően mások: a korábbi rendszer jellege, az elitcsoportok közötti problémák tere és azok mélysége, az elitszereplők száma, valamint az új elitkonfiguráció kialakulásának időtartama alapján megkülönböztethető az *elitkonvergencia*, a *kvázi elitmegállapodás* és az *elitmegállapodás* forгатókönyve a német, magyar, illetve a spanyol esetre vonatkoztatva. A német esetben a totaliterrendszer uralkodó politikai elitje ténylegesen az ellenfelek kiirtására törekedett (olykor sikerrel), az összeomlás után a politika minden szintjén megjelent a denacifikáció igénye, ami a politikában nagyrészt sikeresen megtörtént, és az új-régi elitcsoportok között hosszú ideig nem volt beszéd. Így tehát egy hosszabb folyamatban és az elitkonvergenciájával történt meg a német demokrácia konszolidációja, mondjuk időben az 1966-os nagykoalíció megalakulása körüli időszakig bezárólag. Ebben a folyamatban egyaránt benne volt a szociáldemokrácia Bad Godesberg-i reform programja és a konzervatívok radikális politikájának enyhülése, valamint a német megosztottságból adódó feladatok, ha nem is konszenzusos, de a közös érdekek felismerésén alapuló kijelölése. Az elit konvergenciája, elfogadó-megértő kooperációja támaszkodott a német csodára, de kovácsa is volt annak.

A spanyol esetben egy viszonylag rövid ideig tartó folyamatban lényegében az átalakulás minden területét érintve és minden potenciális szereplővel kalkulálva jött létre az elitmeg-

állapodás. Tudjuk ugyan, hogy a Moncloa-paktumok gazdasági részét végül is nem írták alá a szakszervezetek és a gazdasági szereplők, tehát végeredményben az is a politikai elitre várt, de a politikai elit megegyezett a gazdasági problémák egy részéről is, ráadásul a gazdaság átalakítása nem is merült fel olyan mélységben, mint a posztkommunizmus körülményei között.

Mindezzel ellentétben Magyarországon egy szűk szereplői csoport (és ezt nem csupán a politikai szereplők számára és aztán változó jellegére értem, hanem arra is, hogy nem voltak jelen, nem alakultak ki az egyéb szereplők, az autonóm és tevékeny szakszervezetek, értelemszerűen nem lehettek jelen a gazdasági élet új vagy régi-új szereplői stb.) csak részlegesen fedte le a rendszerváltozás problémáit, nagyon sok fontos kérdés nem került napirendre, tehát a lényegét tekintve csak egy kvázi elitmegállapodásról beszélhetünk.

Az azóta eltelt időszak fejleményei igazolják ennek a tételnek a jogosságát. Természetesen ez nem jelenti, hogy vészharangot kellene kongatni a magyarországi demokráciát illetően – annak ellenére, hogy nagyon sok nem szeretni való része van a politikai rendszerünknek úgy intézményi mind működésbeli oldalról. A problémák egy részét az elit működése, az elit funkcióinak alul teljesítése okozza, aminek egyik háttér tényezője a túlértékelt (illetve szerintem helytelenül feltételezett és végegesnek kikiáltott) elitmegállapodás, pontosabban annak hiánya. Konszenzuálisan egységes elit nélkül is működtethető a politikai demokrácia, csak működése problematikusabb, az egész rendszer sérülékenyebb, és előbb-utóbb politikai hatékonysági gondok jelentkeznek.

Más ország is volt Európában, ahol a körülmények félrevezették a megfigyelőket, elemzőket, és elhitték az elitmegállapodás tényét, majd később kellett szembesülniük annak hiányával. Nevezetesen Olaszországról van szó, ahol történelmileg legalább két esetben (előbb az olasz egység kialakulásánál, utóbb a második világháború után) fogalmazták meg az elitmegállapodás programját és megvalósulását; és az 1980-as években egyre erőteljesebbé váló válság, majd a 90-es évek eleji összeomlás hívta fel a figyelmet a konszenzuálisan egységes elit hiányára. A magyar esetre visszatérve: a kvázi elitmegállapodás elkerülhetetlen felfelásával szinte természetesen került felszínre mind a csoportok közötti konfrontáció és ebből következő látványos politikai stílusváltás és egyéb tartozékai, amelyek sorába tartozik a konfrontatív személyi politizálás és a bizalom, illetve együttműködés hiánya (Ilonszki, 2001). Paradox módon ebből nem pusztán negatív következtetéseket lehet levonni: már középtávon realitás lehet az elitkonvergencia szükségének felismerése az egyes elitcsoportokon belül. A rendszer alulteljesítése, az elit funkcióinak tisztázatlansága és magának az elitnek a rossz teljesítése ráviheti az elit csoportja-

it, hogy a konvergencia előnyeit értékelve és a folytonosság se-hová nem vezető kérdéseit maga mögött hagyva a kooperáció útjait keresse. Mi más figyelmeztethetné erre jobban, mint az a jelzés, hogy amikor a konfliktusos viszonyban álló elitcsoportok igyekeznek bevonni a társadalmat konfrontációjukba, a társadalmi vita szinte mindig a rendszer és az elit teljesítménye körül csúcsosodik ki, miközben a társadalom nem tűnik igazán fogékonynak a folytonosság kérdéséről szóló vitákra. A kvázi elitmegállapodástól a tényleges elitkonvergencia segítségével is el lehet jutni a konszenzuálisan egységes elit konfigurációjához, a jól működő konszolidált demokráciához.

Ezzel a gondolattal érünk el dolgozatom második részéhez, amelyben két dolgot kívánok bemutatni: egyrészt a politikai elitkonfliktusok néhány paradoxonjára kívánom felhívni a figyelmet, másrészt a politikai elit funkcionális hiátusaira térek ki – ezzel jutva vissza az alapkérdéshez: ebben a kontextusban van-e jelentősége az elit folytonosságának?

EGY ELITCSOPORT – SAJÁTOSSÁGOK ÉS KÉRDŐJELEK

Az eliten belül több csoport jellemzőiről, összekapcsolódásáról, folytonosságáról vagy éppen annak hiányáról írtak a rendszer-váltás során és azt követően. A következőkben a politikai elitről lesz szó, mert ez a rendszer egészének működtetése szempontjából kulcsfontosságú csoport, amelynek jelentősége a gazdasági átalakulás befejeztével csak megnövekedett. Raymond Aron régi elitdefiníciója (1950:9), amely szerint a legfontosabb csoportokat a „politikai vezetők, kormányzati hivatalnokok, gazdasági igazgatók, a tömegpolitikai vezetők és a katonai vezetők alkotják” részben megállja a helyét napjainkban is, de született egy új kategória, a képviseleti elit, amely a pártvezetőket, a miniszteriális vezetőket és a parlamenti elitet foglalja magában. Bár a három csoport nem áll szükségképpen ugyanazon fontossági szinten a döntési folyamatok szempontjából, többségük eleget tesz az elitről szóló másik fontos követelménynek, nevezetesen, hogy „...jelentős szervezetekben és mozgalmakban stratégiai pozíciót elfoglaló szereplőkről van szó, akik... képesek az országos politika ügyeit rendszeresen és jelentősen befolyásolni” (Dogan et al., 1998:15).

Bár a képviseleti elit kormányzati, pártokbéli és parlamenti részei nem egyformán helyezkednek el a politikai hatalmi struktúrában, jelentősek a kapcsolataik és jelentős átfedések is tapasztalhatók. Például, bár tudjuk, hogy a parlamenti képviselők egy szűkebb csoportja közelebb van a stratégiai döntésekhez, mint az úgynevezett perifériális csoportja, az utóbbiak is számtalan módon befolyásolhatják a fontos döntéseket a pártban vagy a helyi politikában elfoglalt pozíciójuk okán. A parla-

menti elit jelentős része szorosan kapcsolódik a párthierarchiához, vagy másként fogalmazva a pártvezetők nagy számban kerülnek választások útján a parlamenti arénába. Ahogy az 1. táblázat mutatja, a rendszerváltás óta folyamatosan nőtt a pártve-

1. táblázat. Vezető párttiszttség a két nagy pártban és az egész parlamentben a képviselők körében (%)

Év	Az egész parlamentben	MSZP	Fidesz
1990	5,9	20,9	9,1
1994	18,6	7,0	36,4
1998	23,3	17,4	15,5
2002	36,5	36,1	28,9

2. táblázat. A parlamenti mandátummal rendelkező miniszterek és politikai államtitkárok száma és aránya megválasztásukkor

	Képviselő		Nem képviselő		Összesen	
	szám	%	szám	%	szám	%
Miniszterelnökök	4	100	0	0	4	100
Az 1. kormány miniszterei	18	63	12	37	30	100
Az 1. kormány politikai államtitkárai	23	79	6	21	29	100
A 3. kormány miniszterei	21	84	4	16	25	100
A 3. kormány politikai államtitkárai	15	75	5	25	20	100
A 4. kormány miniszterei	14	58	10	42	24	100
A 4. kormány politikai államtitkárai	15	52	14	48	29	100
Az 5. kormány miniszterei	9	60	6	40	15	100
Az 5. kormány politikai államtitkárai	19	79	5	21	24	100

Forrás: Kurtán S. kézirat plusz saját számítások
* 2002 decemberéig

zetők aránya a képviselők között – függetlenül attól, hogy melyik nagy párthoz tartoznak. A miniszteriális elit jelentős része szintén a pártokból és a parlamentből kerül ki. A 2. táblázat jelzi a kormányzati elit (ide értve nem csak a minisztereket, hanem a politikai államtitkárokat is) és a parlament közötti kapcsolódást. Nagy részük a párthierarchiához is kötődik. Az eltérések ellenére a pártalapú kormányzati hierarchia nagy része rendelkezik parlamenti háttérrel is. Az átfedések mértéke annál inkább meggyőző, mert mindez nagyon jelentős választási variancia mellett történt. Talán az 1998–2002-es kormányzati ciklus lóg ki a sorból, amikor az új kormánypartot meglepetés-ként érte saját győzelme, és egy nagy – de nagyrészt új és tapasztalatlan – frakcióval a háttérben nem tudott elegendő szakértelmet rekrutálni saját soraiból a kormányzati posztokra. Általánosságban azonban a párt, parlamenti és kormányzati elitek összefüggnek és átfedik egymást. Ők a képviseleti elit.

Ahogy már az előbbieken láttuk (Wasilewski, 1998), a politikai elitbe nálunk nagyon kis százalékban kerültek be a régi politikai elit tagjai. Az elit jellemzőinek leírására természetesen ezt a kutatási irányt még tovább kell folytatni. Bár az újabb kutatási eredmények nem teljesek, és itt nincs mód részletes közlésükre,³ a személyi alapú folytonosság jelentőségének csökkenő fontosságára álljon itt egyetlen táblázat (lásd 3. táblázat),

3. áblázat. A pártállam parlamentjével mutatott folytonosság (No. és %)

Pártok	1990	1994	1998	2002
MDF	6,4% (10)	2,6% (1)	,0%	,0%
SZDSZ	2,0% (2)	1,4% (1)	,0%	,0%
Fidesz	,0%	,0%	,0%	,0%
MSZP	16,3% (7)	6,0% (13)	5,8% (8)	1,7%(3)
FKgP	,0%	,0%	,0%	–
KDNP	,0%	4,5(1)	–	–
MIÉP	–	–	,0%	–
Independents	42,8%(3)	,0%	,0%	–
All	5,8% (22)	4,0% (16)	2,0% (8)	0,8% (3)

Forrás: Schwarcz, A. kézirat

amely magának a képviseleti intézménynek a folytonosságát mutatja. Természetesen ezen kívül egyéb személyi folytonosságokat is lehet részletesen vizsgálni, de a személyi folytonosságok jelentősége a demokratikus körülmények között elhanyagolhatónak tűnik az elit társadalmi, strukturális és rendszerjellegű cirkulációjához képest, mert ezeknek nagyobb a potenciális hatása az elitfunkciók és teljesítmények szempontjából.

A társadalmi cirkuláció kérdése arra irányul, hogy az új csoport csoportként mennyire hasonlít vagy különbözik az előzőtől és természetesen választóitól. Egyáltalán nem biztos, hogy a demokratikus rekrutáció és a politikai verseny automatikusan úgy változtatja meg a felül lévő csoportokat, hogy mondjuk tisztességesebb képviseletet jelent. Természetesen a képviselet egyszerre vonatkozik a kik ők mellett a mit csinálnak problémájára is, és ilyen értelemben a mikrokozmosz azonosság mellett a policyk, a gyakorlati döntések jellegéhez is hozzájárul. Nem lebecsülhető az előbbi, hiszen a „tükör” torzítása, a társadalomtól való távolság és a társadalomtól való eltérések – különösen egy rendszerváltoztató időszak után – szimbolikus jelentőséggel bírnak, és nem lebecsülhető az utóbbi sem, mert az elit társadalmi jellege ma már elfogadottan befolyásolja döntéseit is (szemben azokkal a korábbi megközelítésekkel, amelyek kizárólag az elsősorban pártmeghatározta képviseleti dimenziókat emelték ki). A 4. táblázat pontosan arra hívja fel a figyelmet, hogy az új elit jó néhány szempontból kevésbé tükrözi a társadalmat, mint a korábbi. A demokratikus intézmények egyre nagyobb távolsá-

4. táblázat. A képviseleti deficit alakulása

Év	Nők aránya	Átlag életkor	Egyetemi diploma	Jogi diploma	Műszaki, természettudományi diploma	Társadalomtudományi végzettség	Tanárok	Újságírók
1985	29,8	46,6	59,8	3,6	15,8	n. a.	9,8	n. a.
1990	7,6	45,85	90,7	21,3	36,0	47,1	19,2	10,4
1994	11,2	46,61	91,9	18,8	35,7	45,7	13,9	6,4
1998	7,8	46,29	92,9	22,0	38,5	46,1	13,4	5,0
2002	9,7	46,64	94,4	20,9	33,9	49,5	13,0	3,8

got teremtettek ebben a szimbolikus térben a képviseleti elit és a társadalom között.

Strukturális szempontból az egyes elitcsoportok hasonlósága vagy különbözősége, egymástól való távolsága vagy közelsége a meghatározó. A konfrontációt hangsúlyozó elitviselkedés háttérében ezzel éppen ellentétesen a képviseleti elit növekvő homogenizációjának lehetünk tanúi. A képviseleti elitek a legtöbb jellemzőjük tekintetében összecsúsznak, amit az 5. táblázat illusztrál. Ez jelzi a rekrutációs szempontok megváltozását és hasonlóvá válását az egyes pártokban és az új csoportok relatív bezáródását, de jelen témánk szempontjából azt a követ-

5. táblázat. A homogenizáció néhány dimenziója a két nagy párt vonatkozásában

	Helyi politika		Vezető párttiszség		Nincs politikai funkció		Parlamentari tapasztalat		Jogász	
	MSZP	Fidesz	MSZP	Fidesz	MSZP	Fidesz	MSZP	Fidesz	MSZP	Fidesz
90	20,9	0,0	20,9	9,1	37,2	90,9	11,6	0,0	9,4	26,1
94	55,6	27,3	7,0	36,4	28,5	22,7	15,0	68,2	8,9	11,1
98	42,8	41,9	17,4	15,5	16,6	41,2	78,3	23,0	7,3	12,0
02	60,6	65,7	36,1	28,9	8,3	3,0	55,6	75,9	9,1	11,1

kezményt is, hogy széles társadalmi csoportok a szimbolikus képviselői deficitet (mind a távolság, mind a növekvő különbözőség értelmében), és a policydeficitet (az egyre homogénabb csoport policyalternatívái nem világosak) az elitre vonatkozó legitimitációs deficitte is transzformálhatják. Ez az elitre irányuló legitimitációs deficit tovább gerjesztődik és még nyomatékosabbá válik a konfrontatív politikai stílus által. Az elitek közötti konfrontáció gerjesztése politikai-legitimitációs értelemben nem tűnik tehát eredményesnek.

Az eddigiek alapján az elitváltozás négy értelmezési (személyi, társadalmi, strukturális és rendszerszintű) dimenziója közül a (csekély) személyi kontinuitás látszik legkevésbé magyarázni azokat az elitfunkciókkal összefüggő működésbeli hiányokat és problémákat, amelyeknek tanúi lehetünk a *vezetés, a képviselet és a politikai-gyakorlati kapacitás szintjein*, miközben a társadalmi és strukturális cirkuláció irányai, nem is szólva a (kvázi) elitmegállapodás kudarcáról szoros összefüggést mutatnak ezekkel.

A vezetési kapacitás elsősorban tervek és pragmatikus gondolkodást jelent. De része a határozottság is, amelynek azonban kooperációs hajlandósággal kell kiegészülnie. Ide tartozik az alkalmazkodóképesség, még inkább a reagálóképesség, ami a változó körülményekhez, feltételekhez való alkalmazkodást, de nem azok kiszolgáltatását jelenti. Végül elengedhetetlen a megnyerés és bevonás képessége, vagyis olyan bizalmi légkör kialakítása, amelyben a társadalmi csoportok és a politikai ellenlábások is elismerik a vezetők integritását és bizalmat szavaznak nekik. A képviselet akkor működik jól, ha (az elkerülhetetlen) távolságokat közel hozza és (az elkerülhetetlen) különbözőségeket megfelelő kapcsolatokkal áthidalja, amely kapcsolatok egyaránt vonatkoznak a stílusra, a szervezetre és a döntésekre. Végül a gyakorlati, döntési kapacitás arra vonatkozik, hogy a végiggondolt alternatívák nyomán az igazán fontos policyterületeken megszületnek-e a döntések, és azokat kohe-

rens módon hajtják-e végre. Természetesen ezek a funkciók össze is függnék, és sikereik-kudarcaik feltételezik egymást. Ezek az elitfunkciókra vonatkozó feltételek-követelmények, illetve érvényesülésük további részletes kutatásokat igényel, de az elittel kapcsolatos problémák tekintetében általánosságban irányadóak.

Véleményem szerint mindhárom funkció tekintetében komoly hiányokat fedezhetünk fel. Lényegében mindegyik funkció jó teljesítéséhez nagyfokú önbizalom és a többi szereplő iránti bizalom is szükséges. Mintha a két nagy politikai csoportból egyaránt hiányoznának ezek a tulajdonságok vagy képességek. A baloldal úgy véli, hogy még mindig szabadkozni kell a múlt örökségéért, a konzervatív oldal pedig még mindig nem hiszi, hogy komoly és jelentős politikai partnerként fogadják el. Ezért uralkodhat el a konfrontatív politikai stílus, amelynek egyik eleme a személyes konfrontáció, és annak eszközeként a posztkommunista rendszerrel való személyi folytonosság oksági, magyarázó tényezőként való bemutatása, amelyre eddigi ismereteink alapján lényeges és szignifikáns bizonyítékok nincsenek. Véleményem szerint eredményesebb kutatási és politikai irány lehet az, amelyben egyrészt elismerjük, kimondjuk a (kvázi) elitmegállapodás felfelcsúszását, és a konvergencia feltételeit keressük és próbáljuk meghatározni, másrészt pedig az eliteljesítmények hiányosságait elemző módon feltárjuk, ami nemcsak a rendszer működése szempontjából fontos, de végeredményben a különböző főbiák ellenszereként az elitkonvergencia érdekeit is szolgálja.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány az Ettersberg Foundation által 2003 októberében hasonló témában Weimarban rendezett konferencián tartott előadásom átdolgozott változata.
- ² Igyekszem Linz és Stepan (...) nyomán következetesen használni ezt a fogalmat a kádárizmus jellemzésére, mert ez világítja meg legjobban az autoriter (pl. Spanyolország) és a puha kommunista diktatúrák közötti különbséget, amely megkülönböztetést az új elit konfigurációs problémakör kibontásánál is alkalmazok.
- ³ Ez irányú empirikus kutatások egy tágabb, a XX. századi magyarországi képviselői elit cirkulációjával foglalkozó OTKA-kutatás részeként készülnek.
- ⁴ Elnézést kérek az olvasótól, hogy az eredetileg angol nyelvű előadás lábjegyzeteit nem magyarítottam, hanem meghagytam a hivatkozott szerzők angol nyelvű publikációt, és nem szerepelnek esetleg olyan írások, amelyek kizárólag magyarul szóltak hozzá a témához.

HIVATKOZÁSOK⁴

- Aron, Raymond (1950) „Social Structure and the Ruling Class” *British Journal of Sociology* (1) 1–16, 126–143.
- Bozóki, András ed. (2001) *The Roundtable Talks of 1989: The Genesis of Hungarian Democracy*. Budapest–New York: CEU Press.
- Dogan, Mattei–John Higley, Elites, Crises, and Regimes in Comparative Perspective in: Mattei Dogan and John Higley eds. *Elites, Crises, and the Origins of Regimes*. 1998. Rowman and Littlefield 3–29.
- Higley, John–Michael G. Burton (1989) *The Elite Variable in Democratic Transitions and Breakdowns*. *American Sociological Review* (54):1 February.
- Higley, John and György Lengyel eds. (2000) *Elites after State Socialism*. Lanham: Rowman and Littlefield.
- Higley, John–Judith Kullberg–Jan Pakulski (1996) *The Persistence of Postcommunist Elites*. *Journal of Democracy* 1996 (7):2 April 133–47.
- Hoffman–Lange, Ursula, Germany: Twentieth Century Turning Points. In: Mattei Dogan and John Higley eds. *Elites, Crises, and the Origins of Regimes*. 1998. Rowman and Littlefield 169–188.
- Ilonszki, Gabriella (2000) in: Frenzel–Zagorska, Janina and Jacek Wasilewski eds. *The Second Generation of Democratic Elites in Central and Eastern Europe*. Warsaw: ISP PAN.
- Linz, Juan–Alfred Stepan (19.) *Consolidation of Democracy in Southern Europe, Latin America and Central Europe*.
- Przeworski Adam (1991) *Eastern Europe. The Most Significant Event in Our Life?* In: Adamski and Wnuk–Lipinski eds, *Challenges to Pluralism in Eastern Europe*. Warszawa: Polish Academy of Science/Institute of Sociology and Philosophy.
- Przeworski, Adam –Susan Stokes- Bernard Manin eds. (1999) *Democracy, Accountability and Representation*. Cambridge University Press.
- Tóké, Rudolf (1996) *Hungary’s Negotiated Revolution 1957–1990*. Cambridge University Press (elsősroban az *Opposition and dissent* c. fejezet).
- Wasilewski, Jacek (2001) „Three Elites of the Central East European Democratization” in: Radolsaw Markowski and Edmund Wnuk–Lipinski eds. *Transformative Paths in Central and Eastern Europe*. Warsaw: Friedrich Ebert Stiftung 133–142.
- Wasilewski, Jacek (1998) „Hungary, Poland, and Russia: The Fate of the Nomenclatura Elites” in: Mattei Dogan–John Higley eds. *Elites, Crises and the Origins of Regimes*. Rowman and Littlefield, 147–168.

LENGYEL GYÖRGY

A magyar gazdasági elit cirkulációja a kilencvenes években: lassulás és bezáródás

AZ ELIT CIRKULÁCIÓJA ÉS A RENDSZERVÁLTÁS

Az elitelméleti hagyomány egyik kulcskategóriája a cirkuláció. Pareto az elitet egy folyóhoz hasonlította, mely állandó lassú változásban van, majd időről időre megáradhat, s aztán ismét visszatér a lassú változás medrébe. A forradalmak – mondja – akár a lassú cirkuláció, akármi miatt törjenek is ki, úgy keletkeznek, hogy az elitben felhalmozódnak az előnytelen reziduumok, míg az alsó rétegekben kitermelődnek az irányításhoz szükséges tulajdonságokkal rendelkezők, s ezek hajlandók az erőszakot is alkalmazni céljaik érdekében (Pareto 1983, Vol. III. pp. 1421–1432).

A cirkulációnak, az elitek változásának többféle típusa lehet. Az új elitelméletben alkalmazott egyik lehetséges tipológia a változás mértékét és módját tekinti irányadónak. Ha a változás széles és mély, módja pedig gyors és kényszerítő jellegű, akkor a cirkuláció forradalmi elitcserét jelent. Egy kvázicserélődés esetét írja le, ha a gyors és erőszakolt változások zajlanak le, amelyek azonban az elitváltozás mértékét és mélységét kevésbé érintik. Ha a változás lassú és békés, mértékét tekintve pedig csekély, akkor inkább a reprodukció tanúi vagyunk. A negyedik típus, a tulajdonképpeni klasszikus elitcirkuláció békés és lassú változásokat jelent, amelyek azonban elég szélesek és mélyek ahhoz, hogy az elit rugalmatlan tagjait kiszűrjék, a klikkesedést, az intézményi beágyazottságon nyugvó érdekviszonyok rögzü-

LENGYEL GYÖRGY

A magyar gazdasági elit cirkulációja a kilencvenes években: lassulás és bezáródás

AZ ELIT CIRKULÁCIÓJA ÉS A RENDSZERVÁLTÁS

Az elitelméleti hagyomány egyik kulcskategóriája a cirkuláció. Pareto az elitet egy folyóhoz hasonlította, mely állandó lassú változásban van, majd időről időre megáradhat, s aztán ismét visszatér a lassú változás medrébe. A forradalmak – mondja – akár a lassú cirkuláció, akármi miatt törjenek is ki, úgy keletkeznek, hogy az elitben felhalmozódnak az előnytelen reziduumok, míg az alsó rétegekben kitermelődnek az irányításhoz szükséges tulajdonságokkal rendelkezők, s ezek hajlandók az erőszakot is alkalmazni céljaik érdekében (Pareto 1983, Vol. III. pp. 1421–1432).

A cirkulációnak, az elitek változásának többféle típusa lehet. Az új elitelméletben alkalmazott egyik lehetséges tipológia a változás mértékét és módját tekinti irányadóknak. Ha a változás széles és mély, módja pedig gyors és kényszerítő jellegű, akkor a cirkuláció forradalmi elitcserét jelent. Egy kvázicserélődés esetét írja le, ha a gyors és erőszakolt változások zajlanak le, amelyek azonban az elitváltozás mértékét és mélységét kevésbé érintik. Ha a változás lassú és békés, mértékét tekintve pedig csekély, akkor inkább a reprodukció tanúi vagyunk. A negyedik típus, a tulajdonképpeni klasszikus elitcirkuláció békés és lassú változásokat jelent, amelyek azonban elég szélesek és mélyek ahhoz, hogy az elit rugalmatlan tagjait kiszűrjék, a klikkesedést, az intézményi beágyazottságon nyugvó érdekviszonyok rögzü-

lését megakadályozzák és a különböző elitcsoportok között megerősítsék az elitegység ethoszát, miközben nagyobb mérvű beáramlási lehetőséget biztosítanak az elitbe (Higley–Lengyel 2000, Bozóki, 2003). Szociológiai tartalmát tekintve a rendszerváltás és az elit cirkulációjának kapcsolatára vonatkozó legfontosabb állítást úgy fogalmazhatjuk meg, hogy a klasszikus elitcsere a békés rendszerváltás előfeltételének tekinthető. Abban az értelemben, hogy amennyiben a politikai és gazdasági rendszer változását széles és mély folyamatos elitcsere előzi meg, akkor ez megkönnyíti az intézményi átmenetet és hozzájárulhat az átalakulás társadalmi költségeinek csökkentéséhez. Tanulmányomban úgy érvelek, hogy a magyar gazdasági elit esetében az elitcsere már a rendszerváltás előtt megkezdődött.

A gazdasági elit tagjain itt azokat értem, akik a nemzetgazdasági újratermelési folyamatokat döntéseikkel érdemben befolyásolni tudják, ennek megfelelő intézményi pozíciót töltenek be. Aligha kétséges, hogy a szűkebb értelemben vett üzleti elit tagjain kívül ide értendők a mindenkor gazdaságpolitika döntéshozói is, mind a tervgazdaság, mind pedig az átmenetgazdaság időszakában. A gazdasági elitre vonatkozó empirikus felvételek 1990-ből, 1993-ból és 1998-ból valók, ezeket kiindulópontként a 80-as évekből származó káderstatisztikákkal vetem össze.

Az alábbiakban a magyar gazdasági elit átalakulásának néhány vonását kívánom bemutatni. Először röviden áttekintem a nyolcvanas évek gazdasági elitjének néhány szociológiai jellemzőjét, majd vázolom a rendszerváltás küszöbén és a 90-es években kialakult képet a gazdasági elit rekrutációjára, karriermintáira és attitűdjére vonatkozóan.

A MAGYAR GAZDASÁGI ELIT NÉHÁNY SZOCIOLÓGIAI JELLEMZŐJE A NYOLCVANAS ÉVEKBEN

A korábbi esetleges minisztériumi káderkimutatásokat követően a hetvenes évek végétől léteztek Magyarországon rendszeres teljes körű statisztikai adatfelvételek az állami felső vezetésre vonatkozóan. Ezek a – maguk idején titkosan kezelt – káderstatisztikák csupán néhány alapváltozóra vonatkozóan tartalmaztak információkat. Ezek alapján a származásról megalapozottan állítható, hogy az a kései tervgazdaság időszakában veszített káderpolitikai jelentőségéből. A gazdasági elit kétféle értelemben nyitott volt. A nyitottság itt értelemszerűleg elsősorban a korábbi káderpolitika preferenciáival összevetve érvényesült, amennyiben, szemben a korai tervgazdaság gyakorlatával, a személyzeti politika irányítói a származást nem tekintették deklarált kiválasztási szempontnak [Bernát 1986]. Ugyanakkor nyitott volt a gazdasági elit az intergenerációs mobilitás mintáit tekintve is: 1984-ben több mint fele munkás, illetve paraszti szár-

mazású, több mint kétötöde fehérgalléros, ezen belül egyhetede értelmiségi származású volt [Statisztikai adatok, 1985].

A nyolcvanas évek végén újonnan belépők között valamelyest csökkent a munkás és mintegy egyötödre növekedett az értelmiségi származásúak aránya. Az intragenerációs mobilitást tekintve lényegesen nagyobb szerepet játszott az értelmiségi és az alkalmazotti eredet, több mint az elit háromnegyede kezdte ily módon pályafutását [Kisdi–Kulcsár 1991; dr. Harcsa et al. 1991]. Az elitbe való bejutás szempontjából a generációk közötti mobilitás nagyobb mértékű volt, mint a generáción belüli.

Politikai és képzettségi összetételét, valamint korát tekintve azonban a gazdasági elit a nyolcvanas évtized végéig változatlanul zárt alakulat maradt, több mint fele ötven év fölötti, több mint háromnegyede párttag és több mint kilenczede felsőfokú végzettségű volt.

A GAZDASÁGI ELIT REKRUTÁCIÓS ÉS KARRIERMINTÁI A RENDSZERVÁLTÁS KÜSZÖBÉN

A magyar gazdasági elit fluktuációja jelentős mértékben növekedett a 80-as évek második felében, a politikai rendszerváltást megelőző időszakban. 1990 elején, még a választások előtt, közel kétötöd volt azoknak a gazdasági vezetőknek az aránya, akik egy éve kerültek vezető pozícióba. A nyolcvanas évek első felében az ilyen vezetők aránya egynegyed alá csökkent. Míg korábban a három évnél nem régebben hivatalban lévők aránya 45% volt, 1990-ben meghaladta a 60%-ot.

Különösen nagymérvű volt a fluktuáció a minisztériumokban, ahol a vezetők háromnegyede három év, s ezen belül több mint fele egy év alatt cserélődött ki, valamint a bankokban, ahol a három évnél nem régebben kinevezett vezetők aránya a négyötödöt is meghaladta, s az egy éve hivatalban lévők aránya 45%-ot tett ki. A bankszférában az intézményi változások következtében azért is volt nagymérvű ez a növekedés, mert a nyolcvanas évek első felében az átlagosnál alacsonyabb volt ebben a szegmensben a fluktuáció, 1990-re viszont ez bizonyult a legmagasabbnak.

Az 1990-es felvétel tanulsága szerint a nyolcvanas évek végén a gazdasági elit – s ezen belül elsősorban a pénzügyi és a minisztériumi vezetés – jelentősen megfiatalodott. Míg korábban a vállalatok, bankok és minisztériumok almintáit egyaránt jellemezte, hogy a vezetők több mint fele ötven év fölötti volt, 1990-re az ilyen vezetők aránya kétötöd alá csökkent. Különösen látványos volt ez a bankárok esetében, mivel részletesebb bontásokat alkalmazva szembeötlő különbséget tapasztalunk a bankárok és a két másik csoport korösszetételében. Míg – némi képp mást bontást alkalmazva – a minisztériumi és a vállalati

vezetőknek közel harmada volt 45 év alatti, az újonnan kiépülő bankszféra vezetői közt ez az arány kétszer ekkora volt. A 35 év alatti vezetők aránya pedig a bankárok esetében mintegy négyszeresen haladta meg az elit átlagát.

Az apa foglalkozásával vizsgált társadalmi összetétel tekintetében az elit változatlanul nyitottnak volt tekinthető: közel fele munkás, paraszti, vagy alsó osztályi származású, mintegy harmada pedig értelmiségi, illetve vezető származású volt.

Ugyanakkor szembeötlő, hogy a vállalatvezetők csoportja jelentősen különbözött a gazdaságirányítás és a bankszféra vezetőitől az értelmiségi és a vezetői származás arányát tekintve. Míg az előbbiben egynegyedes, a két utóbbiban egyharmados, illetve 45%-os az e csoportból érkezők aránya. Különösen magas (17%) a bankárok között a vezető apák leszármazottainak aránya. Ez bizonyára nem független a csoport korösszetételétől, a fiatal vezetők viszonylag magas arányától.

Hasonló tendenciát rögzíthetünk a szülők iskolai végzettségét illetően is. A vállalati vezetők egyötödének rendelkezett az apja felsőfokú végzettséggel, míg a minisztériumi vezetők esetében ez az arány egyharmados, a bankvezetők esetében pedig 44%-os volt. Az anyák esetében a felsőfokú végzettek aránya a vállalati igazgatók között 3%, a minisztériumi vezetők körében 12%-ot, a bankvezetők között 22%-ot tett ki.

Adataink arra utalnak, hogy a vezetői szegmensek között jelentősebb volt a rekrutációs eltérés, mint a vezetési szintek, beosztások között. A kapcsolat dichotóm származási változókkal is rendre szorosabbnak mutatkozik a szegmensek, mint a beosztások esetében. Az összefüggés megint csak az, hogy a vállalati vezetők között jóval több volt a munkásszármazású vagy az olyan, akinek anyja háztartásbeli volt, mint a bankárok és a minisztériumi vezetők közt. Mind a foglalkozás, mind pedig a képzettség tekintetében az anya pozíciója erősebb összefüggést mutatott a vezetői szegmensek szerinti tagolódással, mint az apáé. De mindkét szülő esetében áll, hogy a kapcsolat szorossága erősebb volt a származás és a szegmensek, mint a származás és a beosztások között. Mindez azt mutatja, hogy a gazdasági intézmények eltérő társadalmi szelekciós mechanizmusokat követtek. A vezetés egyes szintjei nem feleltethetők meg minden formai egyezés ellenére sem egymásnak, a vállalati vezetők, bankvezetők, minisztériumi vezetők, bár formálisan ugyanazt a vezetői szintet képviselhetik, mégis más társadalmi háttérrel rendelkeztek.

A rekrutáció és a vezetői szegmensek kapcsolata azonban, mint láttuk, nem független a generációs megoszlástól. Korcsoportonként vizsgálva azt találjuk, hogy a negyvennégy éves vagy fiatalabb vezetők 61%-ának apja volt értelmiségi, vezető, önálló vagy fehérgalléros (köztük a bankárok több mint háromnegyedének, a minisztériumi vezetők 70%-ának). A negyvenöt

éves és idősebb vezetők esetében ezzel szemben az apák 47%-a tartozott a fenti kategóriákba, s a szegmensek közötti különbség elenyésző volt. A szegmensek és a származás közötti kapcsolat a fiatal korosztály esetében jóval erősebb, mint az idősebb vezetők körében. A háztartásbeli anyák aránya jóval kisebb (35%) a fiatal, mint az idősebb vezetők körében (58%). A generációs hatás ebben a vonatkozásban is felerősíti a szegmensek közötti különbségeket, amennyiben a fiatal bankárok és a minisztériumi vezetők közt a korcsoport átlagánál is alacsonyabb a háztartásbeli anyák aránya. Egy ponton, a bankárok esetében a generációs hatás erősebbnek is bizonyul a szegmensek hatásánál, mivel az idősebb bankárok esetében a korcsoport átlagánál is nagyobb a háztartásbeli anyák aránya.

Különösen erős a generációs különbség a szülők iskolai végzettsége tekintetében. Míg a fiatal vezetők esetében egynegyed volt az általános iskolát nem meghaladó végzettségű apák aránya, az idősebb vezetők több mint felére volt ez jellemző. Ugyanez jellemző az anyák végzettségét tekintve a fiatal vezetők 54%-ára, s az idősebb vezetők háromnegyedére. A szegmensek közötti különbségek is rendre erősebbek a fiatal, mint az idősebb vezetők szüleinek iskolai végzettségét illetően. Különösen jelentős a fiatal vezetők szegmensek közötti különbsége az anya iskolai végzettségét illetően.

A háború után született korosztályok esetében tehát mind a szegmensek, mind pedig a beosztások szerinti belső differenciálódás erősebb, mint a háború előtt születetteknél. Ha tehát megkíséreljük a generációs hatást mérlegelni, igen érdekes kettős következtetésre jutunk. Arra nevezetesen, hogy a gazdasági elit új generációja már a rendszerváltás előtt növekvő társadalmi zártságot mutatott, s egyúttal a fiatalok körében nagyobb volt a szegmensek közti rekrutációs különbség, mint az idősebb vezetők között. Tehát a rendszerváltást megelőző időszakra a gazdasági elit fiatalabb korosztályaiban a társadalmi zártság és a szegmentáltság egyszerre növekedett.

A felsőfokú végzettségűek aránya 95%-os túlnyomó többséget tett ki, s ugyancsak magas, közel háromnegyedes volt azoknak az aránya, akik korábban párttagok voltak. A párttagság azonban 1990-re elveszítette azt a kulcsfontosságú szűrő szerepét, amit korábban a lojalitás bizonyításában betöltött. A gazdasági elit – néhány ismert példa ellenére – nem kívánt személyes tagsággal kapcsolódni a pártpolitikához. A volt párttagok zöme 1989-ben, egy részük már korábban kilépett, s nem keresett új pártot magának. Mindez nem jelenti azt, hogy a gazdasági elit tagjai ne vennék igénybe a gazdasági érdekérvényesítés informális politikai csatornáit, s ne lennének olyan pozíciók, amelyek szigorú politikai lojalitást feltételeznek. Csupán arról van szó, hogy a párttagság és a politikai aktivitás nem szükségképpen jelöli ki a mindenkori gazdasági elit rekrutációs bázisát.

A karrierminták esetében közös kelet-európai tapasztalatnak tekinthető, hogy gazdasági elit körében a hetvenes-nyolcvanas években a politikai karrierekkel szemben a folyamatos adminisztratív és műszaki karrierrek bizonyultak dominánsnak. E vonatkozásban főként a lengyel vizsgálatok tapasztalatai voltak meggyőzőek [Wasilewski, 1986]. De hasonló tapasztalatokra vezettek a hazai és a kelet-európai összehasonlító vizsgálatok is [Bóday, 1986].

A magyar gazdasági vezetők döntő többsége, mintegy háromnegyede folyamatos, lépésről lépésre emelkedő karriert futott be a rendszerváltás ellenére is. A folyamatos karriereken belül is az adminisztratív karrierrek domináltak (a vezetők közel fele esetében), míg egynegyed ugrásszerű, s másik egynegyed műszaki, illetve műszaki-adminisztratív pályát futott be. Az adminisztratív karrierrek értelemszerűleg a minisztériumokra és a bankokra, míg a műszaki jellegűek a vállalatokra jellemzőek inkább. Az ugrásszerű karrierrek szegmensek szerinti megoszlása viszonylag egyenletes, csupán a bankokban alulreprezentált.

Az ugrásszerű karrierrek viszonylag kis arányt képviseltek, ezeken belül is meg kell különböztetnünk, azonban a szakértői, a politikai, a menedzseri és a munkásvezető típusú karriereket. A menedzseri típuson azokat értjük, akik azonnal valamilyen vezetői pozícióba kerültek, a „munkásvezető” típusa pedig azokat fedi, akik munkásként kezdtek dolgozni, majd egy kezdeti nagy ugrással lettek vezetők [Szakács, 1990]. E bontás szerint a szakértői és a politikai karrierrek némiképp a minisztériumokban, a menedzseri karrierrek pedig a vállalatoknál felülreprezentáltak.

A „munkásvezetői” típus a bankokban ritkábban fordult elő, mint a másik két szegmensben. Az a feltevés, hogy a menedzseri és a szakértői karrierrek inkább magasabb társadalmi státusú családi háttérrel, míg a politikai és a „munkásvezetői” karrierrek alacsonyabbat feltételeznek, nem igazolódott be. A menedzseri és a politikai karriert befutók körében egyaránt az átlagnál valamelyest nagyobb a munkás családból származók aránya, míg ezzel szemben a kezdeti nagy ugrást végrehajtó „munkásvezetői” típusnál az átlagosnál kisebb. Ez tehát arra utal, hogy a kezdeti nagy ugrás nem a hagyományos munkásigazgatók típusának továbbélését jelenti, hanem zömében a továbbtanulás előtti néhány évet, s a felsőfokú stúdiumok utáni, zömében folyamatos karriert. A fiatalabb vezetőket nagyobbbrészt az adminisztratív karrierrek jellemezték, míg az idősebbek körében a műszaki pályafutás volt némiképp az átlagnál magasabb.

Nem állíthatjuk, hogy az intézményen belüli karrierminta inkább jellemezné a fiatalabb vezetőket és az alacsonyabb pozíciókban lévőket. Ez utóbbi összefüggést az a kereszthatás gyengíti, hogy a főosztályvezetők, osztályvezetők többnyire csak a minisztériumi almintában szerepeltek, ahol viszont az átlagosnál

kisebb volt a helyi karrierminta súlya. Az újonnan kinevezettek körében pedig az átlagosnál kisebb volt az adott intézményben feljövő vezetők aránya [Szakács, 1990].

A vezetők fluktuációja jelentősen eltért a gazdaság három vizsgált szegmensében. Míg a vállalatok esetében a vezetők 42%-a öt évnél régebben dolgozott az adott beosztásban, a bankvezetőknek 44%-a, a minisztériumi vezetőknek pedig 54%-a csak egy éve töltötte be hivatalát. Ennek a hatását képezi le a karriermintákkal való összefüggés is, amennyiben az adminisztratív karriert befutók körében az újonnan pozícióba kerültek, míg az ugrásszerű és a műszaki pályaképek esetében a régebben pozícióba kerültek, vannak felülreprezentálva. A negyvennégy évnél fiatalabbak több mint fele egy évnél nem régebben töltötte be ezt a pozíciót, s csak hatoda öt évnél régebben, az idősebbek közt az utóbbiak aránya egyharmadot meghaladó volt. Vizsgálatunk nem igazolja azt a hipotézist, hogy az ugrásszerű karrier aránya csökken a hierarchiában lefelé haladva. Az ugrásszerű karrier aránya viszonylag stabilan egynegyedes volt a különböző beosztásokban.

Az egyes szegmensek eltértek a karrierminta típusát illetően abban a vonatkozásban is, hogy – a karrier minden korábbi állomását figyelembe véve – a szegmensek közötti mozgás elsősorban a minisztériumi vezetőket, a szegmensen belüli a bankárokat, az adott intézményen belüli karrier viszont a vállalati vezetőket jellemezte.

Az adminisztratív karrier aránya nagyobb a szegmensek közötti mozgással előre jutó vezetők körében, de a politikai karrier aránya nem haladja meg az átlagos 6%-ot. Megjegyzendő, hogy hasonló arányt igazolt vissza az 1987-es káderstatisztikai felvétel is a vállalatok esetében (7%), bár a nem mezőgazdasági szövetkezetek vezetői közt már 14%-os, s a minisztériumi vezetők körében egyötödöt meghaladó volt azok aránya, akiknek előző munkahelye párt- vagy tömegszervezet, illetve fegyveres testület volt [dr. Harcsa et al., 1992].

Mindez lényegében két domináns csoport, a közgazdászok és a mérnökök eltérő foglalkozási jellemzőiből adódik. Míg az újonnan, egy évnél nem régebben érkezett vezetők közel kétharmada közgazdász tisztviselő volt, az öt évnél hosszabb ideje hivatalban lévők közt ugyanilyen arányban voltak mérnökök találhatóak. Az idősebb vezetők közt így a mérnökök, míg a fiatalok közt a közgazdászok voltak felülreprezentálva.

Míg a közgazdászok a szegmensek közötti és a szegmensen belüli, addig a mérnökök az adott intézményen (vállalaton) belüli karriertípusokban voltak felülreprezentáltak.

AZ ELITREKRUTÁCIÓ TENDENCIÁI A KILENCVENES ÉVEKBEN: LASSULÁS ÉS BEZÁRÓDÁS

Az elitcsere sebességét, s közvetve mértékét is, az újonnan bekerültek aránya jelzi. Ennek alapján a kilencvenes években a gazdasági elit cserélődésének jelentős lassulásáról beszélhetünk. Az utóbbi egy évben bekerültek aránya kétötödörről egyhatodra csökkent a gazdasági elit egészében, s a csökkenés minden vizsgált szegmensben bekövetkezett. Az esés különösen számottevő volt a minisztériumok vezetése esetében, hiszen ebben a szegmensben 1990-ben – s ne feledjük, az a felvétel még a választások előtt készült – az egy éve bekerültek tették ki az elit több, mint felét. Olyan helyzet állt tehát akkor elő, hogy az intézményi változásokkal a gazdaságirányítás területén lényegében egy új, pozíciójában még kevésbé megerősödött vezetői garnitúra szembesült. Az éves bekerülési ráta csökkenésének további sajátossága, hogy ez a csökkenés már a kilencvenes évek első felében bekövetkezett. 1993 és 1998 között a ráta – szegmensenként eltérően – már csak kisebb mértékben csökkent, vagy stagnált. A másik említést érdemlő jellegzetesség az, hogy az éves bekerülési ráta az átmenetgazdaság időszakában (mind 1993-ban, mind pedig 1998-ban) alacsonyabb szinten állt be, mint amilyen a kései tervgazdaság időszakában volt: szemben az akkori közel egynegyeddél, egyhatod körül mozgott.

1. táblázat. Azok aránya, akik az elmúlt évben kerültek jelen pozíciójukba 1984–1998 (%)

	1984	1990	1993	1998
Minisztérium	26,9	53,9	15,2	16,7
Országgyűlés			2,6	3,4
Bank	22,9	46,2	19,4	16,7
Állami vállalat	20,0	27,3	16,8	16,0
Magánvállalat			19,4	14,5
Gazdasági elit	22,7	38,1	15,9	12,9
Gazdasági elit (Országgyűlés nélkül)	22,7	38,1	17,7	15,9
N	4890	360	339	240

Hasonló tendenciákat olvashatunk ki az utóbbi három évben bekerültek arányát tükröző megoszlásokból is. Az utóbbi három évben elitpozícióba kerültek aránya 1990-ben közel kétharmadot tett ki, s fokozatosan csökkent vissza arra a 45% körüli szintre, amelyen a nyolcvanas évek közepén állt. A hároméves cserélődési ráta szegmensenként jellegzetes eltéréseket mutat.

A gazdasági elit cirkulációjára vonatkozó elemzések egy része a hazai vállalkozói rétegre koncentrált (Laki, 2002), más ré-

szük a külföldi tulajdonú cégek (Kovách–Csite, 1999) és a bankok (Szalai, 2001) elemzésére is kitér. Egy, a vállalati és a politikai elitre vonatkozó reprezentatív felmérés tapasztalatai azt mutatják (Szelényi–Glass, 2003), hogy az 1993-as nagyvállalati vezetők mintegy háromnegyede volt már valamiféle vezetői pozícióban 1988-ban is, az új politikai elitnek pedig kevesebb, mint hatvan százaléka. Egy másik felmérés tapasztalata szerint (Kolosi, 2000) a kilencvenes évek második felében a piaci elit több mint kétötöde rekrutálódott a korábbi redisztributív elitből.

A mi adataink arra utalnak, hogy a korábbi nagymérvű fluktuáció visszahatásaként a kilencvenes években a minisztériumokban a vezetőcsere jelentősen lassult, s ez nem csupán 1990-hez, hanem 1984-hez képest is kimutatható. Ezzel szemben a bankok esetében az így mért fluktuáció nagyobb maradt, mint a kései tervgazdaságban volt. Az állami vállalatok vezetése esetében – miközben az ilyen cégek aránya jelentősen csökkent, s körük a privatizációt követően a közüzemekre és néhány stratégiai cégre korlátozódott – a korábbi viszonylag alacsony fluktuáció éppen a kilencvenes évek végére gyorsult fel.

Mindez azonban nem feledtetheti az összképet: szegmensenkénti eltérések és sajátosságok mellett is igaz, hogy az elit cserélődése már a nyolcvanas évek második felében felgyorsult, 1990-ben érte el a csúcspontját, majd a folyamat fokozatosan lassult és konszolidálódott.

2. táblázat. Azok aránya, akik az elmúlt 3 évben kerültek jelen pozíciójukba, 1984–1998 (%)

	1984	1990	1993	1998
Minisztérium	51,5	76,5	67,4	43,1
Országgyűlés			17,9	6,9
Bank	38,7	83,1	71,0	50,0
Állami vállalat	41,2	48,0	49,6	60,0
Magánvállalat			55,2	41,8
Gazdasági elit	45,1	62,2	53,4	36,7
Gazdasági elit (Országgyűlés nélkül)	45,1	62,2	58,0	46,2
N	4890	360	339	240

Az intergenerációs mobilitás tekintetében a gazdasági elit a kilencvenes években a bezáródás jeleit mutatta. A munkás, paraszti és alsó osztályi származásúak aránya – akik az elit felét tették ki az évtized elején – egyharmad alá csökkent, s ezen belül különösen jelentős volt a csökkenés a vállalati szektorban. Hasonló csökkenést mutat azoknak az aránya, akiknek az anyja háztartásbeli volt.

3. táblázat. A gazdasági elit származása 1990–1998
(munkás, paraszti és alsó osztálybeli apák százalékos aránya)

	1990	1993	1998
Minisztérium	45	31,0	29,2
Országgyűlés	-	37,8	32,8
Bank	33	25,0	26,7
Állami vállalat	55	37,8	24,0
Magánvállalat	-	40,5	18,2
Gazdasági elit	50	35,3	30,0
N	364	323	240

4. táblázat. A gazdasági elit származása 1990–1998 (háztartásbeli anyák százalékos aránya)

	1990	1993	1998
Minisztérium	37,8	35,6	34,7
Országgyűlés	-	43,6	46,6
Bank	41,0	39,3	23,3
Állami vállalat	58,4	46,8	44,0
Magánvállalat	-	50,0	30,9
Gazdasági elit	49,4	44,2	36,3
N	341	335	240

Mivel a bankárok között eleve a középosztályi származás dominált, így összességében az évtized végére az üzleti eliten belül a munkás származásúak aránya egynegyed alatti, míg a gazdaságpolitikában egyharmad körüli volt. Arra a kérdésre, hogy szülei, nagyszülei között voltak-e vállalkozók, az évtized végén az aktív népesség ötöde felelt igennel, míg a gazdasági elitnek több mint fele. Ez annál inkább figyelemre méltó eltérés, mert még a vállalkozóknak is csupán valamivel több, mint harmada számolt be vállalkozói családi hagyományokról.

Az intragenerációs mobilitásra az évtized elején, a rendszerváltás ellenére is, a folyamatos karrierrek mintegy háromnegyedes túlsúlya volt jellemző. Az ilyen karrierrek aránya a kilencvenes években változatlanul túlsúlyban maradt. Az évtized elején hozzávetőleg minden negyedik elittagnak volt előző beosztása is annál a szervezetnél, amelynek élére került. Az évtized végére már minden második ilyen volt. Különösen jelentősen, mintegy három és félszeresére nőtt a szervezeten belüli karrierminták aránya a minisztériumok esetében.

5. táblázat. Előző pozíciója is a jelen szervezetben volt
(1990, 1998, %)

	1990	1998
Minisztérium	20,8	70,8
Országgyűlés		15,5
Bank	15,4	43,3
Állami vállalat	37,4	44,0
Magánvállalat		63,6
Gazdasági elit	28,9	49,6
N	364	240

Rendkívül alacsony (egytedes körüli) volt a tervgazdaságban a női elittagok aránya, ami a rendszerváltással valamelyest növekedett, s egyhatedes körüli szintet ért el. Ebben a vonatkozásban nem az üzleti és a gazdaságpolitikai szektorok között volt alapvető különbség. Az évtized végére kialakult kép szerint az Országgyűlésben és a vállalatoknál jóval átlag alatti, míg a minisztériumoknál és a bankoknál egynegyed körüli volt a női elittagok aránya. Ennek egyik vélhető oka az, hogy ezekben a nagy hierarchikus szervezetekben az átlagnál jóval nagyobb a fehér-galléros női munkaerő aránya.

6. táblázat. Nők aránya a gazdasági elitben (1984–1998, %)

	1984	1990	1993	1998
Minisztérium	13,3	19,6	30,4	26,4
Országgyűlés			5,1	6,9
Bank	9,4	18,8	25,8	23,3
Állami vállalat	6,7	14,1	11,9	4,0
Magánvállalat			9,0	7,3
Gazdasági elit	9,3	16,5	15,6	14,6
N	4890	365	340	240

Mint láttuk, a tervgazdaságban a vezetők több mint fele ötven év fölötti volt. Ezek aránya a rendszerváltás körüli években kétötöd alá csökkent. Az évtized végére azonban ismét elérte azt a szintet, mint a nyolcvanas évek közepén. Az átlagosnál nagyobb volt az időbeli ingadozás a minisztériumi vezetésben. Egy szektorban nem következett be a visszarendeződés ebben a tekintetben: a bankok vezetői közt változatlanul egynegyed alatti maradt az idősek aránya.

7. táblázat. Az 50 évesnél idősebbek aránya a gazdasági elitben (1984–1998, %)

	1984	1990	1993	1998
Minisztérium	53,8	33,3	30,4	58,3
Országgyűlés	–	–	35,9	60,3
Bank	54,7	29,4	22,6	23,3
Állami vállalat	53,6	45,4	46,0	52,0
Magánvállalat	–	–	38,8	54,5
Gazdasági elit	53,7	39,1	37,1	52,9
N	4890	361	340	240

Mindezek közben a volt szocialista párttagok aránya, mely még 1990-ben is a gazdasági elit háromnegyedét tette ki, az évtized végére az elit felére csökkent. Két szegmens mutatott ettől jelentős eltérést. A bankároké, akiknél az arány egyharmadra csökkent, s az állami vállalatok vezetőié, akik közt – a jelentősebb fluktuáció ellenére – alig volt változás ebben a tekintetben, s háromnegyedük az évtized végén is olyanok közül került ki, akik korábban szocialista párttagok voltak.

8. táblázat. Szocialista párttagok aránya (1984) és a volt szocialista párttagok aránya (1990, 1993, 1998) a gazdasági elitben (%)

	1984	1990	1993	1998
Minisztérium	81,0	81,4	50,0	52,8
Országgyűlés			42,9	50,0
Bank	77,7	63,8	42,9	33,3
Állami vállalat	82,9	74,4	71,9	76,0
Magánvállalat			67,7	41,8
Gazdasági elit	82,0	73,8	61,6	49,6
N	4890	364	284	240

A hagyományok, értékek és a viselkedés közötti kapcsolat az elit esetében is meglehetősen bonyolult. Az elit szélsőséges és különös módon individualisztikus értékeket vall. David Riesman kötetcímét parafrazálva ráillik a magányos elit elnevezés. (Riesman, 1973, Janky–Takács, 1997) Azonban a gazdasági elit nem a Riesman-féle értelemben magányos. Minden más társadalmi csoporttól különbözik, ha azt a kérdést vizsgáljuk, hogy ki vagy mi védi meg legjobban az ember érdekeit. Az elit – sokkal inkább, mint akár a vállalkozók, akár a szakértelmiségiek vagy akár az alacsonyabb szintű vezetők – elsősorban saját magában hisz. Nem az elitben, mint a hatalmat gyakorló szűk társadalmi csoportban, hanem saját magában, az egyén-

ben. Az elit nem hisz sem a konstruált szervezetek, sem a primordiális kapcsolatok érdekvédelmi képességeiben. Azt tanulta meg és azt vallja, hogy az egyénnek magának kell kiküzdenie a cselekvési lehetőségeket, s gyakorolnia a kontrollt a döntési alternatívák felett. Azt tanulta meg, hogy ő dönt, ő oldja meg a problémákat, s ami ezen kívül van, az korlátozó feltétel, veszélyforrás, s csak a legkritkább esetben támasz. Míg az átlagnépesség közel kétötöde úgy véli, hogy az ember érdekeit még mindig leginkább a családja védi meg, az elitnek csupán egyhatoda véli ezt. Az aktív népesség további kétötöde gondolja, hogy az állam, a pártok, az érdekvédelmi szervezetek alkalmasak legfőképp az érdekvédelemre, az elitnek csak negyede gondolja így. Az elit döntő többsége, háromötöde az egyént jelöli meg az érdekvédelem fő forrásaként, s ez az arány háromszor nagyobb, mint az átlagnépességben belül.

Egy másik jelenség ugyancsak a szubjektív és az objektív élethelyzetek közötti kapcsolat bonyolult és áttételes voltára világít rá. Az elit tudatában van privilegizált körülményeinek, s úgy véli, hogy az egyén társadalmi helyzetét elsősorban a munka, a szaktudás és a képzettség határozzák meg. A társadalom döntő többsége ezzel szemben úgy gondolja, hogy a társadalmi helyzetet elsősorban az anyagi körülmények determinálják. Általánosságban minél alacsonyabb társadalmi csoportba tartozik valaki, annál inkább véli úgy, hogy az anyagi körülmények a döntőek. A befolyás és a társadalmi kapcsolatok jelentőségéről első pillantásra úgy tűnik, hogy az elit ebben is inkább hisz, mint más társadalmi csoportok. Szorosabban szemügyre véve azonban kitűnik, hogy ez a vélekedés elsősorban a középosztály, azon belül is a vállalkozók és a fehérgallérosok sajátja.

Abban nincs meglepő, hogy az évtized végén az elit véleménye élesen eltér az átlagnépességétől a munkanélküliség megítélésében. Míg az aktív népesség fele, addig az elitnek szinte teljes egésze úgy gondolta, hogy a társadalom problémái nem oldhatók meg a munkanélküliség vállalása nélkül, hogy a munkanélküliség szükségszerű társadalmi jelenség. Ebben a vonatkozásban a vezetők és a szakértelmiségiek véleménye közelebb állt az elitéhez, mint a munkásokéhoz.

A normaszegő magatartás tekintetében ugyancsak élesen eltér az elit és az átlagnépesség véleménye. Míg a népesség döntő többsége, négyötöde igaznak tartja magára nézve, hogy az embernek, ha előre akar jutni, olykor át kell hágnia bizonyos szabályokat, az eliten belül az így vélekedők aránya kétszer kisebb. Az emberek mikor ezzel a kérdéssel szembesülnek, nagy valószínűséggel olyan, a bürokratikus szabályokat lazító, az életet egyszerűbbé tevő ügyeskedésekre gondolnak, mint amelyek a második gazdaság kiépülése során elterjedtek. Az ilyen vélemények elterjedtsége nem szükségképpen azonos a korrupciós magatartásminták tényleges elfogadásával, de az is világosan

látszik, hogy az ellennorma nem hatékony. A korrupció megítélésében egyébként hasonló kettősség mutatkozik. Az átlagnépesség a korrupcióval kapcsolatos jelenségeket elterjedtebbeknek és természetesebbnek tartja, míg az elit az ilyen jelenségeket szűkebb körűnek és elítélendőbbnek véli. Mindenesetre a normaszegő magatartás tolerálása elég magas az eliten belül is ahhoz, hogy igazolni lássuk azt a dahrendorfi véleményt, mely szerint az attitűdök változásához évtizedekre van szükség.

Meglehet, az elit és a vonakodó többség közötti véleménykülönbség mindenkor természetesnek tekinthető. Nyilvánvaló azonban, hogy minél nagyobbak a különbségek az elit és az átlagnépesség véleménye közt, annál inkább korlátozott az elit akciópotenciálja. Hasonlóan fontos kérdés, hogy vannak-e markáns különbségek az eliten belül az értékek és attitűdök tekintetében, olyan különbségek, amelyek az elit fragmentációját vetítik előre. A gazdasági eliten belül számos tekintetben találunk különbségeket az üzleti és a gazdaságpolitikai elit véleménye közt. A gazdaságpolitikusok kevésbé privilegizált helyzetűek és kevésbé voltak elégedettek életesélyeikkel, mint az üzleti elit tagjai. A képviselők érzékenyebben és elítélőbbben nyilatkoztak a normaszegő magatartásról, mint az elit átlaga. A minisztériumi vezetők túlterheltebbnek és fáradtabbnak érezték magukat, mint a többiek. Az üzleti elit tagjai inkább a kemény munka és az individualizmus értékeit, míg az adminisztratív elit tagjai inkább az iskolai teljesítmény jelentőségét hangsúlyozták. Ezeknek a különbségeknek a legtöbbje statisztikailag szignifikáns volt, de inkább érték- és véleményvariációkat jelentett meg, mint a gazdasági elit fragmentációját.

KÖVETKEZTETÉSEK

Azt mondhatjuk, hogy a magyar gazdasági elit fluktuációja a rendszerváltást megelőző időszakban jelentős mértékben, mintegy másfélszeresére növekedett. Különösen nagymérvű volt a fluktuáció a minisztériumokban és a bankokban, ahol 1990 elején, még az első szabad választások előtt, a vezetők mintegy fele egy év alatt cserélődött ki.

A magyar gazdasági elit cseréje tehát a rendszerváltás előtt megkezdődött. Új volt-e ez az újonnan pozícióba került elit? A fentebbi elemzés eredményeiből kiderül, társadalmi arculatát tekintve tartalmazott új vonásokat. Fiatalabb, magasabb társadalmi presztízsű csoportokból érkező, zártabb társadalmi alakulat ez, mint elődje volt. Voltak azonban a régire emlékeztető vonásai is. Változatlanul döntő mértékben férfiakból, felsőfokú végzettségűekből és olyanokból állt, akik korábban párttagok voltak, de többségükben már kiléptek a pártból. Ha megvizsgáljuk, hogy az újonnan kinevezettek legutóbbi munkahelye a je-

lenlegivel azonos-e, azt találjuk, hogy az egy éve kinevezettek több mint háromnegyede az adott intézménynél, vállalatnál dolgozott előző pozíciójában is. Összhangban volt ez a folyamatos, adminisztratív karrierék túlnyomó arányával. Ugyanakkor a karrierék korai stádiumában jelentős arányú volt a szegmenseken belüli és a szegmensek közötti mozgás. Az új gazdasági elit az átlagnépességnél sokkal inkább volt hajlandó a piaci tapasztalatok, a növekvő jövedelemkülönbségek és a vezető-kiválasztásban a meritokratikus elemek pozitív értékelésére.

Az elitcsere sebességét és mélységét illetően a nyolcvanas évek végi jelentős változásokhoz képest a kilencvenes évek második fele a lassulás és bezáródás jeleit mutatta. Hasonlóképpen a lassulás és konszolidálódás jele az idősebb vezetők arányának növekedése az elit egészében. Az elit ugyanakkor valamelyest nyitottabbá vált a pártlojalitás tekintetében (mivel a volt párttagok aránya csökkent, s az egyéb pártaffiliáció jelentéktelen arányú maradt). Ugyancsak valamelyest nyitottabbá és kiegyensúlyozottabbá vált a gazdasági elit a nemek szerinti összetételt tekintve, bár a női vezetők aránya változatlanul jelentősen alatta maradt az aktív népességen belüli arányoknak.

Kétségtől mérlegelés kérdése, hogy hogyan minősítsük a nyolcvanas évek végén tapasztalt elitcserét. Mértéke jelentős volt, s ettől lehetne akár klasszikus, akár forradalmi cirkulációnak is tekinteni. A cserélődés módja az, ami ilyenkor dönthet, s ekkor az az eldöntendő kérdés, hogy a cirkuláció módjának két attribútuma – a sebesség és a jelleg – közül melyiknek van nagyobb súlya, mivel az elit cserélődése gyors volt ugyan, de békés karakterű. Amellett érvelnék, hogy ilyenkor a cirkuláció karakterének van nagyobb jelentősége, mivel ez áll közvetlenebb összefüggésben az intézményi változások jellegével, azzal, hogy forradalmi lendülettel elsöprik-e a régi rendet, vagy az elitek megállapodása révén békés átmenetet biztosítanak. A magyar eset ez utóbbira példa.

Azonban látnunk kell, hogy – legyenek bármily tudatosak is az elit törekvései az intézményi változásokat illetően – a békés átmenetnek is lehetnek nem szándékolt mellékkövetkezményei. Adataink arra utalnak, hogy a magyar gazdasági elit többszörösen kicserélődött személyi összetételében, s változott társadalmi összetételében is, amennyiben jelentősebb mértékben merít a középosztályból. Változtak rekrutációs kritériumai, amelyek közt a politikai lojalitással szemben inkább a személyi és szervezeti lojalitás elemei nyertek teret. Változott a tulajdonhoz és vezetéshez való viszonya, változott beállítottsága, mivel a legkevésbé sem kollektivistikus, hanem jóval inkább meritokratikus és individualisztikus elveket vall. A régi elit azonban mindezek ellenére itt van. Nem csupán egy-egy emblemikus figurájával van jelen, akiknek szerepe ebből a szempontból inkább szimbolikus jelentőséggel kellene bírjon. Azzal van jelen, hogy átha-

gyományozott egy üzleti és gazdaságpolitikai magatartásmin-tát. Meglehet, ugyanazok a képességei, amelyek alkalmassá tet-ték a kompromisszumra és érdekeltté tették az átmenetgazda-ság elfogadásában, egyszerismind egy üzleti és politikai stílust is meggyökereztettek. Egy olyan stílust, amelynek a modernizá-ció korai szakaszára visszanyúló hagyományai vannak, s jelleg-zetes vonásait a kijárás, az informalizmus és a színlelt teljesít-mények adják. Ez az az örökség, amelyik – összefonódva a má-sodik gazdaságból örökölt tömeges magatartásmintákkal – hoz-zájárul ahhoz, hogy a magyar gazdaságban a teljesítményeket gyakran az újraelosztáshoz, a támogatásokhoz és az állami meg-rendelésekhez kapcsolják, miközben az adótudatosság alacsony szintű, s a kártyákat olykor – ahogy mondani szokták –, az asz-tal alatt osztják. Ezek olyan vonások – miként arra Leopold La-jos közel száz éve rávilágított [Leopold, 1988 (1917)] –, melyek a piactudatossággal nemigen férnek össze, legfeljebb annak lát-szatával.

IRODALOM

- Bernát János 1986, Az állami és szövetkezeti vezetők rekrutációja és mobilitá-sa, in: Lengyel Gy. (szerk.), A gazdasági vezetők rekrutációja, képzettsége és karriermintái a tervgazdaságban Bp., Szociológiai Műhelytanulmányok
- Bóday Pál 1986, Vállalati felső vezetők pályafutása nemzetközi összehasonlításban, in: Lengyel Gy. (szerk.), A gazdasági vezetők rekrutációja, képzettsége és karriermintái a tervgazdaságban Bp., Szociológiai Műhelyta-nulmányok
- Bozóki András 2003, Theoretical Interpretations of Elite Change in East Central Europe, in: Mattei Dogan (ed.), Elite Configurations at the Apex of Power, Brill, Leiden-Boston
- Dogan, Mattei (ed.) (2003), Elite Configurations at the Apex of Power, Brill, Leiden-Boston
- dr. Harcsa I. (et al.) 1991, Vezetők a nyolcvanas években Bp. KSH.
- Higley, J.-G. Lengyel (ed.) 2000, Elites after State Socialism. Theories and Analysis. Rowman and Littlefield, Lanham
- Janky Béla-Takács Károly 1997, A magányos elit. In: Janky Béla-Vedres Ba-lázs (szerk.), A magyar gazdasági elit a kilencvenes évek elején. Bp. BKE Szociológiai Műhelytanulmányok
- Kisdi János-Kulcsár Rózsa 1991, A hatalom gazdasági elitje az elmúlt évtized-ben. Statisztikai Szemle 10. sz. 789-797. o.
- Kolosi Tamás 2000, A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerke-zete. Osiris, Budapest
- Kovács Imre-Csíste András 1999, A posztszocializmus vége. A magyarországi nagyvállalatok tulajdonosi szerkezete és hatékonysága 1997-ben. Közgazda-sági Szemle, XLVI. évf., 2. sz., 121-144. o.
- Laki Mihály 2002, A nagyvállalkozók tulajdonszerzési esélyeiről a szocializ-mus után, Közgazdasági Szemle, XLIX. évf. 1. sz. 45-58. o.
- Lengyel György (szerk.) 1986, A gazdasági vezetők rekrutációja, képzettsége és karriermintái a tervgazdaságban Bp., Szociológiai Műhelytanulmányok 3.

- Leopold Lajos jr. 1988 [1917], *Színlelt kapitalizmus*. *Medvetánc* No. 2–3. pp. 321–355.
- Maizl Erika 1991, *A gazdasági elit véleménye a vezető kiválasztásban szerepet játszó tényezők fontosságáról* Bp. (Szakdolgozat, BKAE)
- Mikhalev, Vladimir (ed.) 2003, *Inequality and Social Structure during the Transition*. Palgrave, Macmillan, UNU, WIDER, Houndmills
- Nagy Beáta 2001, *Női menedzserek*. Aula, Bp.
- Pareto, V. 1983, *The Mind and Society: a Treatise on General Sociology*. Harcourt, Brace and Company, N. Y., vols. I–IV.
- Répási Erika 1991, *Foglalkozások presztízse*, Bp. (Szakdolgozat, BKAE)
- Statisztikai adatok az állami és a szövetkezeti vezetőkről, 1984 Bp. 1985
- Riesman, David 1973, *A magányos tömeg*. KJK, Bp.
- Szakács Andrea 1991, *Felsőszintű gazdasági vezetők karriertipológiája*, Bp. (Szakdolgozat, BKAE)
- Szalai Erzsébet 2001, *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*, Bp. Aula K.
- Szelényi Iván–Christy Glass 2003, *Winners of the Reforms: The New Economic and Political Elite*. In: Mikhalev, Vladimir (ed.) *Inequality and Social Structure during the Transition*. Palgrave, Macmillan, UNU, WIDER, Houndmills, pp. 75–98.
- Székely Judit 1986, *Adalékok a gazdasági szférában dolgozó felsőszintű vezetők iskolai végzettségének elemzéséhez*, in: Lengyel Gy. (szerk.), *A gazdasági vezetők rekrutációja, képzettsége és karriermintái a tervgazdaságban* Bp., Szociológiai Műhelytanulmányok
- Wasilewski, Jacek 1986, *Az igazgatók társadalmi-szakmai pályafutása Lengyelországban*, in: Lengyel Gy. (szerk.), *A gazdasági vezetők rekrutációja, képzettsége és karriermintái a tervgazdaságban* Bp., Szociológiai Műhelytanulmányok

SZABÓ MÁTÉ

A „nép” és az „elit” populista szembeállítás, mint mobilizációs keretértelmezés (frame) Magyarországon 1989 előtt és után¹

A populizmus sokértelmű és sokágú koncepciója² tartalmazza az „*elitellenesség*” motívumát is, amelyet különféle kontextusokban helyez el. Lehetséges kapcsolódás az *autoriterdik-tatórikus rendszer*, avagy a *demokrácia kritikája* vagy akár elutasítása, mert hiszen az is az intézmények olyan rendszere, amely *elszakítja az elitet* a társadalomtól, avagy a populista szóhasználat szerint *a néptől*. A populizmus ideológiai, politikai mozgalom, politikai stílus, és mindezek részelemeinek sajátos vegyülete konkrét megjelenései formáiban³. Magyarországon az ellenzéki irányzatok vitája a „*népi-urbánus vita*”⁴ néven híresült el, amelynek közvetlen kapcsolódásai vannak az 1989 előtti, a Kádár-rendszer elleni ellenzékiiség történetéhez is⁵. Ahogyan azt a téma kutatói sokszor és sokféleképpen, de mindannyian megfogalmazták, a magyar ellenzéken belül már nagyon korán megjelent ennek a „*népi-urbánus*” elkülönülésnek az újratermelődése⁶, amely bizonyos értelemben a magyarországi ellenzéki mozgalmak fejlődésének fő differenciáló megoszlásának tekinthető.

Sokan és sokféleképp világitották meg ezt a különbséget, amely témánk szempontjából azért olyan lényeges, mert a népi irányzat kötődött a magyar populista hagyományhoz, és a *nép-elit* idegenség nyilvánvalóan megjelent a Kádár-rendszerben, most azonban eltérően a két világháború közötti kontextustól,

ahol az úri-vidéki Magyarország ellentéte volt, a *nomenklatura* és a *nép* ellentétévé vált.

A populista séma elitellenessége teljes mértékben alkalmazható a kommunista rendszer elidegenedett elitjének és a vele szemben álló népnek a mozgalmak számára oly fontos framingfolyamatban való felhasználására. A *framing*, a *keretezés*, eredetileg Erving Goffman szociálpszichológus kategóriája, amelyet a mozgalom- és tiltakozáskutatás sokszorosan értelmezve olyan gondolati sémák, diskurzusminták jelölésére használ⁷, amelyek közös szemléleti kereteket adnak a mozgalmak aktivistái, tagjai és potenciális támogatói számára, és a mozgalom diffúzióját, terjedését segíthetik elő propagálásuk révén. A frame öröklődik, de változik is, tartósságát éppen az adhatja, hogy a valóság, a környezet változásait képes sémáiban úgy értelmezni, hogy azok továbbra is mobilizálóan hassanak. Ez történt a két világháború közötti elit–népi szembeállítással is, amely az úri–magyar paraszti helyett a Kádár rendszerben rezsim-nomenklatura és magyar népi-nemzeti ellentétének a formáját ölthette, és ily módon nagymértékben alkalmazható volt a rezsim kritikájára és az azzal szembeni mobilizációra. A framingfolyamat több elemből áll, *antagonista* eleme az exkluzív és igazságtalan, legitimáció nélkül hatalmat gyakorló csoport felé irányult, a *protagonista* elem pedig a kirekesztett, közösségi, a nemzeti hagyományt őrző népet fogta össze. A *master frame*, az *uralkodó keret* alapja az *injustice frame*, az *igazságtalanságmagyarázat*. A kis, szűk, legitimáció nélküli, külső és belső erőszakkal uralkodó elitnomenklatura nyilvánvalóan igazságtalanul bitorolja a hatalmát és javait, és kirekeszti azokból a kollektív javak legitim tulajdonosát, a szuverenitás letéteményesét, a népet.

A népi ellenzéki ség ebben a vonatkozásban igen jól megalapozott és Magyarországon nagyon széles kulturális kisugárzással rendelkező, a kommunisták számára is kikerülhetetlen és kikezdhethetetlen kulturális teljesítményekre, műalkotásokra, művészeti és irodalomtörténeti irányzatokra építhette politikai mondanivalóját⁸, amely a cenzúrázott nyilvánosságban többnyire nem manifesztáltan, hanem a mindenki által ismert frame ki nem mondott, de mindenki által ismert tartalmi következményeként csak az informális szférában jelent meg. Mindenki tudta azt, hogy pl. mit is jelentenek Illyés Gyula, Csoóri Sándor, Csurka István műveinek alakjai, konfliktusai, megoldási javaslatai – emiatt ellenőrizték, korlátozták a szerzőket és műveiket nyilvánosságát és forgalmát. Nem kellett politikai program akkor, ha a kulturális tartalmak a hagyomány és értékek révén olyan nyilvánvalóan széles körben jelen lehettek.

A demokratikus ellenzéknek nevezett szocialista-liberális hátlózat tagjai nem építhettek ilyen erős és széles körben elfogadott kulturális háttérre. Szemléletmódjuk a polgári társadalom-

tól a civil társadalom, a szocialista demokráciától a „jelzők nélküli” avagy a liberális demokrácia, a szocialista piacgazdaságtól a piac felé fejlődött⁹. Elitkritikájuk nem populista jellegű. Népfogalmuk nem a durkheimi értelemben vett organikus szolidaritás hordozója, hanem a közvetlen demokratikus és populista tartalmaktól megtisztított Rousseau-féle népszuverenitási koncepció. A Tönnies-féle közösség és társadalom közötti különbség jól jellemzi a két irányzat protagonistá frame-jét az elit szemben álló kollektívumról. Az elit a demokratikus ellenzék társadalomkritikájában a marxi elidegenedéskoncepcióval, avagy a weberi bürokráciaelmélet átértelmezésével és alkalmazásával kapja meg a magáét. Az elit elidegenedett, bürokratikus, sőt még az se, mert nem professzionális, hanem politikainomenklaturális alapon rekrutálódik, tevékenysége zavarja, akadályozza a piac, a civil társadalom és a jogállam normális, nyugati struktúráinak működését. Antagonisztikus frame áll az elittel szemben itt is, de más alapokon értelmezi az igazságtalanság, a hatalom és a kirekesztettség kialakulását. Elit és tömeg áll szemben ebben a rendszerkritikában, amely nem populista alapú, hanem pozitív modellje a nyugati társadalmak demokratikus elitizmus vs. részvételi demokrácia dilemmájában gondolkodott.

A két irányzat társadalom- és politikakritikája ugyanarra a magyar és a többi kommunista rendszerre jellemző problémát állította előtérbe, az elit uralmát és a társadalom többségének kirekesztettségét a hatalomból, azaz a rendszer igazságtalan és autoriterjellegét az ellenzéki diskurzusban, azonban más-más modellekben, paradigmákban, vagy ha tetszik framekombinációkban építette fel kritikáit és pozitív modelljeit. Míg az egyik megközelítés a populista sémát alkalmazta, a másik a civil társadalom-plurális demokrácia–demokratikus elitizmus sémáit. Az ellenzéki diskurzusok a rendszerváltási folyamatban pártpolitikai diskurzusokká, programokká, szervezeti modellekké, legitimációs elvekké formálódhattak, amennyiben a rendszerváltás folyamata lehetőséget biztosított a korábbi ellenzéki elitek, elleneltek számára ahhoz, hogy az új politikai elit részévé válhassanak.

Magyarországon ez a lehetőség megadatott mindkét irányzat erre képes és alkalmas képviselői számára. Az egykori ellenzéki mozgalmak utódpartjai, az MDF, a MIÉP, az SZDSZ, a Fidesz a pártpolitikai diskurzus és a hatalompolitikai verseny stabil tényezői voltak a rendszerváltás és az európai csatlakozás közötti stabilizációs és intézményesedési periódusban. Részei a parlamentnek, ellenzéki avagy kormánypárti, illetve azt támogató pozíciókban, tehát részesedtek a hatalomból. Akkor is, ha több okból csökken az eredetileg a rendszerváltás előtt az ellenzéki mozgalmakban aktív szerepet betöltő személyek jelenléte a pártpolitikában, az általuk kidolgozott sémák hagyományai

megrögződnek a pártpolitikában, kultúrában és diskurzusban. Ebben a vonatkozásban a magyar ellenzék jelentős elit-kooptációjáról beszélhetünk, ha pl. összevetjük ezt a volt NDK ellenzéki mozgalmainak 1989 utáni karrierlehetőségeivel¹⁰. Ott a polgári mozgalmak az első választásnál kiszorulnak a hatalomból, és az NSZK-ban kialakult politikai struktúra termelődik újra, illetve transzplantálják a keleti tartományokra. A volt ellenzékiek díszhelyeket, kitüntetések, civil pozíciókat, a múlt feldolgozásában kitüntetett szerepet kapnak, politikai-hatalmi befolyásolásra az új rendszerben az általuk kidolgozott, az NDK-hoz kötődő sémáknak még akkor sincsen esélye, ha egy-egy személyiséget szívesen kooptálnak, főleg a helyi politikában Keleten. Ezzel szemben Magyarországon az ellenzéki diskurzusok bizonyos sémái fennmaradtak, avagy átalakulva újrafogalmazódtak a pártok és kormányok politikájában. Nem szabad elfelejtenünk a parlamenten kívüli, a civil politizálást sem, az egyesületek, mozgalmak, alapítványok világát, ahol a volt ellenzék ugyancsak jelen van, sok esetben meghatározó hagyományokkal.

A továbbiakban röviden csupán a népi ellenzéki irányzat által megőrzött populista elitkritika bizonyos elemeinek továbbélésére szeretnék rámutatni. Ez nem jelenti azt, hogy nem lehetne megtalálni az urbánus-demokratikus elitkritika hagyományait pl. a civil társadalom 1989 utáni mítoszaiban, azonban hely hiányában erre itt nincsen mód. A nemzetközi szakirodalomban éppen ez a vonulat, a „civil társadalmi mítosz leleplezése” kapott nagy hangsúlyt, pl. olyan kiemelkedő személyiségek ellenzéki gondolatainak és posztkommunista politikai gyakorlatának szembeállításával, mint Havel és Walesa. Magyarországon a volt demokratikus ellenzék képviselői nem tettek szert ennyire központi szerepre, itt a rendszerváltás után éppen a népi vonal tűnt a külföld számára dominánsnak, úgyhogy a nemzetközi szakirodalom Magyarországról 1989 után éppen hogy nem a „civil társadalmi mítosz” leleplezését tekinti elsődleges feladatának, hanem a populizmustól a jobboldali extremizmusig, avagy a más típusú populizmusig vezető utakét¹¹.

A populizmus persze minden politikai és gazdasági, valamint kulturális keretfeltétel-változás környezetében másképpen értelmezhető és értelmeződik át, és ez teszi megközelítését olyan legendásan nehézé¹². Mást jelent a populista elitkritika az autoriterrendszerben és a formálódó demokráciában, hogy a mi esetünknel maradjunk. Lehet, hogy valaki ugyanazt gondolja és mondja, mint addig, de a keretfeltételek gyors megváltozása következtében az mást és mást jelent. Az eszmei tartalmak megőrződése, áthagyományozódása pedig új értelmezéseket ad azoknak. A frame-k életképessége és a mozgalmakutatás számára magyarázó ereje éppen abban rejlik, hogy a megváltozott környezeti feltételek mellett is életképesnek bizonyulnak. A po-

pulista elitkritika túlélési esélye csekélynek látszhatott a rendszerváltáskor, hiszen a korábbi ellenzékéből az elitkooptáció révén az új elit szegmensei válhattak, a régi elitek pedig a feltételezés szerint kikerültek a hatalomból. A két folyamat nem, vagy a nem elvárt végbemenetele következtében¹³ a korábbi népi ellenzéki bizonyos képviselői és csoportjai a korábbi nomenklátúraelit átalakulásáról, továbbéléséről, visszatéréséről beszélhettek, és a korábbi rendszerváltók fennmaradót, avagy erősödő kirekesztéséről. A korábbi ellenzéki populizmusnak az eliten gyakorolt kritikájának funkciója megváltozott, és az új elit „urbánus” és „populista”, „kommunista” és „antikommunista” csoportjai közötti konfliktusok egyik artikulációs formájává válhatott. Ujratermelődött a népi-urbánus ellentét a pártpolitikai diskurzusban, a populista kritika radikális formái magát az új rendszert és az új elitet tekintették kritikájuk tárgyának, hiszen az szerintük nem új, avagy nem demokratikus, és továbbra is kirekeszti az igazi népet. A kevésbé radikális populista kritika az új rendszert nem teljesen veti el, azonban kifogásolja a régi elitcsoportok konverzióját, visszatérését, továbbélését, de nem vonja kétségbe demokratikus jellegét, csak a demokrácia problémáiról, válságairól értekezik, de nem utasítja el azt egészében.

Magyarországot a másként gondolkodók elleni teljes elnyomás rendszerének alkalmazása csak a legsötétebb sztálinista időszakban, illetve 1956 után néhány évig jellemezte. Ezt követően a hatvanas évektől egyre inkább erősödtek a szelektív tolerálás elemei. Ez a fejlődés azonban csak a pártelit mindenkor visszavonható engedménye volt, és nagyon határozott korlátokba ütközött a tolerancia (mindenféle tüntetés erőszakos felszámolása, a mozgalmi szervezetek és hálózatok nyilvános és legális működésének tilalma stb.)¹⁴. Populista szellemi irányzatok az ellenzékben és a szamizdat-ellenkultúrában már ekkor is megjelentek, gondoljunk Csurka István avagy Csoóri Sándor tevékenységére. Fontos hangsúlyozni, hogy a magyar antikommunista ellenzéknek nem csupán baloldali és liberális, hanem nacionalista és populista hagyományai is vannak. A népi-urbánus vita és konfliktus már jelen van az ellenzéki mozgalmak körében, hogy 1989 után a pártrendszer és a politikai kultúra törvonalaként éledjen újjá. Mind a rendszerváltást előkészítő, mind az abban részt vevő, mind a választásokon versengő csoportok, mind a különféle választott kormánykoalíció pártjainak körében is találhattunk mérsékeltebb, avagy radikális politikai felfogású, populista jellegű politikai csoportokat.¹⁵ A radikális populista gondolkodók és politikai irányzatok egy része marginális jelenség az intézményesített politikai rendszerben, de időnként belép az intézményes struktúrákba, parlamenti képviselet, avagy médiabefolyásolás, illetve médiapiaci részesedés révén.

AZ ELLENZÉKI POPULIZMUS HAGYOMÁNYA MAGYARORSZÁGON

Magyar olvasók számára nem kell részletesebben bemutatni az ún. népi irányzat fejlődését és gondolkodóit, hiszen széles körű szakirodalom foglalkozik vele több társadalomtudományi diszciplína keretei között. Itt csupán példálózó jelleggel említeném meg Csurka István író és politikus gondolatainak néhány motívumát, mint a populista elitellenesség a korábbi ellenzék és a későbbi pártpolitika között közvetítő elemét. A monori találkozóra készült, később megjelent politikai írásait egybegyűjtő kötetének címadó előadásában, az „Új magyar önépítés”-ben eképp fogalmaz. Elfogadja Konrád, Szelényi és Gyilasz elemzését az elidegenedett nomenklátúraelit és az új „osztályuralmi” professzionális elitek problémáiról a kommunizmusban, amelyet szerinte a „kvázikultúra” termelése, valamint a „kontraszelekció”, és az új „liberális technokrácia” jellemeznék.

„A kontraszelekció, amely ebben az egész társadalomban érvényesül, az értelmiség körében a legerősebb. A magyarság történelme során sajnos sok kontraszelekciós hullámot megélt. A magyar történelemben elsősorban a forradalmak és a szabadságharcok bukása után szoktak előállni azok a helyzetek, amelyekben a rátermettséget, a hivatásbeliséget, a tehetséget egy időre másodrendű fontosságúvá tudja tenni az új rend iránti lojalitás, a beilleszkedés, a meghajlás avagy éppen a gerinctelenség... Talán soha nem volt ilyen bőséges aratása a kontraszelekciónak, mint az 1956 utáni konszolidációs években. Vezető beosztáshoz, s ennek következtében sokszor alkotó értelmiségi munka lehetőségéhez, szószékhez, katedrához, színpadhoz, kutatóintézeti vonalzóhoz, megjelenéshez elsősorban azok jutottak, főként a korai években..., akik elismerték a történeteket annak, ami nem volt. A hatalomnak megbízható emberekre volt szüksége, s a megbízhatóság, mint követelmény messze megelőzte a hozzáértést, a tehetséget. Minden ágazatban. ...Általános társadalmi gyakorlattá vált, hogy a kontraszelekciós vezetési hibákat a lassan-lassan odaengedett, szóhoz juttatott hivatásbeliek korrigálják... A felső körökben sikké, erényné vált bizonyos liberalizmus... Így aztán szép lassan kialakult egy olyan szakembergárda, nevezhetjük őket akár technokratáknak, akik ennek a liberalizmusnak köszönhatték a munkalehetőségüket, sokszor még a vezető beosztásukat is... Ez a réteg ma egyre vastagodik, de ugyanakkor egyre inkább korrumpálódik is... Sikertelenül próbálgatja becsempészni a valódit a kváziba. A valódi kérdésekkel való szembenézést ez a liberalizmus sem engedi meg neki. A kontraszelekciós liberalizmusnak lételeme a kvázi. Minél »kvázibb« az, amit a szakember termel neki, annál elégedettebb, mert a valódi termékek, a valódi alkotások a múltjára

emlékeztetik, s vele a kontraszelekciós, illegitim voltára. Igen ám, de a technokrata nap mint nap érintkezik, sőt barátkozik a vezetőjével, urával és parancsolójával, sőt rokonságba kerül vele, érdekszövetségbe is. Lassan elmosódnak a különbségek... Így azután egy óriási körforgás van ebben az értelmiségben: hivatásbeli tehetségek, szakemberek nyomulnak feljebb és feljebb, tartják működésben az üzemeket és az intézményeket, s közben maguk is hasonlatosakká válnak kenyéradóikhoz, bele-szagolnak a hatalomba, a felébe-harmadába, és elzülленek.”¹⁶

A fenti hosszabb látlelet a Kádár-rendszer elitkooptációjáról azzal a feltételezéssel végződik, hogy ezáltal az igazi népből jött értelmiségiek nem jutnak el az elitbe, és a „kultúrbugrisok” uralma érvényesül, amellyel szemben a szerző alternatív, „nemzeti önépítési” programot kíván állítani. A monori találkozó a két ellenzéki irányzat közeledésének epizódnak bizonyuló momentuma maradt¹⁷, de Csurka írása őrzi a két diagnózis egyesítésének kísérletét és a közös stratégiai javaslatot. Az utak azonban, mint tudjuk, elváltak, és a populista elitkritika számára nyilvánvalóan a magyar átmenet kompromisszumos jellege, a korábbi elit hatalmi konverziós alternatíváival, a külföldi tőke megnövekedett szerepével nyilvánvalóan nem felelt meg, és további kritikákat provokált. Maga Csurka többek között a kivételesen még a két ellenzéki irányzat egykori képviselőit egyaránt szóhoz juttató Bibó István szakkollégiumbeli 1991. június 5–6. között megrendezett „Csendes? Forradalom? Volt?” című konferencián adja meg látleletét az elmaradt elitváltásról, illetve a régi-új elitekről „Meg nem történt forradalom” című előadásában.

Szerinte az átmenet modelljét Magyarország, a magyar nép ugyanúgy készen kapta, ahogyan a kommunista rendszert is. Az orosz–amerikai egyezkedés, hasonlóan a korábbi világhatalmakéihoz, a magyarokat a többi kis népekkel együtt a nagyhatalmi sakkjátszma gyalogjaiként használta, kaptak ami jutott nekik... ti. a rendszerváltás.

„Ismét a nagy üzlet függelékében szerepeltünk tehát. A nagy üzlet a szovjet birodalom konzerválása. Igaz, egyelőre másodosztályú szerepkörben, de teljes felhatalmazással a belső ügyeket illetően és az ázsiai térségek ellenőrzésére. Ha erre a Kremlnek késleltetett átmenetre van szüksége a közép-európai térségben, akkor késleltetett lesz az átmenet. A késleltetést a régi szerkezetek fenntartásával és látszatújdonságok bevezetésével, szigorú gazdasági és pénzügyi ellenőrzéssel lehet elérni.

A régi szerkezetek továbbélését a reformkommunisták szavatolhatják, illetve a hozzájuk csatlakozó, velük nagyjából azonos ideológiájú liberálisok, míg nem a gazdasági kézbentartást a világbanki szabályozás és a hitelek pórázán tartása...

A cél az volt, és a biztonsági vezérkarok ezt kívánták mindkét oldalon, hogy a változási folyamatok ellenőrzés mellett történjenek.

Az ellenőrzésre legalkalmasabbnak mindenütt azokat a reformerőket tartották, amelyekkel már korábban is tárgyalásban voltak. Valószínűleg abban bíztak, hogy a választásokon ezek az erők megtartják pozíciójukat. A térség keleti országai-ban ez a számítás bevált. Magyarországon nem...

Elsikkasztott forradalom?

Nos igen, elsikkasztott éppen azért, mert meg sem történt. Mert mindvégig és mindmáig megmaradt azok között az értelmiségi keretek között, amelyekben elindult, mert megmaradt az alkuk és különalkuk szintjén, és mert további sorsa sincs a népnek kezében, hanem az egymással versengő elitekében...

Ki beszélt itt 89-ben forradalomról, kinek nem volt elég a békés átmenet? Ki akart mást?

Még a nép sem, amelyre most annyi hivatkozás történik...

Nem volt forradalom, mert az elitek betartották a játékszabályokat...

Az eliteknek sokkal szerényebbekké kellene válniuk, mert az árulást nem a nép követte el.¹⁸

Csurka politikai írásainak szélesebb körű elemzése persze tovább árnyalhatná jelen rövid írásunk számára kirajzolódó profilt a populista elitkritika ellenzéki-antikommunista formáiból, a rendszerváltás utáni berendezkedés kritikájára alkalmazott az új politikai diskurzusban betöltött helyéről, szerepéről, változásairól. A főbb elemek azonban azonosíthatók:

Korrumpált elitek vezették a kommunizmust.

Ugyanők menedzselték a békés átmenetet.

Természetesen hatalmi pozícióikat megőrizték.

Nemzetközi háttérük korábban Kelet, most már Nyugat is.

A népet a régi és az új rendszer is kismizmizi, az átmenetben sem kapott hangot.

Az elitek globalizálódtak, a népek elleni globális összeesküvés részesei biztonsági és katonai apparátusukkal, és a globális gazdasági háttérükkel.

A rendszerváltás, mint demokratizálódásmaszlag, -humbug, -ideológia, nem valódi.

Az új demokráciában a régi-új elitek uralma a népet más módon, de marginalizálja, létalapját lerombolja.

A konferencia egyik szervezője, Sükösd Miklós összefoglalójában a populista radikalizmust, forradalmiságot oly módon jellemzi, amely megmutatja elitellenes jellegét:

„...a harmadikutas népnemzeti irányzat..., amelyet én elválasztanék egy szélsőjobboldali fasisztoid mozgástól, amelyik kifejezetten faji alapon kíván forradalmi retorikával fellépni. Tehát elválasztanám ezt a harmadikutas népnemzeti irányzattól, amelyik egy populista követelést fogalmaz meg az elmaradt rendszerváltásra. Kinek a nevében? – A »nép« nevében. A nép itt egységes entitás, egy strukturálatlan halmasz; a pártok nem fejezik ki a nép akaratát eszerint az álláspont szerint (sem a kormány-, sem az ellenzéki pártok): ők egyedül akarnak Európába jutni és a népet nem akarják magukkal vinni. A keleti szolgaság után most a nyugati függésbe taszajtanák az országot és eladják a hazát. Ennek az álláspontnak az a bukéja, hogy nemegyszer a kormánypártokon belül szólal meg, és Szabó Dezső nyomán görénykurzusnak nevezi az új kormányzatot”.¹⁹

Sükösd itt G. Nagyné Maczó Ágnesra hivatkozik, aki különböző pártformációkon belül fejtette ki populista elitkritikáját, majd így folytatja:

„Ez az irányzat népbarát politikát akar, egyfajta népi maximumot a liberális minimum helyett, a népi kultúra preferenciájával, tisztogatást az állami és a civil szférában nemzeti, illetve faji alapon az ellenség, az idegenek ellen. És ki teszi mindezt? – a nép, illetve a nép az államon keresztül, tehát itt egy állami forradalom elképzeléséről van szó”.²⁰

Csurka István kezdetben az MDF radikálisaihoz tartozott, majd mozgalmat, illetve újabb politikai pártot, a MIÉP-et hozta létre. G. Nagyné az FKGP-t hagyta el, majd kereste meg ismét, közben 1998-ban az Új Szövetségben próbálkozott. Ahogy Sükösd helyesen aláhúzza, a populizmus népmozgalomban és nem pártpolitikában gondolkozik. Kétségtől a „népi állam” híve, annak kellene a népet a hatalomba segíteni, az oktatás, a művelődés, a szellemi honvédelem révén. A nemzetközi politikában a nemzetállam híve a nagyhatalmi sakkjátszmákkal szemben, itt is „népi államot” kíván. A populizmusban jelen van az antipolitikai elem, és változó mértékű etatizmus is.²¹

POPULIZMUS AZ ÚJ PÁRTPOLITIKÁBAN ÉS AZ ELITELLENESÉG

A Magyar Demokrata Fórum radikális populista csoportjai Csurka István író-politikus, mint vezéregyéniségük köré szerveződtek. A kormánypárti radikálisok kezdettől fogva bírálták Antall József centripolitikáját, és „igazi” rendszerváltást követeltek, amely a magyar nemzettudat erősítésével, az azt fenyegető liberális, kommunista, kozmopolita tendenciák vissza-

szorításával kell járjon. A radikális magyar populizmus a két világháború között érintkezett a magyar fasizmussal és 1989 után is kapcsolódik a rasszizmushoz, az idegengyűlölethez, melynek céltáblái ma is elsősorban a zsidók, s a cigányok (akkor, a két világháború között jelentős ellenségkép volt még a „svábság” is, ami ma inkább a nem európai bevándorlóknak adta át a helyét). A Csurka vezette radikálisok egy sor politikai tiltakozó akciójukkal nem csak a liberális és szocialista ellenfeleket, de az MDF liberálisait és centrumát is maguk ellen hangolták. A párton belüli politikai mozgalom 1993 folyamán vált ki a pártból a belső viták hatására és hozott létre különféle politikai szervezeteket, így a *Magyar Igazság és Élet Pártot (MIÉP)* Csurka István bábáskodása mellett²².

A rendszerváltással kapcsolatos magas elvárások és a reálisan jelentkező társadalmi-politikai vesztes pozíciók ellentmondásai a *populista radikalizmus* létrejöttéhez járultak hozzá a magyar demokráciában. Az akkor még MDF-radikálisok, a majdani MIÉP-esek számára a fő fenyegetés a bolsevista, liberális média, a külföldi tőke hatása, valamint a régi nomenklatura bebetonozása voltak.

A *célok* sokfélesége és eltérő státusa figyelhető meg az új magyar mozgalmi szektor populista aktorai esetében. Az MDF-en belüli populista „*mozgalmárok*” hatalmpolitikai célkitűzéseiket az akkor kormányzó párton belüli populista politikai irányzatként, önálló célkitűzésként fogalmazták meg, beleágyazva követeléseiket a magyar „népi” gondolat hagyományába. Ez jól illeszkedett a pragmatikus hatalmpolitikai célkitűzések megfogalmazásához. Ugyanis pártpolitikai irányzatként, „szervezetten belüli mozgalomként” céljaik megfogalmazásának és célélérési stratégiájuknak az volt a jellegzetessége, hogy az elfogadott és kialakult keretként szolgáló párt ágazati politikák szintjén kidolgozott programjának egyes elemeit a mozgalom értékrendje alapján radikalizálták, és bizonyos konkrét követelések érdekében mobilizálták a tagságot, illetve a támogatókat a párton belüli és kívüli politikai nyomásgyakorlás céljából (médiák, MDF-piacok, kulturális „önvédelem” stb.). Az MDF-en majd a MIÉP-en belül megszervezett radikális populista irányzat proaktív, új előnyök elérését célzó, amely azonban retorikájában erőteljesen felhasználta és ma is felhasználja a magyar népet a kommunizmusban és a rendszerváltás óta ért „sérelemek” és hátrányok ellenei fellépés mozgósító erejét.

A Csurka István vezette először MDF-es, majd MIÉP-es radikális populista mozgalom *célkitűzéseinek* orientációja egyesítette magában a hatalomorientált, a szociális-jóléti és a szociokulturális elemeket. Kezdetben párton belüli mozgalomként a single-issue politizáláson túlmenően általános politikai célkitűzésekkel, az ágazati politikai programok módosításának az igényével is fellépett, és pártpolitikailag, valamint az önkor-

mányzatok és ágazati politikák szintjén is megalkotta programját. Nem hiányzott belőle a határozott szociokulturális hangsúly sem, amelyet azonban nem szubkulturális hálózatokra, hanem a felvállalt „magyar”, „népi” értékekre, életmódra, kultúrára kívánt alapozni. Jelen voltak programjában a szociális-jóléti célkitűzések is. Párton belüli mozgalomként azonban mégiscsak a hatalompolitikai jellege dominált. Később, kiválva az MDF-ből, önálló politikai szervezeteket, sőt pártot, a MIÉP-et hozott létre, amely 1998-ig választási kudarcait kompenzálандó gyakran élt a tiltakozás eszközeivel.

1994–1998 között a szociálliberális kormányzattal a *pártpolitikailag megszervezett populizmus* különféle formái ellenzékbe, sőt parlamenten kívüli ellenzéki pozícióba kerültek, mint a MIÉP. Az MDF radikálisaiából szerveződő MIÉP elveszti parlamenti pozícióit ezen kormányzati ciklus végéig, és a parlamenten kívüli ellenzék vezető jobboldali populista pártjává válik, hogy 1998–2002 között ismét, most már saját jogán és megerősödve a parlamentbe kerüljön, ahol önálló frakcióként nem jelentéktelen pozíciót tölt be (lásd az új médiavitákat és az ellenzékiiség értelmezését). Nem foglakozunk itt a Kiszgazdapárt, az FKGP, az egyik legfontosabb, nagy hagyományú, befolyásos populista politikai párt, és markánsan populista stílusú politikusa, Torgyán József fejlődésével, amely a szociálliberális kormány jelentős ellenzéki ereje volt, és a Fidesz-vezette 1998-as kormánykoalíció részese lett a kormányzati cikluson belüli széteséséig²³. A szociálliberális érában a mezőgazdasági politika átalakulása a parasztellenes gazdaságpolitika elleni tiltakozásokból 1997–1998 között a METÉSZ tűnt fel sikerrel kecsegtető, ámde politikailag gyorsan eljelentéktelenedő kérészetű populista politikai mozgalomként.

Az MDF, illetve a későbbi MIÉP populista „mozgalmáira” elsősorban a magyar populizmus, a „népi” hagyomány sajátosan értelmezett megújítására való törekvés volt a jellemző, bár újabban kapcsolódnak a nyugat-európai xenofób-idegenellenes szélsőjobbhoz is. A modernizáció- és liberalizmuskritika vonalán még a globalizáció ellenzőivel is fellelhető néhány közös vonás a piactudományoknak és a képviselői demokráciának a kritikájában, és az újrafogalmazott „népi” gondolat nyit az ökológia, a zöldek felé is²⁴. Idegen viszont az MDF-radikálisok számára a liberalizmus „civil”-liberális és a globalizáció elleneseknek a nemzetek feletti, a tolerancia maximalizálását valló gondolkodása. A liberálisok, amíg a Csurka-féle populisták az MDF-en belül politizáltak, a saját párton belül is az ellenség táborához sorolódtak, s időnként még a mérsékelteteket sem kímélte Csurka kritikája. Az Antall-kormányzat időszakában azon csoportok, amelyek kiváltak a kormánykoalícióból, mint a Torgyán vezette kiszgazdák, illetve az akkori, Csurka István-féle MDF-radikálisok, és más, pl. a Zacsék Gyula- avagy a Király B. Izabella

képviselő vezette csoportosulások politikai szövetségesként és támogatóként jelentek meg a populista mozgalmak számára, és a MIEP-hez hasonlóan a szélsőjobb felé fejlődtek.

Az 1997-es év agrárpolitikai vitáiban végigvonult a külföldiek földtulajdonszerzésének korlátozását kívánó, a két világháború közötti népi mozgalomban is jelentős szerepet játszó magyar *paraszti „földéhség” populista vagy „népi” motívuma*, amelynek politikai tőkésítésére és a tiltakozás megszervezésére rendelkezésre álltak a legkülönbfélebb politikai vállalkozók. A „*külföldi ne szerezhessen földet*” populista követelése könnyen összekapcsolódhatott a *mezőgazdasági kistermelőkre vonatkozó adójszabályok visszavonására* irányuló széles körű kampánnyal, amelyen a választások előtt szívesen profilírozták magukat az akkori ellenzéki pártok, a *Fidesz* az MDF és az FKGP is. A földtulajdon, a parasztság helyzete, a kistermelő védelme és az adóellenesség sokszor összefonódó motívumok a nyugati populista mozgalmakban is. Hasonló motívumokat emelt kormányprogrammá a *Fidesz* 1998 után kormánypártként a külföldi kézre került termőföld visszavásárlásának kampányában.

A FIDESZ–MPP NÓMENKLATÚRAELLENES MOBILIZÁCIÓS KERETÉNEK MEGJELENÉSE A 2002. ÉVI VÁLASZTÁSI KAMPÁNYBAN ÉS AZT KÖVETŐEN

Az 1998–2002 közötti *Fidesz*-vezette kormányzati periódus végén jött a nagy meglepetés, amikor a társadalom helyett magának a kormánynak a támogatói kezdtek el tiltakozni az elit ellen, éppenséggel a 2002. évi tavaszi, negyedik szabad országgyűlési választási kampányból kinövően magának a választás eredményeinek, illetve az új kormánynak és politikájának és a *régi kommunista, nomenklatúraelit visszatérése ellen*. A *Fidesz* fejlődését már korábban is jellemezték a populizmus felé mutató vonások²⁵. A 2002-es országgyűlési választásokon a jobboldali kormány mobilizált a választási kampány finisében, illetve a *Fidesz* „mobilizációs” pártként, majd ezt követően a leköszönő miniszterelnök, Orbán Viktor fel- és megszólítja a polgári köröket a megalakulásra és az új szociálliberális kormány kritikájára, s ennek eredményeképpen kialakul a polgári körök a kampányt követő nyárra Orbán szerint már „székházérett” politikai mozgalma, amely dinamikus, illegális, provokatív tiltakozásokat generál az egyébként a kormány elleni tiltakozásokban többnyire szegény meleg nyárban. A korábbi szélsőjobb le van körözve és fölözve. *Csurka István* részt vehet támogatóival a *Fidesz* győzelmét elősegíteni kívánó toborzó nagy nemzetgyűlésen, amely menteni kívánja a menthetőt, és beleolvad kritikája a volt kormánypártoknak Medgyessy Péter miniszterelnök „be-

súgó” múltját tematizáló kampányába. A parlamenti pozíció elvesztése után, illetve a jobbközép Fidesz radikális nemzeti vonulatának megmutatkozásával a Csurka- és a Szabó Albert-féle radikális jobboldali tiltakozások, amelyek az első szociál-liberális koalíció ellen masszívan felléptek²⁶, a második szociálliberális kormány ellen már csak a nagyágyúk, a Fidesz-MPP parlamenten kívüli stratégiájának segédcsapataként játszanak. Sükösd Miklós éppenséggel a már kormányzati erőként alkalmazott mobilizációs stratégia kiterjesztéseként, további teleteként fogják fel a Fidesz stratégiaváltását²⁷.

Az S. M. Lipset–S. Rokkan klasszikus kifejezésével ún. „*törésvonalak*” (*cleavages*), párttáborok közötti kvázi-intézményesített *konfliktusvonalak*²⁸ mentén szervezett vidéki, agrár, vallásos, nagycsaládos, munkaadói-középosztályi oldalak egy részének csalódottságán épül fel. Mindezt szervezi a tipikus posztkommunista konfliktusvonalon, a kommunista múlt értelmezésén alapuló „*memorial frame*”²⁹, amely kijelöli az új elitcsoportok bűnét, avagy ártatlanságát, amely az MSZP és rajta keresztül az új miniszterelnök figurájában csapódik le a kommunista-belügyes-menedzser a régi-új elit képviselőjének megbuktatásában.

A jobboldalon a választási vereség feletti csalódottság azonban nem nyert volna ilyen artikulációt a tiltakozás stratégiáját alkalmazó politikai nagyvállalkozó a kormányból kikerült Fidesz–MPP a parlamenten kívüli stratégiájának a megjelenése nélkül. Több elemző a *kormányzati, parlamenti politikázáson túli Fidesz-aktivitásokat, a parlamenten kívüli mobilizációt a „politikán túli” politikaértelmezéssel, az intézményes politika határait megkérdőjelező politika- és demokráciaértelmezéssel magyarázza*³⁰, amely érv csak akkor védhető, ha úgy véljük, hogy nincsen politika a parlamenten, a pártokon és a kormányzaton túl. Mások úgy vélik, hogy a „*politikai társadalom*” vezető aktorai, a politikai pártok a társadalmi-politikai hálók szövetvényes rendszerében működve különböző mértékben kapcsolódnak a gazdaság, a civil társadalom, a kormányzati-állami mező és a politikai társadalom különféle aktoraihoz, egyszerre vannak „*bent*” és „*kint*” a „*politikai társadalomban*”³¹.

A Fidesz villámgyorsan visszaváltott kormánypártról rendszerváltó, kommunistaellenes párttá, egy kicsit vissza saját 1992 előtti gyökereihez, *ötvözve a hagyományos rurális nacionalizmust az új populizmussal nyugati mintára, és megtoldva a hamisítatlanul „keleti” kommunistaellenességgel*. A Fidesz tiszteletreméltó reagálási képességgel és gyorsasággal szervezte magát át kormányzó-, klientúrapártból hálózatait, *networkjeit a hozzá közel álló társadalmi kategóriákat*³² kritikára és parlamenten kívüli politikai tiltakozásra mobilizáló ellenzéki párttá. A polgári körök persze hogy politikai körök, és azt a dinamikát mutatják, ahogyan a civil és a politikai társada-

lom határai összemosódnak. Kezdetben vala az ellenzéki civil társadalom, ebből lett a pártpolitikailag szervezett politikai társadalom, majd annak bizonyos szereplői politikai pozícióik veszélyeztetésével politikai tőkéjüket civil aktivitások mozgósítására (is) fordítják, hiszen most ez a racionális befektetés.

A második szociálliberális kormány elleni tiltakozások világában, a korábbi kormányzópártok, főleg a Fidesz szinte „percek” alatt tiltakozó párttá vált, már a kampány idején. A kampány pedig átnőtt az új kormány elleni tiltakozássá. Ebben a formában ez precedens nélkül áll az 1989 utáni Magyarországon. A korábbi kampányokra és tiltakozásokra inkább éppen az a jellemző, hogy a kampány időszakában a tiltakozások, mobilizációk visszaesnek. A kampányolók a választási kampánnyal vannak elfoglalva, a kirekesztettek pedig késleltetik problémáiknak tiltakozásokkal való artikulálását, hogy majd az új kormány ellen léphessenek fel követeléseikkel. Ilyen nagy ívű késleltetett társadalmi-politikai tiltakozás volt a taxisblokádnak 1990 őszi, majd a rákövetkező, a taxisok sikerén felbuzdult más csoportok mobilizálását hordozó időszak 1991-ben³³. Ugyancsak hiányzott eddig a választási eredmény masszív megkérdőjelezése a tiltakozók által. 2002-ben azonban a választási kampány vezet át a mozgalmi politikai tiltakozásokhoz, amelyek éppen a választási eredményt, illetve az új miniszterelnök személyén keresztül az új rezsimet kérdőjelezi meg az újonnan ellenzékivé vált pártok aktív támogatásával. A választási eredmény megkérdőjelezését szolgálja a szavazócédulák megsemmisítése elleni fellépés, amely ügyesen kombinálva a miniszterelnök múltjának témájával az 1945 utáni valóban néha mozgalmas koalíció, illetve népfrontvitákat, konfliktusokat és az azokat követő mobilizációkat, valamint a „fordulat évét” idézik fel a támogatókban negatív „memorial frame”-ként³⁴. A jobboldali pártok összefogásának gondolata is a népfontra emlékeztet, a diktatúrával, annak újjászületésével szemben. A mozgalmi mobilizációhoz mindig szükség van a hitre, elkötelezettségre és a politikai mítoszra is, amely ez esetben gyorsan rendelkezésre állt, akár a szervezési, forrásmobilizációs (resource mobilization, az amerikai mozgalmászociológia kategóriája³⁵) tapasztalatok a volt kormánypártok esetében. A Fidesz nagyon intenzíven és sokat tiltakozó párt volt a rendszerváltás időszakában, de ez a profil visszaszorult 1994–1998 közötti ellenzéki időszakában. Ekkor inkább különféle parlamenten kívüli mozgalmak – az egyetemista tiltakozás, a mezőgazdasági kistermelőké, illetve a Bős–Nagymaros vízlépcső elleni³⁶ – parlamenti és feltehetőleg parlamenten kívüli támogatása illetett stratégiájába. 1998–2002 között kormányzópártként nem volt részese a tiltakozási arénának, legfeljebb címzettként, a 2002. évi választási kampány alatt és azt követően viszont főként mintha visszaváltana régmúlt tiltakozóparti hagyományára.

Úgy tűnik tehát, hogy a *populista, elitellenes mobilizációs stratégia* a második szociálliberális koalíció jobboldali ellenzéké számára egy időre fontos lett.³⁷ Permanens választási kampánnyá teheti az ellenzéki időszakot, amelyben minden problémára, konfliktusra parlamenten kívüli politizálással (is) lehet válaszolni: ehhez rendelkezésre állnak a szervezeti formák, az elkötelezett csoportok, a kulturális minták, a közvetlen minták, a múlt példái, a vezetők stb. De lehet, hogy ez a mozgalmi periódus csak átmenetinek bizonyul. Jelenleg erre nemigen lehet választ adni, hiszen a populista mobilizáció a jelenlegi nyugat-európai jobboldal hatékony stratégiája, más kérdés, hogy tőlünk keletre ez a diktatúra, az antidemokratikus rendszer valamilyen beütéséhez vezet. Előfordulhat, hogy a 2002-es választással valóban jelentős változás megy végbe az eddig inkább a parlamenti és a médiakommunikációt kedvelő politizálási stílusban, amelyet a jobboldali populizmus revitalizál a szélesebb társadalmi-politikai részvétel irányába, amelynek vonzása alól előbb-utóbb a baloldal sem vonhatja ki magát. Mindenesetre a személyi kommunikációs technológiák révén létrejövő új politikai tér, avagy a vezérdemokrácia elemei, illetve a parlamenten, párton kívüli „*political action committee, PAC*”, az USA-beli választási kampányok nyolcvanas években kialakult „*politikai akcióbizottsága*”, amit nálunk csak polgári köröknek hívunk, manapság új elemek a kampányhoz kapcsolódó mobilizációban, ilyenek nem voltak jelen az 1990, 1994, 1998 parlamenti választásain, hanem a 2002-es választási kampány újításai.

A mobilizációnak világos, könnyedén kommunikálható célkitűzést kell közvetítenie a mobilizálni kívánt polgárok és csoportjaik irányában. A politikai pártok üzenete a választási kampányban: „szavazz rám..., avagy szövetségesemre”. A kampány erről szól, de mobilizációról szűkebb értelmében csak akkor beszélhetünk, ha a választási aktus tartalmán kívül más, időben, térben, jellegben eltérő elvárások is megfogalmazódnak a célba vett választópolgárral szemben. A konvencionális követési készség mellett „*futótűz*”-mobilizációt³⁸ várt el híveitől a polgári oldal, amikor a sajtó szerint Granasztói György politikus és történész javaslatára a nemzeti színű kokárda viselését, avagy nemzeti jelvények és zászlók kitűzését javasolta a polgári tábor választóinak a két választási forduló közötti időszakban. Azaz a polgár ne csupán minket válasszon, hanem manifesztálja is ezt a választását szimbolikusan, ezáltal kapcsolódjék más hasonló, a választói táborhoz tartozó egyénekké és csoportokká, és bizonyos értelemben határolódjék el mindazoktól, akik ezt nem teszik, követik. Ez a stratégia, a szimbolikus kommunikáció, amely más ajánlások szerint egészüljön ki a mindennapi vitakészséggel a „másként gondolkodó irányában”, illetve közösségépítéssel a hasonzorúék felé, már a kampányt túlélő közösségi szerveződés formáinak egyik csírája volt, túlnövesztve a

célt és a szervezeti formát is egyben a „normál” néppárti kampányoláson³⁹. *A kampány célja tehát már nem csupán a kampány megnyerése, hanem valami több, azon túlmutató network (hálózat) és közösségépítés, és persze vele együtt a kampány hagyományos hatékonyságának növelése is, amely túlmegegy a médiával elérhető tömegeken, beépül a face to face kommunikáció mindennapjaiba.*

A szimbolikus akcióformák széles köre jelent már meg a Fidesz 2002-es mobilizációs kampányának a polgári körökbe való átalakulásának rövid, itt csupán 2002 szeptemberéig követett történetében. A már említett nemzetiszín-kampány, az Erzsébet téri „gödörbe” való labdadobálás, a médiatüntetés százforintosai és újságlapjai, valamint a más, sikerült vagy kevésbé sikerült szimbolikus elemek közös mozzanata kollektív magatartás révén a szimbolikus, közösségi egység időleges megteremtése. A társadalmi-politikai mozgalmak modern cselekvési formák, hiszen a premodern társadalmak eleve közösségi szimbolikával szervezettek, ott csupán a közösség elleni, illetve alternatív ritusok, szimbólumok merülhetnek fel, amelyek a közösség egészét kívánják átalakítani. A modern és a posztmodern társadalmak viszont piaci alapon szervezett, individualizált képződmények, ahol vannak még hagyományos közösségek, de sok új típust éppen szimbolikus közvetítőkkal kell létrehozni. A politikai pártok a tömegpártok időszakában erőteljesen mozgalmi-szimbolikus mobilizációra épültek, gondoljunk pl. a 20. század eleji szocialista, kommunista és fasiszta, avagy sokféle populista pártjaira. *A második világháború után a szimbolikus közösségteremtés, a tömegmobilizáció, az ideológia és a vezér szerepe gyanússá vált a demokráciákban a fasiszta és kommunista tapasztalat alapján. A médiademokrácia azonban sok esetben a posztmodern demokráciákban újra megszüli saját maga kiegészítését, generálva a szimbolikus mobilizációt, a vezérszerepet, a tömeg mítoszát, és ebben osztoznak bizonyos mértékig a demokratikus pártok és mozgalmak is. A politikai szimbolikus tömegakciók alkalmazása a modern és posztmodern politikában önmagában nem antidemokratikus vonás.*

A tömeggyűlés („népgyűlés”), avagy a felvonulás a köztereken szintén a modern demokrácia standard eszköztárának része. Politikai pártok eltérő mértékben alkalmazzák, alkalmazhatják eszköztárukban. A Fidesz esetében kormányzati periódus felülről való mobilizációinak (Millenáris-kampány, olimpiai kampány stb.) folytatásává váltak a választási tömeggyűlések, majd ezeket követték a párt(ok) és a polgári körök tiltakozó demonstrációi a választási eredmény és az új kormányzat, valamint politikája ellen. A 2002-es kampány során ismét gyakorta tiltakozópárttá vált a Fidesz, mint volt 1989–1992 között, azonban nyilvános tiltakozásai most más kontextusban jelentek meg. Akkor a radikális rendszerváltó, avantgarde-párt, ma a

nagy, a jobboldal vezető erejeként működő párt, jelentős politikai sikerekkel, gazdasági, kulturális befolyással és hatalommal. Tüntetései, gyűlései stílusukban, tartalmukban, jelentőségükben természetesen mások. Akkor a parlamenti minimális küszöbérték megtartása, kiterjesztése, ma a politikai hegemonia megszerzése a cél, mind a jobboldalon, mind pedig a politikai társadalom egészében. „Az újra úgy, mint akkor...” természetesen mítosz, akárcsak az 1989–2002 analógiája, a *kommunista nomenklátúra elleni küzdelem*. Medgyessy Péter – ebben a vonatkozásban pechjére, másban előnyére – kiváló, *emblemátikus figurája a Fidesz populistá ellenségképének, illetve saját antikommunista tiltakozó identitási fikciójának újratermeléséhez*. Volt apparatcsik és beszervezett ügynök, majd posztkommunista nagytökmenedzser, aki a régi párt régi embereként a múltat átmenti, tehát akkor úgy kell ellene fellépni, mint akkor, 1989-ben a radikális tiltakozó mozgalomban, amelyet a Fidesz nem, de az SZDSZ elárult, mert lepaktált a régi-új nomenklátúra pártjával. Ez a logika, sőt az interjúk és publicisztikák szerint a még régebbi hagyományemlékezet, a kommunisták által manipulált kékcédulás választásoké, meg persze a levett forradalom vezethetett a „Lelkiismeret 88” és hasonló szerveződések és csoportok végrehajtotta július 4-ei illegális Erzsébet hídi közlekedési blokádhöz, illetve az azt követő nem legális tüntetések sorozatához.

Nem a Fidesz szervezte az illegális tiltakozásokat a választási tisztaság miatt, azonban a Fidesz-MPP mobilizációs kampányának feltehetőleg eredetileg nem szándékolt utóéletéről, utóhatásról, amelyektől a pártok részben, az illegalitás vonatkozásában el is határolták magukat, de a céljaikhoz, illetve a kormányzaton gyakorolt kritikájukhoz való közelséget azonban méltányolták. A mobilizáció során megjelent radikális-illegális tiltakozás tehát ismételt – 1990–1997–2002 – megszakítását jelent a rendszerváltást bevezető és kiegészítve ma is hatályos egyesületi és gyülekezési, valamint szólásszabadságot biztosító intézményi komplexum nagyobb problémák nélküli érvényesülésének a magyar politikai kultúrában. Ne értékeljük túl tehát a 2002. július 4-én, az Erzsébet hídon szervezett illegális blokádot és az azt követő demonstrációkat, mint a Fidesz antidemokratikus fordulatának jelét, de ez a tiltakozássorozat kétségkívül magában hordozta a radikális, intézményellenes politikai mobilizáció további dinamikájának kibontakozását⁴⁰, amelyre a belbiztonsági erők gyorsan reagáltak, a büntetékiszabás pedig demonstratívan enyhe volt – egyes szakértő elemzők szerint messze a jog érvényes mércéi alatt szankcionált⁴¹ –, feltehetőleg azzal a szándékkal, hogy a további politikai radikalizációnak elejét vegye a viktimizáció lehetőségének kizárásával.

A jogi akciók, illetve a közvetítő cselekvések a tiltakozó repterőár másik oldala szintén hangsúlyosan, sőt a jogellenes cse-

lekményeknél jóval hangsúlyosabban volt jelen a mobilizált tiltakozási potenciálok stratégiájában. A demokratikus intézmények eljárásainak tisztaságát megkérdőjelezni, a kommunisták által manipulált mivoltot tulajdonítani nekik, és erre széles kampányt felépíteni a *Fidesznek a kommunista nomenklatúraelit visszatérése elleni törekvése, ugyanakkor azonban a populista demokrácia- és jogállamkritika momentum a kormányból kiszorult párt politikájában*. Mivel a második forduló után éppen a választások jogszerűségével kapcsolatos kételyek álltak a tiltakozások fő csapásirányában, ebben az időszakban éppenséggel a köztársasági elnökhöz, avagy az alkotmánybírósághoz, illetve az országos választási bizottsághoz beadott javaslatok, kérelmek, beadványok, jogorvoslatok álltak a tiltakozó akciók homlokerében. Ezekre a Fidesz újabb kampánnyal hívott fel, létrehozta saját panaszgyűjtő, megfigyeléseket rögzítő, ellenőrző pontjait, amelyek így már létükben is azt a képzetet sugallhatták, hogy valami nincsen rendben a normál jogorvoslati rendszerben, hiszen a választás eredményét firtatóknak szervezett háttérre, jogsegélyre van szükségük. A jogorvoslati kampány tehát ugyancsak „szervezeti fegyver” volt, amely igyekezett a párt hálózatához kapcsolni, begyűjteni a tiltakozásra, elégedetlenkedésre hajlamos polgárokat, és őket a „kérelmező nép” csoportjává konstituálni, akiket nem hallgat meg, vagy hátrányos helyzetbe hoz a magyar demokráciának e logika szerint a kisebbségnek a többség feletti uralmát biztosító intézményrendszer. A legális feljebbviteli fórumok tömeges felhasználásának megszervezése általában a nem megfelelően működő „banánköztársaságok” ellenzéki mozgalmainak tiltakozási stratégiája, amely azt célozza, hogy a civil társadalom és a nemzetközi demokratikus közösség előtt leleplezze a politikai közösség nem demokratikusan vagy nem eléggé demokratikusan és jogállami módon szervezett választását. Ez a stratégia tehát adekvát a problematikus választásokat leleplező demokratikus mozgalmak és pártok stratégiájában. Több politikus és elemző hívta fel azonban a figyelmet arra, hogy a választásokat a Fidesz-MPP vezette kormány belügyminisztériuma szervezte, és jogszerűségüket a miniszterelnök és a belügyminiszter sem vonták kétségbe. A jogorvoslati kampány, illetve az új választások kiírását, valamint az előírásokkal ellentétben a 2002-es országgyűlési választások szavazóceduláinak megsemmisítése elenei erőteljes politikai tiltakozás, amelyet a Fidesz részben elindított, részben támogatott, alkalmas volt a magyar demokrácia nemzetközi elismertségének rontására, az új kormány legitimitációjának kétségbe vonására, valamint a választáson alulmaradt pártok támogatói körének intenzív mobilizációja révén tiltakozási és támogatási tőkéjük növelésére. A tiltakozás dinamikája feltehetőleg itt is átnőtt a szándékolt kereteken, azonban valamiféle „méltányossági” felülvizsgálat, a „későbbi újraérté-

kelés” lehetőségének gondolata és stratégiai célja eredetileg az országgyűlési választásokat elveszítő, de mégis a parlamenti küszöböt elérő pártkoalícióból indult.

A politikai mozgalmak mobilizációjához a célok, a potenciális követők, a szervezeti struktúrák mellett az egyént és a csoportot a részvételre motiváló, mozgató, meggyőző érveket közvetítő érzelmi-értelmi gondolati reprezentációkra és azoknak a potenciális követők közötti elterjesztésére van szükség. Ez nyilvánvalóan a személyes és a tömegkommunikáció csatornáin át történik. Azokat a mintákat, amelyek a mozgalmak és tiltakozások követőit a mozgalmak, illetve értelmiségi reprezentánsaik felől elérik, a szakirodalom Erving Goffman szociálpszichológus nyomán „keret” (frame) elnevezéssel látja el. ⁴² Ahogyan a jobboldali tüntetések sajtóbeli *framingfolyamatait* elemző Páll Kinga Ágnes írja:

„Az értelmezési keret segíti a világban való eligazodást és támpontokat nyújt a világ jelenségeinek megismerésében. Adott esetben sajátos kohéziót is biztosít egy közösség tagjai között az azonos vagy hasonló tartalmú sémák és értelmezések révén. Nem hallgatható el azonban az, hogy épp ezáltal az információk szelektíven rögzülnek, mintegy a sémák elemeivel összhangban. Éppen ez a szelektivitás játszik kulcsszerepet az információk dekódolásában és »helyre rakásában«, hiszen ennek alapján fogja az egyén a sajtóban napvilágot látott információkat értékelni.”⁴²

Az értelmezési keretek a kollektív tudat struktúrái, így a kollektív cselekvése is. A mobilizációkban jelentős szerepet játszik, hogy az adott kampány képes-e a potenciális támogatók körében széles körben elterjedt értelmezési keretek megszólításával érveket szolgáltatni a kollektív cselekvésben való részvételre avagy annak támogatására. A mobilizáció keretei sokfélék, de egyik típusuk a mozgalmkutatók szerint valamilyen formában vissza-visszatér a modern társadalmi-politikai mozgalmakban⁴³, ez az „igazságtalanság kerete”. Ez az értelmezési keret felhívja a figyelmet valamely igazságtalanságra, annak okaira, felelőseire és a kollektív cselekvést, mint az igazságtalanság megszüntetésének, felszámolásának eszközét állítja be, ezáltal mobilizál. A „keret” tehát egyszerre szituációértelmező konszenzus létrehozója, valamint a kollektív cselekvés motiválója⁴⁴. Az igazságtalanság értelmezési keretek egyik elemzője említi az „elvek sárba tiprását”, mint az igazságtalanság forrását beállító keretet, amelyek mobilizációt motiválnak a megsértett elvek helyreállítására⁴⁵.

Az elvek sárba tiprása mint igazságtalanságkeret azonosítható a 2002-es választási kampányból kinőtt Fidesz vezette jobboldali mozgalmi kampányban. Ennek a keretnek a feltételez-

sei, érvelései, amelyeket a tiltakozás céljai alapján próbálok meg alább rekonstruálni:

Megsérült a magyar demokrácia tisztasága, sárba tiporták elveit.

Mert a választások tisztasága kétséges.

Mert eredményük talán manipulált, hiszen nem felel meg a nép akaratának.

Olyan kis különbség döntött a két tábor között, hogy az eredmény felülvizsgálatra szorul.

A választás ismét a demokrácia előtti rendszer vezetőit hozza vissza, tehát eredménye nem kötelező érvényű.

Ezek a vezetők a múlt rendszer vétkeiért, büneiért felelősek, maguk is „tettesek” voltak a kommunista rendszerben.

Ilyen vezetők nem lehetnek a magyar demokráciának, le kell mondaniuk, mondassuk le őket.

Védjük meg magunkat tőlük, hozzunk létre saját intézményeket, médiát, ne tekintsük őket legitim vezetőknek.

Mind a választások, mind az új kormány, mind az intézményes keretek „sárba típró” elvsértéseket jelentenek a rendszer-váltó Magyarországon, ezért kell részt venni az igazságtalanság felszámolására minden a demokráciához, a demokráciáért korábban folytatott küzdelemhez hű, amellelt álló polgárnak és csoportjaiknak. Ezt a célt szolgálják a tüntetések, a manifesztációk, a szimbólumok, a blokádnak, a jogorvoslatok keresése stb.

Az értelmezési keretek forrását nem lehet, vagy nagyon nehéz megtalálni. A társadalmi-politikai térben roppant sokféle forrás és „erősítő” terjeszti azokat. Források lehetnek könyvek, versek, beszédek, az erősítők pedig például kommunikációs stratégiák, kampánystílusok, elektronikus és nyomtatott média. Az értelmezési keretek szolgáltatója nyilvánvalóan nem egyedül a Fidesz-MPP, vagy annak aktuális hálózatai, hanem régi és újabb hagyományok (1956, 1988–89, 1990–1994), szervezetek, csoportok stb. Több elemző azonban a Fidesz-MPP mint párt és mint kormány politikai kommunikációját elemezve olyan sémák jelenlétére hívta fel a figyelmet, amelyek kiindulópontot, forrást és erősítést adhattak a választási kampányban, avagy azt követően megindult mobilizáció értelmezési keretének a „*magyar demokrácia elveinek sárba tiprása = igazságtalanság = kollektív cselekvésünk forrása*” hatékonyságának. A keret már feltehetőleg előbb jelen volt, és azt a bekövetkezett kiváltó események aktiválták ebben az irányban a mediális és szervezeti közvetítők hatékony együttműködésével. A politikai párt és szatellitjei fogalmazták meg a konkrét célokat és működtek együtt a mobilizációs infrastruktúra gyors felállításában. A *memorial frame* révén a történeti hivatkozások lehetősége adott, a „*déja vu*”, „*már láttuk*” attitűdjének bizonyosságát, az értelmezési ke-

ret csomópontjait erős hálóvá szövi a manipulált választás – korrupció, bűnös vezető(k) –, nép- és nemzetellenes politizálás pontjai egymást oda-vissza erősítik, és értelmezési keretük egymásra vetíti Rákosit és Medgyessyt, a köztük erős szállal összekötő titkos politikai erőszakszervezet vonalán. A politikai mozgalmak mobilizációjának egyesek szerint a francia forradalomtól, mások szerint még régebb óta folytonos eleme az „igazságtalanságkeret” egy másik típusa, a gyakran „összeesküvés-elméletként” emlegetett felfogása a társadalmi-politikai valóságnak. E felfogás szerint a mindenkor titkos elithálózatok, a szabadkőművesek, szidók, liberálisok és kommunisták, imperialisták stb. „csinálják” a történelmet a különféle intézmények álcái mögött: két világ van, az egyik, ami látszik, pl. demokratikus választás, a másik a valódi, annak manipulálása, ami viszont rejtett, rejtőzködő. Ennek a szemléletnek a kedvenc aktorai a mindenható titkosszolgálatok, amelyek korokon és határokon átnyúlva manipulálják az emberek és népek mindennapi látszatvilágát⁴⁶.

Az „összeesküvés-feltevés” értelmezési keretének forrásai, erősítői szintén azonosíthatók. 2002 februárjában nyílt meg az Andrássy út 60-ban a már előkészítésében, kivitelezésében és megvalósításában egyaránt sok és éles politikai vitát, illetve közvetlen mobilizációt is kiváltó múzeum, a „Terror háza”. A Fidesz-MPP kormányához és kormányfőjéhez közel álló igazgató, Schmidt Mária nevéhez kapcsolt intézmény megnyitása a választási kampány előszeleként a kormányt támogató mobilizációt jelentett, amelyet a MIÉP Köztársaság téri tüntetése világos címezéssel látott el az MSZP felé. A másik fontos kulturális reprezentáció, amely elősegítette a *múlt és jelen egymásra találását, kézfogását a diktatúrák titkosszolgálatainak hagyományai és a jelen mindennapjai között az egyik legnépszerűbb magyar regényíró, Esterházy Péter* apjának a történelmi hivatalban felfedezett ügynökmúltjával kapcsolatos regénye, amely korábbi művével felelősen széles körű érdeklődést váltott ki a magyar olvasóközönség körében. Ilyen háttérrel robbant *Medgyessy Péter* titkosszolgálati tevékenységének nyilvánosságra kerülése, a kormányalakítást követően tehát jól előkészített talajon állhatott az a politikai bomba, amely az új kormány első nyilvános válságát, *Pokorni Zoltán* Fidesz-MPP-elnök Esterházyéhoz hasonló probléma miatti lemondását, utcai tüntetéseket és blokádot, valamint a korábbi ügynöktörvény módosítását és a volt kormánytagok titkosszolgálati múltját vizsgáló bizottság működését hozta magával. Az *igazságtalanságkeret* a demokrácia elveinek sérelme, típusa kombinálódott az „összeesküvés”-felfogás sajátos válfajával, és a két pont robbanékony keresztződését *Medgyessy Péter* miniszterelnök megválasztása és *múltjának leleplezése* kiválóan segítette. A mobilizáció motiváló kereteit így korábbi keretkezési előkészületek után a

váratlan politikai események és személyek „robbantották be”, és reprodukciójukat a polgári körök belső kommunikációja, valamint a Fidesz-stratégiának a polgári körökkel és azok révén való kommunikációt előtérbe állító iránya szolgálták.

JEGYZETEK

- ¹ Az Ettersberg Alapítvány konferenciáján eredetileg német nyelven elhangzott előadás olyan hosszabb, 2000 óta zajló németországi összehasonlító ellenékkutatás számára készült német tanulmányra épül, amely a német olvasó számára betekintést kíván adni a magyar ellenék egészének fejlődésébe. Részlete jelent meg: *Dissidenz und Opposition gegen das Kádár-Regime in Ungarn und die Herausbildung von Gegen-Eliten*, in: Stephan Beetz-Ulf-Jacob-Anton Sterbling (Hrsg.): *Soziologie über die Grenzen. Europäische Perspektiven*. Krämer Verlag: Hamburg. 2003. 275–297. o. A német nyelvű tanulmány kidolgozásához nyújtott értékes segítségével köszönetel tartozom Kende Péternek, a Politikatudományi Szemle szerkesztőbizottsága elnökének. Ez a munka és az annak alapján tartott előadás magyarra fordítva a Politikatudományi Szemle olvasójának nem sok újat mondana. Ezért meghatározott aspektus, a populista elitkritika 1989 előtti és utáni jelenléte problémájára szűkítve készítettem a magyar olvasók számára ezt az írást, és remélhetőleg a magyar olvasók számára is új fénybe helyez néhány, az itthoni politikatudományi vitákban már elemzett problémát.
- ² „Elittek/elitizmus”, „Elitelméletek” címszavak, in: Vernon–Bogdanor (szerk.): *Politikatudományi enciklopédia*. Osiris: Budapest. 2001, 138–141. o. Frank Ettrich–Richard Utz: *Zwischen „Prominenz” und „Nomenklatura”. Überlegungen zur neuerer Eliten-Literatur*, in: *Berliner Journal für Soziologie* 2002/3. Vol. 12. 389–405. o. Frank R. Pfetsch: *Von der liberalen Elitetheorie zur Theorie einer europäischen Zivilgesellschaft*, in: Wolfgang Merkel–Andreas Busch (Hrsg.): *Demokratie in Ost und West*. Suhrkamp: Frankfurt am Main. 1999. 496–520. o.
- ³ „Populizmus”, in: Bogdanor i. m. 555–558. o. A populizmusról általában, a fogalom történeti-összehasonlító értelmezéséhez és magyarországi jelentéséhez politológiai szempontból: Bozóki András: *Vázlat három populizmusról*, in: *Politikatudományi Szemle* 1994/3. szám. Andreas Boeckh: *Populizmus Latin-Amerikában*, in: *Politikatudományi Szemle* 1994/3 szám. Hans Jürgen Puhle: *Was ist Populismus?*, in: Helmut Dubiel (Hrsg.): *Populismus und Aufklärung*. Suhrkamp: Frankfurt am Main. 1986. 12–33. o.
- ⁴ Frizc Tamás: *A népi-urbánus vita tegnap és ma*. Napvilág. Budapest. 1997
- ⁵ *Dokumentumok a populizmus és az ellenzékiesség kapcsolatáról*: Bíró Zoltán: *Saját út*. Eötvös: Budapest. 1988. Zsille Zoltán (szerk.): *Független fórum*. Kézíratos tiltott magyar irodalom a Kárpát-medencében. Danubia: München. 1995. Agócs Sándor (szerk.): *Lakitelek* 1987. *Antológia-Püski*. Budapest. 1991.
- ⁶ Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenék*. 1968–1988. T-Twins: Budapest. 1995. I–III. Csizmadia Ervin: *Diskurzus és diktatúra: Századvég*: Budapest. 2001. Tóké Rudolph: *A kialakult forradalom*. Kossuth. Budapest. 1998.
- ⁷ Sidney Tarrow: *Power in Movement*. Cambridge U. P: Cambridge (Mass.): 1994. 118–134. o.
- ⁸ Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. Püski: Budapest. 1989.

- ⁹ Körösenyi András: Értelmiség, politikai gondolkodás és kormányzat. Osiris: Budapest. 2000. 39–69. o.
- ¹⁰ Szabó Máté: Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás. Rejtjel: Budapest. 2001. 78–83. o.
- ¹¹ Cas Mudde–Peter Kopecky (eds.): *Uncivil Society?* London: Routledge. 2003.
- ¹² Yves Mény–Yves Surel (eds.): *Democracies and the Populist Challenge*. New York: Palgrave. 2002.
- ¹³ A magyar politikai elitről: Körösenyi András–Tóth Csaba–Török Gábor: A magyar politikai rendszer. Osiris: Budapest. 2003. 87–120. o.
- ¹⁴ György Dalos: *Archipel Gulasch. Die Entstehung der demokratischen Opposition in Ungarn*. Temmen: Bremen. 1986.
- ¹⁵ A populizmus szerepéről a magyar rendszerváltásban: Schlett István: *Színjáték vagy háború?* Cserépfalvi. Budapest. 1995. Schlett István: *Az opportunizmus dicsérete*. Magvető: Budapest. 1990. Lengyel László: *Magyar alakok*. Pénzügykutató: Budapest. 1994. Gyurácz Ferenc: *Egy „populista” feljegyzései*. Életünk. Szombathely. 1993. Bozóki András–Javorniczky István–Stumpf István: *Magyar politikusok arcképcsarnoka. Századvég*. Budapest. 1998.
- ¹⁶ Csurka István: Új magyar önépítés. Püski–Magyar Fórum. Budapest. 1991. 52–54. o.
- ¹⁷ Csizmadia 1995. i. m. I. kötet 310–318. o.
- ¹⁸ Bozóki András–Csapody Tamás–Csizmadia Ervin–Sükösd Miklós (szerk.): *Csendes? Forradalom? Volt? T-Twins*: Budapest. 1991. 138–139. o.
- ¹⁹ Uo. 95. o.
- ²⁰ Uo.
- ²¹ Mény–Surel i. m.
- ²² Bozóki András: *Politikai pluralizmus Magyarországon. Századvég*: Budapest. 2003. 496–515. o. Körösenyi–Tóth–Török i. m. 2003. 177–181, 196–197. o.
- ²³ Benkő Péter: *A Független Kisgazdapárt (1988–2000)*. Villányi úti könyvek. Budapest. 2000. monografikusan dolgozza fel ezt a fejlődést.
- ²⁴ Csurka István fentebb idézett műve Ivan Illichet idézi, de említhetjük Zelnik József munkáit, az általa szerkesztett „Ökotáj” folyóiratot, és Kodolányi Gyula fordításait, pl. Lewis Mumford munkáiból. V. ö. az ellenzéki populista ökológizmusra való újkéletű emlékezésével, Kodolányi Gyula: *A szükösség visszacsap*, in: *Magyar Szemle 2003/9–10. sz. 3–8. o.*
- ²⁵ Bozóki i. m. 2003. 449–496. o. Terestényi Tamás: *Néhány gondolat populizmusról és kommunikációról a mai Magyarországon*, in: Kiss Endre–Molnár János (szerk.): *Populizmus*. FES: Budapest. 2001. 57–69. o.
- ²⁶ Szabó Máté: *Problémás tiltakozások – problémás tiltakozók*, in: Szabó Máté–Dominique Wisler (szerk.): *Tüntetés, rendőrség, demokrácia*. Budapest. 1999. 337–357. o.
- ²⁷ Sükösd Miklós, in: *Hol a határ?* 2002. I. m. 137–161. o. *A kormányzati tömegmobilizációs Fidesz-stratégiákat elemzi a szociálpszichológia nyelvén Csepeli György: A tömegek ereje*, in: *Mozgó Világ 2001/1. 47–53. o.*
- ²⁸ Körösenyi–Tóth–Török i. m. 131–147. o.
- ²⁹ Thomas Kern: *Kritische Ereignisse, Memory frames und Protest in Südkorea (1980–1987)*, in: *Berliner Journal für Soziologie*, Vol. 13. 2003. No. 3. 325–347. o.
- ³⁰ Szilágyi Ákos, Bozóki András, Tamás Gáspár Miklós: *Hol a határ?* 2002. *Élet és Irodalom*: Budapest. 2002. i. m. 9–17, 161–186, 473–484. o.
- ³¹ Csizmadia Ervin: *Pártok és politikai hálózatok*, in: Pócza Kálmán (szerk.): *Álmaink állama. Egy hatalmi centrum az ezredfordulón*. Századvég: Budapest. 2002. 40–57. o.
- ³² Csizmadia Ervin: *A politika és az értelmiség. Pártok, agytrösztök, hálózatok*. Századvég: 2003. 213–281. o.
- ³³ Szabó Máté: *Társadalmi mozgalmak és politikai tiltakozás*. Villányi úti könyvek: Budapest. 1998. 45–69. o.

- ³⁴ Feitl István et. al. (szerk.): Fordulat a világban és Magyarországon. 1947–1949. Napvilág: Budapest. 2000. Ständeisky Éva et. al. (szerk.): A fordulat évei 1947–1949. 1956-os Intézet: Budapest. 1998.
- ³⁵ Tilly 1978, 69–100. o.
- ³⁶ Szabó Máté 2001, 199–227. o. Mándi Tibor: A Duna Charta, in: Szabó Máté (szerk.): Környezetvédelmi civil kezdeményezések Magyarországon. Villányi úti könyvek: Budapest. 1999. 204–217. o.
- ³⁷ Tölgyessy Péter: Királyi úton a semmibe, in: Népszabadság, 2003. okt. 18. Hétvége-mellélet.
- ³⁸ John Lofland: Protest. New Brunswick: Transaction. 1990.
- ³⁹ Sükösd Miklós, in: i. m. Hol a határ? 2002. 137–161. o.
- ⁴⁰ Beke József–Medveczki Zsolt: Közrendvédelem az új erőszakformákkal szemben, Molnár Katalin: Szavakkal elkövetett erőszak: „Gyűlöletbeszéd”, in: Molnár Katalin (szerk.): Az erőszak a modern társadalmi folyamatokban. Rendőrtiszti Főiskola: Társadalomtudományi Tanszék. Budapest. 2003. 9–16, 102–129. o.
- ⁴¹ Szikinger István: Hídemberek, in: Népszabadság. 2002. július 8. 10. o.
- ⁴² Páll Kinga Ágnes, in: Szabó–Wisler (szerk.) 1999. i. m. 359. o.
- ⁴³ Sidney Tarrow i. m. 1994. 122–123. o.
- ⁴⁴ Tarrow, op. cit. 123–124. o.
- ⁴⁵ Bert Klandermans: The Social Psychology of Protest. Blackwell: Cambridge Mass. 1997. 39–40. o.
- ⁴⁶ Bernd Florath–Armin Miter–Stefan Wolle (Hrsg.): Die Ohnmacht der Allmächtigen. Geheimdienste und politische Polizei in der modernen Gesellschaft. Ch. Links: Berlin. 1992.
Gábor Tamás Rittersporn: The Omnipresent Conspiracy, in: Nick Lampert–Gábor Tamás Rittersporn (eds.): Stalinism its Nature and Aftermath. MacMillan: London: 1992. 101–121. o. Jürgen Roth, u. a. Verschwörungen: Essays, in: Die Neue Gesellschaft: Frankfurter Hefte 1999. No. 2. 113–153. o. Daniel Pipes: Verschwörung. Faszination und Macht des geheimen. Gerling Akademie Verlag. München. 1998.

HELYI TÁRSADALOM

PÁLNÉ KOVÁCS ILONA

A területi érdekérvényesítés átalakuló mechanizmusai

1. BEVEZETÉS

A modern demokratikus társadalmakban, illetve államberendezkedésekben a hatalom területi megosztásának tipikus modellje az önkormányzati. A helyi-területi önkormányzatok, mint a nemzetállami fejlődés során alkotmányos, közjogi státust szerző autonómiák, illeszkedve a népszuverenitás, a képviselői demokrácia törvényszerűségeihez, közvetlen választásokkal jönnek létre. Legitimitásuk, noha a központi, alkotmányozó hatalomtól származik, végső soron a helyi társadalom által megalapozott, ennek köszönhetően más közjogi formációkhoz képest lényegesen erősebb. Az önkormányzati autonómia olyan demokratikus érték, amelyet egyetlen szalonképességre törekvő állam nem kérdőjelez meg, annak ellenére, hogy a helyi autonómiák mozgásteret a valóságban jelentősen szűkül, ahogy nő a központi államhatalom és a helyi önkormányzatok között a függőség, különösen pénzügyi értelemben.

A helyi autonómia, a helyi demokráciák szerepének, politikai értékelésének stabilitása több tényezőnek köszönhető. A helyi önkormányzatok autonómiája a polgári átalakulás idején fontos bástya volt a nemzeti, polgári törekvések védelmében, s a kiépülő nemzetállami kormányzat az autonómia fejében fontos szövetségesre talált a helyi önkormányzatokban. Az akkor kidolgozott alkotmányos modellek (például Lorenz von Stein porosz önkormányzati modellje, a belga alkotmányban megjelenő önálló municipális hatalom), bár eltérő alkotmányjogi, államelméleti alapokon, vallották a helyi önkormányzatok kitüntetett

HELYI TÁRSADALOM

PÁLNÉ KOVÁCS ILONA

A területi érdekérvényesítés átalakuló mechanizmusai

1. BEVEZETÉS

A modern demokratikus társadalmakban, illetve államberendezkedésekben a hatalom területi megosztásának tipikus modellje az önkormányzati. A helyi-területi önkormányzatok, mint a nemzetállami fejlődés során alkotmányos, közjogi státust szerző autonómiák, illeszkedve a népszuverenitás, a képviselői demokrácia törvényszerűségeihez, közvetlen választásokkal jönnek létre. Legitimitásuk, noha a központi, alkotmányozó hatalomtól származik, végső soron a helyi társadalom által megalapozott, ennek köszönhetően más közjogi formációkhoz képest lényegesen erősebb. Az önkormányzati autonómia olyan demokratikus érték, amelyet egyetlen szalonképességre törekvő állam nem kérdőjelez meg, annak ellenére, hogy a helyi autonómiák mozgásteret a valóságban jelentősen szűkül, ahogy nő a központi államhatalom és a helyi önkormányzatok között a függőség, különösen pénzügyi értelemben.

A helyi autonómia, a helyi demokráciák szerepének, politikai értékelésének stabilitása több tényezőnek köszönhető. A helyi önkormányzatok autonómiája a polgári átalakulás idején fontos bástya volt a nemzeti, polgári törekvések védelmében, s a kiépülő nemzetállami kormányzat az autonómia fejében fontos szövetségesre talált a helyi önkormányzatokban. Az akkor kidolgozott alkotmányos modellek (például Lorenz von Stein porosz önkormányzati modellje, a belga alkotmányban megjelenő önálló municipális hatalom), bár eltérő alkotmányjogi, államelméleti alapokon, vallották a helyi önkormányzatok kitüntetett

politikai, hatalmi szerepét. Gierke, Constant a korábbiaktól merőben új felfogást vallva, úgy fogalmazott, hogy a község az állammal egyenrangú, nem az állam hozza létre, saját céljai vannak, olyan közösségi autonómia, amely elősegíti az egyéni jogok érvényesülését (Sári, 1995).

A megerősödött nemzetállamok a 19., de különösen a 20. század folyamán már korántsem tartották olyan tiszteletben a helyi önkormányzati autonómiát. Sikeresen terjeszkedtek az önkormányzatok rovására egyrészt saját állami apparátusuk területi kiépítése, másrészt az önkormányzatok feletti törvényességi és célszerűségi kontroll szorítása, majd pedig a pénzügyi újraelosztás révén. A 20. század hetvenes-nyolcvanas évtizedeire sajátos módon a legdemokratikusabbnak, a legszolidárisabbnak mondott jóléti államokban üresedtek ki egyre jobban az önkormányzati autonómiák. Az állam és az önkormányzatok közötti összefonódást nem csak a pántlikázott állami források aránya, hanem az urbanizációs folyamatok előre haladása idézte elő (Offe, 1975). A szolgáltatások szervezésében, az infrastruktúra fejlesztésében, a gazdaságfejlesztésben a lokális lépték egyre gyakrabban vált szűkössé, előidézve a drasztikus integrációs célú közigazgatási reformokat, az önkormányzatok közötti társulások terjedését, majd a nyolcvanas évtizedtől kezdődően az önkormányzati középszintek megerősödését.

Az önkormányzati szektor politikai értéke azonban a drasztikus változások ellenére alig változott. Ezt mutatja a szubszidiaritás elvének felmelegítése az európai integráció elmélyülésével párhuzamosan. Noha a szubszidiaritás elve nem új, reneszánszát az unió tagállamokkal és a régiókkal kapcsolatos politikájának köszönheti. Az integrálódó kontinens hatalmi equilibriumát szolgáló elv térhódítása, a „régiók Európája” mozgalom, elsősorban a középszintű önkormányzatok megerősödését eredményezte, bár a decentralizáció érdekében viszonylag gyorsan felsorakoztak a régiók mögött a városok is (COR, 2000). Ezt a folyamatot támogatták az Európa Tanács berkeiben született helyi és regionális önkormányzati charták, az európai önkormányzatok együttműködésének különböző szervezetei is (például az Európai Régiók Gyűlése, Európai Községek és Régiók Tanácsa, az unión belül létrehozott Régiók Bizottsága, az Európa Tanács helyi és regionális közhatalóságok kongresszusa). Ugyancsak a régiókat és egyáltalán a területi decentralizációt támogató elemnek tekinthető az Európai Unió regionális politikája, annak bizonyos szabályai, különösen a partnerség elve.

Összességében tehát megállapítható, hogy a területi önkormányzatok az állami, közhatalmi intézményrendszernek hangsúlyos, mi több, egyre inkább felértékelődő, egyben átértékelődő elemei. A területi, helyi önkormányzatok szerepe, a decent-

ralizáció érvényesülése a szakirodalomban mindig fontos elemzési aspektus, a demokrácia, a részvétel egyik értékmérője. Az önkormányzatok tekintélyes szerepének köszönhetően a hatalom koncentrációját nem csak a hatalmi ágak klasszikus horizontális megosztása, hanem a területi, vertikális kiépítése is korlátozza. Az erős önkormányzatok fontos ellensúlyok, még akkor is, ha önálló hatalmi ágként csak a föderációk tagállamai foghatók fel.

Nem véletlen, hogy a nyolcvanas évtizedtől sok olyan nemzetközi összehasonlító munka született, amelyek a helyi és területi önkormányzatokat elemzi (Norton 1994, Hesse 1991, Wehling 1994, Chandler 1993 stb.). Ebben az élénkülő érdeklődésben az a feltételezés érvényesül, hogy a helyi önkormányzatok működése demokratikusan ellenőrzött, közel van a választókhoz, átláthatóbb; ahol tehát erős önkormányzati rendszerek vannak, szerepük az állami-politikai rendszer egészére jótékony hatással van.

Ugyanakkor tény, hogy önmagukban a helyi önkormányzatok, a legdemokratikusabb választási rendszer és működési stílus mellett sem képesek valamennyi érdek becsatornázására, figyelembe vételére az adott térségben. Ahogy a központi hatalom gyakorlásában sem a parlament a kizárólagos érdekartikulációs színtér, úgy a helyi-területi politikában is kialakultak már kezdetektől fogva *egyéb érdekérvényesítési mechanizmusok*. Ahogy az állami közhatalom gyakorlásának klasszikus keretei mellett megjelennek az érdekegyeztetés, érdekérvényesítés új, formalizált és informális módozatai, úgy pluralizálódik a helyi-területi hatalmi aréna is. A helyi, területi önkormányzatok a helyi-területi hatalom gyakorlásának elsődleges, de nem kizárólagos szereplői.

A korábban jellemzően egypólusú közhatalmi intézményrendszer az utóbbi évtizedekben jelentősen átalakult. Az ún. „governance” típusú kormányzás annak a folyamatnak az eredménye, amelynek során a közhatalmi szereplők egyre erőteljesebben összefonódnak a nem közhatalmi, gazdasági, civil szférával, illetve az egyes irányítási szintek egymással. A jelenség, noha nem új, intenzitása manapság vezetett el oda, hogy a hatalmi ágakat és szinteket korábban szigorúan elválasztó falak eltűnnek, átjárhatóakká válnak, és erős hálózatok jönnek létre, amelyek kikezdi a korábbi hatalmi intézmények bázisán kialakult felelősségi-hatalmi- működési modelleket.

A „governance” modell átalakítja magát az önkormányzati rendszert is. Feloldódnak a köz- és magánszektor határai, megváltoznak a feladatellátás módszerei, intézményei, az önkormányzati politizálás is új dimenziókba kerül. E jelenséghez nem csak a demokratikus megfontolások, „társadalmiasított” kapcsolatrendszerek vezetnek el, hanem a New Public Management nyolcvanas, kilencvenes évtizedben megfogalmazódó követel-

ményei is. A közigazgatást átható menedzseri, hatékonysági szemlélet ugyancsak azt igényelte, hogy a közhatalmi szereplők lényegesen szorosabb és partneri, illetve piaci jellegű kapcsolatokat építsenek a gazdaság és civil társadalom szereplőivel a különböző szolgáltatási feladatok megszervezésének modernizálása érdekében. A különböző motivációjú változások eredője azonban közös, ma már sem a központi, sem a helyi/regionális politikai aréna nem értelmezhető, írható le a közhatalmi szereplőkön túli szférák bevonása nélkül.

Kutatásunk során (OTKA T 037278), annak eredtünk nyomába, hogy a rendszerváltás után Magyarországon a területi szintű érdekérvényesítésnek milyen mechanizmusai alakultak ki, felfedezhetőek-e a „governance” szemlélet elemei. A kutatás különösen azért tűnik időszerűnek és indokoltnak, mert a magyar önkormányzati modell a középszint tekintetében, a forrás- és kompetenciaszegény megyei önkormányzatok formájában meglehetősen gyenge érdekérvényesítési lehetőséget kínál. Hipotézisünk az volt, hogy ilyen esetben kialakulnak, aktivizálódnak az érdekérvényesítés egyéb csatornái, már csak azért is, mert a területi szintű közhatalom dekoncentrált formában, a megyei önkormányzatokkal ellentétben, igencsak virulens. Születnek tehát területi szintű hatalmi döntések, csak nem a képviseleti demokrácia intézményeinek ellenőrzése, irányítása mellett.

A gyenge középszintű önkormányzás, illetve a sajátos „paraállami”, illetve dekoncentrált döntéshozási formák terjedése sajátos helyzetbe hozza a pártokat, érdekszövetségeket, a civil társadalmat. A magyar politikai-közhatalmi rendszerben az 1990 után keletkezett középszintű önkormányzati vákuumhelyzet, a „governance” modell sajátos változatát teremtette meg. Ma nincs már hatalmi vákuum középszinten, csupán nem önkormányzati, képviseleti jellegű a modell, ami érvényesül. Ennek a hatalmi struktúrának, hálózatnak a megismerése nem csupán elméleti tisztázást tesz lehetővé, hanem gyakorlati haszna, hogy előre vetítheti a meghirdetett területi önkormányzati, regionális reform következményeit, végrehajtásának várható körülményeit, sikerességét.

Az OTKA által támogatott kutatás szerencsésen kapcsolódott egy nemzetközi összehasonlító kutatási programhoz (*ADAPT 2001–2004*), amelyiknek célja az volt, hogy speciálisan a regionális politika, területfejlesztés területén vizsgálja a területi szintű hálózatok, kapcsolatrendszerek szerepét. A hálózatok, egy-egy régió intézményi „sűrűsége” az eddigi tapasztalatok tükrében ugyanis nagymértékben befolyásolja azt, hogy az Unió regionális politikai elvárásait az egyes tagállamok milyen mértékben képesek elsajátítani. Az „európanizálódási” folyamat egyik jellegzetes terepe a regionális politika. Ilyen értelemben kutatásunk nem csak a hazai, sajátos területi hatalmi összefüggérendszerhez szolgálhat információkkal, hanem a regionális

szereplők uniós adaptációs, tanulási folyamatába is betekintést nyújt. A regionális politikai vonatkozások azért is nagyobb figyelmet érdemelnek, mert a területi kormányzásban kialakult új jelenségek kiválóan elemezhetőek ezen a politika területen. Tanulmányunk az OTKA-kutatás elméleti alapját, indokait törekszik bemutatni. Az empirikus vizsgálatok eredményei terveink szerint 2004-re várhatóak.

2. ELMÉLETI, NEMZETKÖZI HÁTTÉR

2.1. A területi hatalomgyakorlás vizsgálati dimenziói

A területi irányítással, önkormányzatokkal foglalkozó monografikus, összehasonlító munkák száma különösen abban az időszakban szaporodott, amikor az önkormányzatok politikai rendszert legitimáló szerepe megerősödött. Amikor az önkormányzatok, kibújva a nemzeti kormányok gyámkodása alól, kiléptek a nemzetközi porondra, s az Európai Unióban „harmadik szintként” kezdték őket aposztrofálni (*Jeffery 1997*). Ez nem jelenti azt, hogy a korábbi évtizedekben ne foglalkozott volna a szakirodalom a helyi önkormányzással.

A helyi-területi önkormányzatok vizsgálatában a második világháború után lényegében három jelentős irányzat a jellemző. Ezek az iskolák néha összefonódnak, illetve az egyes megközelítések újra megjelennek, a legújabb felfogások csíráit is megtaláljuk évtizedekkel ezelőtti tanulmányokban, így elkülönítésük csak logikailag lehetséges.

1. Az első klasszikus értékelő munkák egyik közös jellemzője volt, hogy az önkormányzati rendszereket elsősorban *normatív, alkotmányjogi, strukturális, szervezeti szempontból elemezték*, mutatták be (*Humes, 1959*). Igen kevés figyelem irányult az önkormányzatok tényleges működési gyakorlatának, helyi politikai környezetének a vizsgálatára. Ez alól néhány próbálkozás volt kivétel Európában, amelyek az amerikai „local community” vizsgálatok hatására, a helyi politikai viszonyok alakulását kutatták, s ezen belül az önkormányzatok körüli érdekszövetségek, hálózatok is terítékre kerültek (*Bawman– Hampton, 1983, Stoker, 1991, Heinelt–Wollmann, 1991*). Ezek a kutatások az önkormányzatiság részvételi, demokratikus, helyi politikai elemét emelték ki. Mint említettük azonban, ez az irányzat nem vált dominánssá, legalábbis Európában az érdeklődés elsősorban a szabályozásra, a struktúrákra irányult.
2. A későbbiekben, amikor a közpolitikai, „policy” vagy menedzseri irányzat felértékelődött, a *működés hatékonysá-*

gára, a közigazgatás költségeire, a szolgáltatások minőségére helyeződött a hangsúly. Ezekben a munkákban vagy az önkormányzati rendszerek finanszírozása, a szolgáltatások megszervezése volt a vizsgálatok elsődleges elemzési szempontja, vagy egy-egy közpolitikai területen (helyi gazdaságfejlesztés, foglalkoztatáspolitikai, oktatás stb.) mérték össze az egyes nemzeti önkormányzati rendszereket jellemző gyakorlatokat (Stewart–Stoker 1995, King–Pierre 1990). Meg kell azonban jegyezni, hogy a hatékonyság, a szakmaiság hangsúlyozása idején is jelen vannak a demokratikus, politológiai, hatalomelméleti megfontolások. A brit önkormányzati rendszer folyamatos tévesztése a konzervatív kormányzatok centralizáló praxisa nyomán például éppen a piacorientáltság, a hatékonyság jegyében zajlik le, hatalmas vitát váltva ki a szakirodalomban az önkormányzatok tényleges szerepéről (ügynökmodell, helyi állam teória, Duncan–Goodvin, 1988, Stewart–Stoker 1995).

3. A kilencvenes évek szakirodalmában fedezhető fel irányváltás, a governance - multi-level governance, public-private szemlélet terjedésével. A mechanikus összevetések helyett az önkormányzati helyi, regionális és inter-regionális kapcsolatrendszereket, hálózatokat kezdik vizsgálni, elismerve a helyi-területi hatalom önálló mozgásterét, a helyi-regionális hatalmi viszonyok változatosságát, illetve ezeknek a viszonyrendszereknek a nemzeti, sőt nemzetközi dimenzióit (Bovaird et al 2002, Pierre 1998, Kohler–Koch 1998). A változás egyik alapvető iránya, hogy áthelyeződik a hangsúly a helyi-lokális szintről a regionális, középszintű irányításra. A területi lépték megváltozása elsősorban gazdasági jelenségek nyomán következik be (Jones, 1999), amelyek aztán hatnak az intézményekre, hatalmi struktúrákra is. A területi-helyi önkormányzatok vizsgálatának nem csak a térbeli dimenziója tágul ki, hanem a megközelítés, elemzés szempontrendszere is. A helyi-területi dimenziójú elemzések már nem csak az önkormányzatokat érintik, hanem azok teljes kapcsolatrendszerét, illetve hálózatépítő erejét, szerepét, így természetesen a figyelem óhatatlanul áttérjed az önkormányzati partnerekre. Ennek az irányzatnak is vannak korábbi előzményei. A kormányzási szintek és szektorok közötti arányok változására, az önkormányzatok, régiók felértékelődésére évtizedekkel ezelőtt felhívták a figyelmet (Rokkan–Urwin, 1982). Érdekes módon már ekkor jelezték a hálózatosodás veszélyeit és a horizontális koordináció korlátait (Hanf–Scharpf, 1978).

2. 2. „Governmenttől” a „governancig”

Annak érdekében, hogy értelmezni tudjuk a rendszerváltás utáni magyar területi szintű irányításban a lezajlott folyamatokat, jelenségeket, az utóbbi kutatási irányzat nemzetközi eredményeiből válogatunk, mintegy megalapozva a kutatásunk második fázisában tervezett empirikus vizsgálatokat.

a) A SZEKTOROK ÖSSZEKAPCSOLÓDÁSA

A szakirodalomban a kormányzási módszerek és intézmények átalakulását alapvetően az *új közösségi, állami feladatok* megjelenéséhez, a kormányzás körülményeinek megváltozásához kötik (Kooiman, 1993). A kormányzással szembeni új kihívások egyik csoportja tartalmi, minőségi jellegű: a gazdaságfejlesztés, a regionális politika, a környezetvédelem, a foglalkoztatás stb. olyan közpolitikák, amelyek természetüknél fogva is igénylik az érintettek bevonását, támogatását, információit. A minőség, a hatékonyság szempontja általában is megfogalmazódott a közigazgatással, a közszolgáltatásokkal szemben, ami az üzleti szféra teljesítményértékelési módszereinek a használatához („value for money”), illetve a hagyományos adminisztratív struktúrák és módszerek reformjához (Halachmi, 2000) vezetett.

A másik alapvető változás, amely a kormányzatok, illetve különösen az önkormányzatok mozgásterét lényegesen érintette, a *közösségi források csökkenése*, a költségvetési krízishelyzetek szaporodása. A kormányzatok költségvetési okokból is rákényszerültek a kiadások csökkentésére:

Hatékonyabbnak feltételezett *piaci megoldásokat* vontak be a szolgáltatások megszervezésébe. Bizonyos közfeladatokat privatizáltak vagy társadalmasítottak, elsősorban a költségvetési kiadások, illetve a központi támogatások jelentős visszafogásának hatására. Az olcsóbb, hatékonyabb közigazgatás hangzatos kormányzati programjai mögé tudományos iskolák, elméletek sorakoztak fel – public choice, fiscal federalism, enabling role – (Netzer–Drennan 1997), amelyek az állami, önkormányzati visszavonulás útját jelölték meg megoldásként a fiskális krízishelyzetekre.

A másik megoldás a költségvetés, a fejlesztési források hiányának pótlására a *forrás-bevonás*, a közösségi feladatok megosztása a profit, illetve non profit szektorral, mégpedig a partnerség jegyében. A nem közhatalmi szektorokkal való együttműködés sajátos kollektív szervezeti formák, kvázi kormányzati, illetve nem kormányzati státusú intézmények létrehozásához vezetett, alaposan kikezdve a közigazgatás-szervezés hagyományos, bürokratikus, költségvetési kultúráját és szabályait, sajátos harmadik szektort eredményezve (Reichard, 1988, Naschold, 1995). A szektorok együttműködésére épül az ún.

public-private partnership (PPP) modell, melyik különösen a városfejlesztésben, városüzemeltetésben terjedt a nyolcvanas évtizedtől. Ennek a modellnek a korábbi szektorok közötti együttműködésektől megkülönböztető vonása az üzleti élet szabályainak dominanciája (Kouwenhoven, 1993, Pierre, 1998).

A területi és központi kormányzati hatalmi struktúrák viszonyára a területi önkormányzatok általános működési feltételeinek megváltozása mellett *Európában az integráció* is nagyon jelentős hatást gyakorolt. E hatások egy része általános, politikai, alkotmányos természetű, másik része egy-egy közösségi politika technokrata működési szabályaihoz kötődik. Mint említettük, a regionális politika kifejezetten olyan politika, amelyik behálózta a különböző kormányzati szinteket a többszintű kormányzás és policy network formájában (Marks, 1993):

- *A társfinanszírozás*, adicionalitás elve az európai regionális politikában normatív követelmény, amely megalapozta az, ún. endogén, alulról építkező regionális politika térhódítását. A társfinanszírozás eredendően annyit jelent, hogy a helyi/regionális önkormányzatok fejlesztési céljaik megvalósításához szükséges nemzeti vagy uniós támogatásokhoz csak saját forrásaik kiegészítéseként juthatnak. Az elv szigorú érvényesítése szükségszerűen előidézte azt, hogy az önkormányzatok helyi "fejlesztési koalíciókat" kötnek, forrásbevonó, mozgósító szerepük felerősödik, s ezzel az egyközpontú, közjogi-hatalmi szemléletű fejlesztési politika érvényesülési tere rendkívüli mértékben leszűkült.

- A regionális politika, a regionális gazdaságfejlesztés új paradigmája intézményi, szervezeti oldalról a *partnerség elvéhez kötődik*. A partnerséget az unió először elsősorban vertikálisan értelmezte, a strukturális alapokhoz való hozzáférés egyik követelményeként fogalmazta meg 1988-ban. Az uniónak, az 1988-as szabályozás óta joga van a tagországok régióival közvetlenül tárgyalni, illetve a tagországok kötelesek régióikat a fejlesztési programok kialakításába és végrehajtásába bevonni. Az unió ezzel a követelménnyel lényegében a tagállami kormányok kompetenciáit kívánta gyengíteni a régiók, illetve saját szervei javára. A régiók partnereként való elismerése jelentős mértékben hozzájárult a nemzetállamokon belüli decentralizáció felgyorsulásához, illetve az európai többszintű kormányzati rendszer kialakulásához. A klasszikus vertikális nemzetállami irányítási modell alapjai még azokban az unitárius államokban is megrendültek, ahol nem hajtottak végre drasztikusabb strukturális reformokat. Tény, hogy több országban az uniós alkalmazkodás jegyében tudatosan növelték a középszintek kompetenciáit, erősítették jogi státusukat, a decentralizációs folyamatok felgyorsultak. A partnerség elve azonban nem csak a vertikális viszonyrendszereket, struktúrákat érintette, hanem a horizontálisakat is. Az unió a partnerség követelményét az

1993-es struktúrapolitikai szabályozás során kiterjesztette a közhatalmi szektoron túlra, a civil és gazdasági szereplőkre. Természetesen nem újdonság, hogy az állami, közhatalmi szektor különböző feladatait csak a környezetével együttműködve, azok forrásait is bevonva törekszik ellátni. Az uniós szabályozás azonban partnerként, döntéshozó szereplőként számol az érintettekkel, felismerve, hogy a helyi-regionális gazdaságfejlesztés klasszikus, állami támogatásokra épülő módszerei alkalmatlanok a hosszabb távon fenntartható fejlődés generálására. A partnerség tehát a regionális fejlesztési politikában nem csupán demokráciadíszlet, hanem a hatékonyság eszköze. Az unió egyébként a partnerség horizontális érvényesítését nem írja elő konkrét szervezeti, eljárási szabályok formájában, hanem tág teret ad a tagállamoknak a megvalósítás modellezése terén. A partnerség tényleges intézményeit, módszereit vizsgáló empirikus kutatás (*Tavistock, 1999*) tapasztalatai szerint az egyes országok nagyon eltérően értelmezik, működtetik az érdekegyeztetés, konzultáció területi fórumait. Ahol általában kevésbé bejáratottak az érdekegyeztetési mechanizmusok, ahol kevésbé nyitottak a döntési struktúrák a civil és gazdasági szektor irányában, ott az uniós regionális programok partnerségi fórumai is formálisak. Az eredmények tehát jelzik, hogy az uniós követelményrendszer, az európanizálódási folyamat nem egyformán érinti a tagállamokat, hanem erős nemzeti, politikai, kulturális szűrőn keresztül érvényesül.

b) A SZINTEK ÚJ VISZONYRENDSZERE

Tágabb, politikai, alkotmányos összefüggésrendszerbe ágyazva a területi érdekegyeztetési, döntési mechanizmusok új jelenségeit, struktúráit, ki kell térni a szubszidiaritás, a többszintű kormányzás és a hálózatok témakörére (*Bache, 1998*).

- A *szubszidiaritás elve* általános elv, amelyik használható az ENSZ szervezeteitől kezdve minden működő testületre, az egyéinig bezárólag. Lényege, hogy az egyénhez legközelebbi testületet tekinti a legalkalmasabb döntési, felelősségi szintnek, előnyben részesíti a szervezethez képest a közösséget, a civil szektort az államhoz képest (*Norton, 1992*). A szubszidiaritás tág fogalmába tehát mind a decentralizáció, mind a társadalmasítás belefér, egyaránt hivatkozási alapul szolgál az unió és a tagállamok közötti hatáskörmegosztástól a régiók és kormányok között a hatalomért és forrásokért folytatott küzdelmekhez. A szubszidiaritás, mint a hatalom korlátozásának, egyben a beavatkozás szükségességének az elve kétségtelenül akkor kezdte meg Európában hódító körútját, amikor az unió beemelte saját fogalomrendszerébe (*Hummer-Bohr, 1994*).

- A hatalom újraosztásának nemzeteken túli, globális dimenziójában fontos vonatkoztatási ponttá vált a regionális, nemzeti

és transznacionális szintek egymáshoz való viszonya. A *multi-level governance* (MLG) teória az Európai Unió pluralista hatalmi modelljét vallja. A szupranacionális döntéshozás erodálja a nemzeti szuverenitást. A nemzeti kormányzatok a belső hatalmi struktúrák felett elveszítik kizárólagos befolyásukat azzal, hogy a nemzet alatti szintek közvetlenül partnereivé válnak az unió különböző szerveinek (Marks, 1993, Navracsics, 1998). Ez a nézet sem tagadja ugyan, hogy a nemzetállam továbbra is a legfontosabb szereplő ebben a struktúrában. A teória ellenzői viszont azt hangsúlyozzák, hogy az unió a sikeres nemzetközi kormányzati együttműködés, „alkudozás” modellje, amelyik nem kérdőjelezi meg a belső hatalmi struktúrákat (Moravcsik, 1995). A két irányzat vitáját az unió alkotmányozási folyamata, a bővítés következményei fogják legfeljebb eldönteni. Kétségtelen azonban, hogy az integrációs folyamat erősen befolyásolta a tagállamok hatalmi szerkezetét, politikai működési módszereit, s ezen belül a területi hatalomgyakorlás kontextusát is. E kontextus ma már nem írható le a hierarchikus, vertikális irányítási viszonyokkal, hanem a hálózatosság bonyolult szövedékével.

c) A SZINTEKET ÉS SZEKTOROKAT ÖSSZEKÖTŐ HÁLÓZATOK

A hálózatok felértékelődő szerepe, a „governance” jelensége lényegében az uniós integrációs folyamattól független eredetű, az állam és a piac mindenhatóságába vetett bizalom megrendüléséhez kapcsolódik. Az állam és a piac, változó dominancia mellett, sokkal áttekinthetőbb és legitimáltabb módját nyújtja a társadalmi problémák kezelésének. A „governance” megoldások kevésbé magától értetődőek, sokkal kevésbé tiszta formátumúak és általánosíthatóak, a kormányzás új formáját ilyen értelemben a „második legjobb megoldásnak” tartják. A szektorok közötti kapcsolódások nem újak. A legújabb kapcsolatrendszer azonban sokkal inkább nemzetközi meghatározottságúak (Schmitter, 2002).

A „governance” modell az egymástól elválasztó kompetenciák helyett elsősorban a kapcsolatokra, a kapcsolatok hálózatára, illetve a döntéshozáshoz képest a végrehajtásra, a normatív legitimitáció helyett a kimenetre, az eredményre figyel. E súlyponteltolódások adtak lehetőséget a policy-network megközelítés, illetve módszertan terjedésének (Bache, 1998). Az egyes közpolitika-területeken a kapcsolatok, hálózatok szorossága, szerkezete alapján jellemzően öt hálózattípust különböztetnek meg: a legkevésbé integrált egy ügyre szerveződő hálózatot, a professzionális, a kormányzat közi és termelői hálózatokat, illetve a legszorosabb és környezetébe a legstabilabban beágyazott policyközösséget. E hálózatvizsgálatok alkalmasnak bizonyultak arra, hogy leírják a szereplők körét és kapcsolatrendszerét. Egyben eszközül szolgálnak a „jó kormányzás” techni-

káinak igazolása mellett, a hatalmi viszonyok átstrukturálódásának a megértéséhez is, még akkor is, ha az új típusú hálózatok gyorsan formálódnak, változnak a politikai arénában (Rhodes, 1996). A hálózatmodellek eddigi használata az érdekcsoportok szerepére koncentrált, kevésbé tudott viszont segítséget nyújtani a szintek közötti kapcsolódások értelmezéséhez (Rhodes, 1997).

A hálózatosság nem csak a közjogi szervezetben és a szektorközi viszonyrendszerben válik egyre fontosabbá, hanem sajátos, a piaci és a hierarchikus típustól eltérő szervezeti formaként kezdi megkülönböztetni a szervezetelmélet, illetve a szociológia, felismerve e szerveződési formának a tanulásban, legitimációban, gazdasági hasznosságban megmutatkozó előnyeit (Podolny–Page, 1998).

2. 3. A „governance” és a hagyományos demokrácia konfliktusai

A liberális demokráciához tapadó fogalmak (népképviselőlet, pluralizmus, jogállam, emberi és állampolgári jogok, hatalmi ágak megosztása stb.) evidenciák, s több évszázados vagy inkább évezredes állami-politikai és tudományos fejlődés eredményei, mégsem állíthatjuk, hogy a demokrácia modern fogalma tekintetében közmegegyezés lenne. Jellemző törésvonal húzódik a demokrácia individualista és közösségi értelmezése között, a pártok és érdekcsoportok szerepét, a közvetlen és közvetett demokrácia arányát, a meghatározó ideológiát stb. illetően. Tradicionálisan elfogadott, hangsúlyozott a különbség az európai-kontinentális és az angol-szász, amerikai állami-politikai intézményrendszer, kultúra, továbbá az egyes államcsoportok (latin, skandináv stb.) között is (Loughlin, 2001). A modern demokrácia értelmezési vitái érthetően újra kiéleződtek a rendszerváltó új demokráciák megjelenésével, ahol nem évszázadok, hanem legfeljebb néhány évtized során kell a demokrácia alapértékei és intézményei vonatkozásában konszenzust teremteni (Obermaier–Horner, 1999).

A nemzetállamok és a polgári fejlődés megjelenéséhez kapcsolódó hagyományos demokráciamodellek a legjelentősebb változásokon, szakmai és politikai vitákon kétségtelenül az utóbbi évtizedekben megy keresztül, új dimenziókat nyitva a demokrácia fogalmának, értékrendszerének értelmezésében. Az ún. demokráciadeficit, a hagyományos demokratikus intézményrendszer működési zavarai több oldalról, több területen is jelentkeznek: csalódás a parlamentarizmusban, a közvetlen demokráciában, a nyilvánosságban, az állampolgári közömbösség, a jog relativizálódása, a média ellenőrizetlen hatalma, a nemzetközi dimenziók átláthatatlansága stb. Témánk szempontjából az új

kihívások közül a nemzetközi integráció, a globalizáció, a multilevel governance és a partnerséghez kapcsolódó korporatív elemek érdemelnek különös figyelmet. Ezek a dimenziók szorosan összekötődnek a regionalizmussal, illetve „új regionalizmussal”, a hatalom térbeli és szektorális átrendező-désével.

a) DECENTRALIZÁCIÓ – REGIONALIZMUS VERSUS UNITÁRIUS NEMZETÁLLAM

- A *globalizáció*, amellyel, hogy kikezdte a nemzeti szuverenitásokat és egy „kozmetopolita” demokrácia modelljének körvonalait rajzolja fel (*Melchior, 1999*), egyben felértékelte a lokális és regionális léptéket. Elsőrendűen a gazdaságfejlesztésben, a tőkeberuházásokért folytatott küzdelemben teremtett versenyhelyzetet a régiók között („glokalizáció”). Ebben a versenyben már nem feltétlenül a nemzetállami gazdaság- és támogatáspolitikák szerepe fontos, hanem a régiók saját stratégiái, illetve erőforrásai, ezek közül is egyre inkább a humán erőforrások. A régiók jellemzője ebből a szempontból, hogy nem feltétlenül jelentenek adminisztratív egységet, belső kohéziójukat a gazdasági klaszterek, a regionális identitás, a fejlesztési koalíciók szövődése biztosítja.

- Az *európai integráció* ugyancsak felértékelte a régiók szerepét (a „régiók Európája”, új regionalizmus (*Keating, 1998*), esetenként strukturális adminisztratív reformokat is előidézve. Ezek a kihívások a nemzetállami centralizáció mértékét és módszereit egyaránt érintették, tehát a decentralizáció irányába tolták el a nemzeti hatalmi struktúrákat.

A *decentralizáció alkotmányos, intézményi alapjai sok országban kidolgozatlanok*, különösen, ami a régiók központi érdekérvényesítési esélyeit, közjogi státusát illeti. Számtalan bizonytalanság tapasztalható a régiók nemzetközi porondon való megjelenésével kapcsolatban is, kevés ország, illetve nemzetközi norma szabályozza a régiók egymással, illetve a transznacionális szervezetekkel való együttműködését. A normatív, elvi alapok hiánya megnehezíti a decentralizáció előrehaladását. A horizontális dimenzióval összevetve a hatalom területi/vertikális megosztásának messze nem olyan letisztult és kidolgozott sem az elmélete, sem a közjoga, leszámítva egyes föderális berendezkedéseket. A centralizáció-decentralizáció helyes/kívánatos arányai, a központi (nemzeti) és helyi érdekek egyeztetésének mechanizmusai tekintetében nincs közmegegyezés, s igazán határozott történelmi trend vagy földrajzi, kontinentális rokonság sem. Az angolszász klasszikus önkormányzati demokráciákban, az utóbbi évtizedekben jelentős centralizáció zajlott le, míg a nemzetállamiságát viszonylag későn megszerző unitárius belga állam néhány évtized alatt eljutott egy szinte szélsőséges

föderatív modellig, Svájc genetikusan decentralizált állama a nemzeti identitás megerősítésén fáradozik stb. Tanulságos az a sorrend például, amit az európai uniós tagállamok helyi önkormányzatainak autonómiafokáról alakítottak ki. A helyi autonómia nélküli államok és a föderális államok két véglete közötti sorrendben az országok többségét (Franciaország, Görögország, Olaszország, Írország, Nagy-Britannia, Portugália, Spanyolország) az alacsony autonómiájú csoportba sorolták (Dreier, 1994).

A decentralizáció elve, rangja – a szubszidiaritás elvének hódító körútja ellenére – nem olyan erős, mint a hatalmi ágak elválasztásának követelménye. A decentralizáció körüli bizonytalanságok különösen élesek a mezo vagy középszint vonatkozásában, vagyis, hogy mikor beszélhetünk egyáltalán középszintű kormányzásról, hiszen sem a lépték, sem a közjogi státus tekintetében nincs egyértelmű konszenzus. Gyakran összekeverednek az állami és önkormányzati választott és delegált hatóságok, státusok (Larsson et al 1999). A „régiónok” léptéke tekintetében is óriási különbségek vannak. Az egységesítési törekvések, például az unió részéről meglehetősen óvatosak, a regionális önkormányzatok európai chartája sem határoz meg nagyságrendet a régió fogalmának a meghatározásakor, a nemzetállamok többsége pedig nem kívánja a történelmi hagyományokkal rendelkező területi egységeit nagyobbakkal, újakkal felcserélni.

Az elméleti bizonytalanságok mellett nem kevésbé jelentős akadálya a következetes decentralizációnak a *nemzetállamok ellenállása*. Az ún. „renacionalizáció” jelensége, úgy tűnik, sikeresen lebegteti a régiók szerepét az uniós döntéshozási struktúrában. A „multilevel governance” nem jutott még olyan stabil pozícióba, hogy a nemzetállami dominanciát akár belpolitikai, akár transznacionális viszonylatban igazán megingassa. Ami viszont nem vitatható, hogy a regionalizmus, a decentralizáció a nemzeti kormányzatok működési módszereit jelentősen befolyásolja, még akkor is, ha az integráció ún. spill-over hatását sokan vitatják (Navracsics, 1998). A korábbi hierarchikus, bürokratikus végrehajtó hatalom modellje a múlté, a régiókat partnerként kénytelenek a hatalmi döntések szférájában kezelni, s erre alkalmas intézményeket, eljárásokat kell megteremteni. Erre a törekvésre utalnak az európai régiók által kidolgozott dokumentumok, az ún. bázeli nyilatkozat, illetve a regionális önkormányzatok európai chartájának tervezete (Pálné 2001).

b) KORPORATIZMUS VERSUS KÉPVISELETI DEMOKRÁCIA

A korporatizmus, neokorporatizmus az ipari, kapitalista fejlődéssel együtt járó jelenségegyüttes. A klasszikus választásokon alapuló népképviselői intézményrendszer mellett szervezett,

szabályozott formáját adja bizonyos, korlátozott számú érdekcsoportok képviselőinek, az állammal való konzultációjának. A korporatista modell szemben áll az érdekvégyesítés pluralista modelljével, ahol egymással versenyző, független és önálló érdekcsoportok törekszenek az állammal szembeni érdekeik érvényesítésére (*Schmitter, 1979*).

Az egyes állami, politikai rendszerek a korporatista érdegyeztetési formákat eltérő mértékben alkalmazzák. Többnyire azonban kiegészítő, s nem a parlamentáris fórumokat helyettesítő szerepük van. Ennek ellenére számtalan kritika fogalmazódik meg működésük demokratizmusával és hatékonyságával kapcsolatban. A korporatista érdegyeztetés ugyanis elkerüli a parlamentáris formákat, a nyilvánosságot, exkluzív jellegű stb. (*Fisichella, 1991*).

A helyi gazdaságfejlesztés, a regionális politika szerepének felértékelődése a korporatív típusú szerveződések újabb renszanszához vezetett, többnyire partnerség elnevezés alatt. Ez az „új korporatizmus” a korábbtól eltérően már nem csak központi, sőt nem is elsősorban a központi kormányzattal, hanem a helyi, regionális kormányzatokkal való együttműködést jelenti, s nem korlátozódik a „munka világára”, hanem egy-egy térség, település stratégiai irányításának kontextusába illeszkedik. A neokorporatista megközelítések gyakran az „asszociatív” jelzővel párosulnak. Már nem csak a munkavállalói, munkáltatói-gazdasági érdekegyeztetés, hanem a tágabb értelemben vett civil társadalommal, autonóm struktúrákkal való együttműködés, együtt döntés modelljét takarják az erőtlenné vált és legitímációs válságba került államiság megújulásának, hatékonyabbá tételének eszközeként, a piaci koordináció hibáinak korrekciójaként (*Streeck–Schmitter, 1984*).

A legutóbbi évek értékelései rámutatnak arra, hogy a „governance” típusú kormányzásnak is megvannak a veszélyei, s a kisebb nyilvánosságot, elszámoltathatóságot kompenzáló gazdasági, hatékonysági sikerek sem automatikusak. A klasszikus állami, piaci és az új „governance” mechanizmusok mindegyike tökéletlen, együttes alkalmazásukban kell megtalálni a helyes arányokat (*Jessop, 2000*).

A partnerség jegyében létrejött különböző kollektív döntéshozó testületek eltérő módon illeszkednek az egyes nemzeti, illetve regionális hatalmi struktúrákba, mindenütt próbára téve a hagyományos képviselői és adminisztratív rendszer alkalmazkodó képességét. A brit önkormányzati rendszerben a partnerségi, kvázi kormányzati és nem kormányzati szervek konglomerátuma a képviselői elem erős háttérbe szorulásához vezetett, s a centralizáció esélyeinek kedvezett (*Duncan–Goodwin, 1988, Lewis, 1992, Stoker, 2000*). A viszonylag erős képviselői struktúrák és civil társadalmi kontroll mellett működő német önkormányzati rendszert is próbára teszi az új formák integrálása. A

„megrendezett” korporatizmusnak nevezett modellekben a demokratikus bázist hiányolják (Heinze-Voelzkow, 1991, Kruse, 1990).

Gyakoribbak azok a szakirodalmi összehasonlító elemzések, amelyek a PPP-k (Pierre, 1998), hálózatok (Bovaird et al 2002), hatékony kormányzási formák egy-egy nemzeti, városi, regionális sikertörténetét ismertetik, sugallva, hogy a technikák átvétele milyen haszonnal jár, nem különösen foglalkozva azzal, hogy ezek a technikák milyen nemzeti, politikai-közigazgatási kontextusba illeszkednek. Vannak azonban olyan elemzések is, amelyek felhívják a figyelmet, hogy a szervezet-, illetve gazdaságméleti, szociológiai fogalmak, teóriák mechanikus átvétele a közigazgatás és a helyi-regionális politika gyakorlatába és elemzésébe veszélyekkel járhat.

A politikatudomány, a közpolitika-elemzés pótlandó adóssága, hogy a „governance” jelenségkörét saját fogalomrendszerébe ágyazza, s ezzel hozzájáruljon az új technikák, intézmények illeszkedési diszfunkcióinak („misfit”) kiküszöböléséhez, megelőzéséhez. A partnerség, a hálózatok jelenségköre alapjaiban változtatja meg a helyi-regionális döntési struktúrákat, vertikális és horizontális értelemben egyaránt. A „legjobb gyakorlatok” terjesztése csupán felszínes követéshez elegendő. Csak az alapos, átfogó elemzések sora vezethet oda, hogy a hagyományos állami, önkormányzati irányítás komplexebb, a megváltozott körülményekhez adaptívabb modellé formálódásához elegendő információ, tudás álljon rendelkezésre.

Fel kell hagyni azzal a technokrata, ha úgy tetszik, policymegközelítéssel, hogy a demokratikus intézmények csupán háttérként szolgálnak a létező hálózatok működéséhez. Szembe kell nézni azokkal a változásokkal, ún. demokráciaparadoxonokkal, amelyek a hatékonyság jegyében zajló intézményi és működési újítások során keletkeznek. Olsson a legfontosabb ellenmondásokat például a regionális politika, mint uniós közpolitika vonatkozásában az alábbiakban foglalta össze:

- A sokszintűség paradoxon: a regionális politika intézményei elmozdulnak a képviseleti rendszertől.

- A vertikális demokrácia paradoxon: a technokrata szakaparátus kezébe kerülnek a stratégiai, célkijelölő értékdöntések, a helyi politikusok szerepe marginalizálódik, a projektek menedzsmentjére korlátozódik.

- A gazdaságosságdemokrácia paradoxon: a közös finanszírozási modell a jelentősebb források felett rendelkező elitet hozza helyzetbe.

- A horizontális demokrácia paradoxon: a túl nagy számú együttműködő szereplők közül kiválasztódik az elit.

Olsson felhívja a figyelmet arra is, hogy a fenti jelenségek nem korlátozódnak a regionális politikára, a képviseletek szerepe más területeken is háttérbe szorul, az átláthatóság alig biz-

tosítható. A szerző szerint a problémák elsősorban nem strukturális, szervezeti reformokkal orvosolhatóak, sokkal inkább az új intézményrendszert már demokratikusabban működtetni képes új politikusgeneráció megjelenésével (Olsson, 2001).

2.4. A „tranzicionális” sajátosságok

A kelet-közép-európai rendszerváltó országoknak az elmúlt évtizedben hatalmas gazdasági, társadalmi változásokkal kellett megbirkózniuk, illetve jelentős politikai, jogi, intézményi reformokat kellett végrehajtaniuk. Miközben a rendszerváltás iránya, választott modellje többnyire nem kérdőjeleződik meg, a szolgálai, mechanikus követés látszólag egyszerű stratégiája mégsem alkalmazható sikerrel.

- Először is nehéz követendő egységes mintát találni, hiszen a fejlett nyugati demokráciák évszázados fejlődés során jöttek létre, magukon hordozzák a történelmi, nemzeti sajátosságokat, az ebből következő sokszínűséget. A globalizáció, az európai integráció ugyan az egységesülés, univerzálódás irányába mutat, de messze nem olyan mértékben, hogy a nemzeti sajátosságokat figyelmen kívül hagyná.

- Másodszor, a nyugaton „bevált” modelleket is jelentős kihívások érik az utóbbi évtizedekben, elbizonytalanodást okozva a modellek alapértékei, struktúrája tekintetében egyaránt. A demokráciaelméleti dilemmák párosulnak egy, a közintézmények iránti nagyobb bizalmatlansággal, alacsony társadalmi részvételi arányokkal, amelyek érthetően vezetnek a képviselési rendszerben az ún. „eredeti szervezeti káoszhoz” (Ágh, 2001).

- Harmadszor, a rendszerváltó országok maguk is rendkívül sokszínűek, eltérő fejlettségűek, eltérő alapokról indultak, más-más hagyományokkal, történelmi gyökerekkel, amelyek hosszú ideig hatnak az új struktúrákban és normatív rendben (Galligan et al 1998). A hatalmi, politikai viszonyaik sem elég stabilak ahhoz, hogy az állami, politikai struktúra formálásában széles konszenzusra támaszkodhatnának. Az államépítés, alkotmányozás aktuálpolitikai érdekek, konfliktusok mentén zajlik, a rögtönzés, az átmenetiség jegyeit eredményezve.

Az átmenetiség hatalmas szakirodalma viszonylag jelentős figyelmet szentel a területi szintű hatalomgyakorlás kérdéskörének is (Regulska, 1997, Kimball 1999, Horváth M, 1999, Kandeve, 2000, illetve az *Open Society Institute* és a *NISPACEE* számtalan kiadványa). A helyi és különösen a középszintű kormányzás helyzetét a közép-kelet-európai államokban éppen azért érdemes szemügyre venni, mert a középszint kiépítése és működtetése körüli viták, konfliktusok, jelenségek jól tükrözik az új demokráciák intézményépítési, hatalommegosztási dilemmáit.

A közép-európai rendszerváltó államok a kilencvenes évtized közepéig lényegében mindenütt megteremtették az önkormányzati rendszerek jogi alapjait. Az országok egy csoportjában még a rendszerváltást megelőzően, a régi parlament keretei között megtörtént az alkotmányos megalapozás, majd az új parlament első döntéseivel a külön önkormányzati törvény elfogadása és a választási rendszer kialakítása. A másik, népesebb csoportban a folyamat lassabb, fokozatos volt (*Horváth M., 1999*). Az egész blokkra jellemző azonban, hogy a rendszer megalapozását követően a beüzemelés során korrekciók, reformok sorára volt szükség, amelyek egyrészt a szerkezetet, de különösen a működés feltételeit, technikáit, a modern menedzsmódszerek bevezetését érintették. A struktúrát illetően különösen rapidak a változások. A legtöbb ország, amelyek kezdetekkor a nem integrált, elaprózott települési önkormányzati modellt választotta, próbálkozik az integráció valamilyen formájával.

A középszint tekintetében ugyancsak mutatkozik egy trend, a kezdetekkor tapasztalható municipalista étosszal szemben egyre több ország lép a regionalizálás útjára, megerősítve a középszintű igazgatás legitimitációját, szerepét. A középszint kialakítása tekintetében különösen fontos külső motiváció a csatlakozás, az unió strukturális alapjaihoz való hozzáférés. A centralizáló attitűd jelenléte és erőteljes érvényesülése ugyancsak jelentős és valóságos argumentációval rendelkezik. A rendszerváltó országok, amelyek egy korábbi birodalomból kiválva nemzeti identitásukat építik fel vagy újra, a „nemzeti érdeket” méltán tekintik prioritásnak bizonyos vonatkozásokban. A kiéleződő szociális és területi különbségek közepette a kiegyenlítő méltányossági funkció központi szinten optimálisabb módon gyakorolható, a funkciók komplexitása, a növekvő koordinációs igény ugyancsak a centralizációnak kedvez. Kétségtelen, hogy a lokalizmus/decentralizáció és a centralizmus nem önmagában jó vagy rossz (*Elander, 1997, p. 152.*), s nem önmagában politikai értékválasztás kérdése. Mint láttuk a nyugat-európai fejlett demokráciáknak sem immanens, folyamatosan érvényesülő sajátossága a decentralizáció, bár az utóbbi évtizedek a regionalizmusnak kedveztek.

A rendszerváltó országokban azonban különösen kedvezőek a körülmények ahhoz, hogy a közép és helyi szintekkel szemben a központi hatalom erősödjön, s hogy középszinten kevésbé demokratikus, kevésbé ellenőrzött hatalmi viszonyok alakuljanak ki:

- Nyilvánvalóan fontosak a történelmi gyökerek. A kelet-közép-európai országok többségében az államszocializmus előtt sem volt erős önkormányzati rendszer, s az államszocializmus a demokratikus centralizmus elvére épülvén, eleve nem hagyott teret a helyi autonómiák érvényesülésének.

- A kelet-közép-európai államok gazdasága fejletlen, az állam újraelosztó szerepe rendkívül erős, így a gazdasági feltételek is hiányoznak a hatalom tényleges megosztásához.

- A nyugat-európai regionalizáció, mint demokratikus érési folyamat társadalmi, helyi politikai bázisához képest, a poszt szocialista államok civil társadalmá még nem elég erős, és különösen nem szervezett mezoszinten ahhoz, hogy a hatalom decentralizációját, illetve a középszintű hatalom beágyazódását kikényszerítse (*Surazska et al 1997*).

- Az új térbeli konfigurációk, határok kialakításához túl gyorsak a térbeli átalakulási folyamatok, a regionális identitás és kohézió egyaránt hiányzik.

- A területi hatalommegosztás kialakításában, az előbbi okok folytán lényegében a központi szint kizárólagos döntési pozíciót birtokol, ezért erősen érvényesülnek a pártpolitikai meghatározottságok. Ebben az értelemben a hatalom térbeli megosztása a mindenkori parlamentáris erőviszonyok függvénye (*Wolmann, 1997*).

Nem véletlen tehát, hogy a hatalom területi kiépítésében és működésében a bizonytalan, lebegtetett, igazán sem alulról, a helyi közösségek, sem felülről, a kormányzó elit részéről nem támogatott regionalizmus sajátos, felszínes, öszvérmegoldásokkal jelenik meg. A decentralizációt, önkormányzatiságot hangozó szlogenek, reformprogramok mögött masszív állami, államigazgatási terjeszkedés zajlik, a meglévő képviselői struktúrák, például a magyar megyei önkormányzatok szerepe, marginalizálódik, s a tényleges hatalmi központok elitista hálózatokban alakulnak ki. Arról viszont alig van információnk, hogy ezek az elithálózatok milyen érdekeket is képviselnek.

A középszintű kormányzás hiánya jelentős hátrányokat okoz, nem csak a politikai legitimitációt, hanem a közigazgatás hatékonyságát, az uniós alkalmazkodást illetően is. A lépéskényszer világos, a továbblépés iránya, s a felülről vezérelt reformok sikere azonban korántsem.

3. A TERÜLETI HATALOMGYAKORLÁS SAJÁTOSÁGAI MAGYARORSZÁGON

Magyarország klasszikus unitárius ország, ahol a hatalom területi megosztása a történelem során szinte mindig legfeljebb a központ és a megyék viszonylatában merült fel. A helyi, települési önkormányzatok igazán soha nem voltak erősek, leszámítva egy-egy periódusban a szabad királyi, majd megyei városokat. A megyék státusa, szerepköre, s ehhez kötődően a megyei politizálás modellje időről időre széles skálán változott a demokratikustól az önkényuralmi típusig.

A rendszerváltás a hatalom területi megosztása tekintetében valóban gyökeresen új helyzetet teremtett, a településeket helyezve az önkormányzati rendszer középpontjába. Az önkormányzati törvényt elfogadó újonnan választott parlament decentralizációs elkötelezettsége, nagyvonalúsága nem csak az eufórikus politikai hangulatnak tudható be, hanem annak a nagyon is realista megfontolásnak, hogy a települési hatalom nem a központi, hanem a megyei szint rovására épül ki. A látszólag nulla összegű játszma igazi vesztese azonban nem a megye lett, hanem az önkormányzati rendszer egésze. Az elmúlt évtized tapasztalatai bizonyítják, hogy a középszint lebegtetése döntő akadályává vált a tényleges decentralizációnak. A települések nagyfokú politikai-közjogi autonómiája ellenére, az állami-politikai berendezkedés egyik kényes pontjává vált a területi szintű érdekérvényesítés deficitje. Nem véletlen, hogy az uniós csatlakozás küszöbén a regionalizmus kihívása az egész állami-politikai rendszer politikai megújulásának garanciájaként fogalmazódik meg (Ágh, 2000). Nézzük meg közelebbről, mi is történt a hatalomgyakorlás középszintjén az elmúlt évtizedben.

3. 1. A szabályozási alapok

A magyar önkormányzati rendszer alkotmányos alapokkal rendelkezik, az alkotmány külön fejezete tartalmazza a legfontosabb önkormányzati alapjogokat. Az alkotmányos szabályozás logikája az volt, hogy garantálja az önkormányzati alapjogok, különösen az autonómia érvényesülését. Arra viszont kevesebb figyelem irányult, hogy az alkotmány az önkormányzati fennhatóság és a végrehajtó hatalom többi része közötti viszonyokat, a hatalom megosztását megalapozza. Annyi korlátot tartalmaz, hogy helyi önkormányzati kötelezettségeket csak törvény határozhat meg, de arra már nem tér ki, hogy milyen körben terhelhetőek az önkormányzatok feladatokkal, illetve egyáltalán mire terjednek ki a helyi közügyek, amelyeket az önkormányzatok önállóan intéznek, mit fog át a közhatalom, amelyet a lakosság érdekében gyakorolnak.

Az alkotmányos szabályozás választott logikája egyébként konzisztens azzal az uralkodó nézettel, hogy a parlament és a kormány szinte teljes felhatalmazással rendelkezik az államigazgatás kiépítésében. E felhatalmazás keretében az önkormányzatok, mint egyetlen alkotmányos védelemben részesülő szereplők, csak alapjogaik tekintetében privilegizáltak, de a hatáskör-telepítést, a közigazgatás teljes szervezeti közegének kiépítését már nem korlátozzák alkotmányos megszorítások.

Kétségtelen, hogy az önkormányzati törvény törekedett a területi, helyi közigazgatás önkormányzati, képviseleti dominanciáját garantálni, de a választott szabályozási megoldás nem bi-

zonyult erre alkalmasnak. Annak deklarálása, hogy helyi közügyeket csak kivételesen lehet az önkormányzatokon kívül más szerv hatáskörébe utalni, egyáltalán nem akadályozta meg a parlamentet, illetve a kormányt abban, hogy egyszerű szótöbbségű törvényekben, illetve kormányrendeletekben az önkormányzatok mozgásterét egyre erőteljesebben korlátozza, és a dekoncentrált államigazgatási és egyéb státusú szervezetek számára hatalmat, forrásokat juttasson.

3. 2. Az államépítési gyakorlat sajátosságai a rendszerváltás után

A kormányzat államépítési gyakorlata az alkotmányos, illetve törvényi alapok lerakását követően meglehetősen tendenciózus volt, több vonatkozásban is:

- A települési önkormányzati szintre az évek folyamán egyre több feladat került, miközben az állami támogatások, átengedett források volumene nem növekedett, illetve annak ellenére, hogy kezdettől fogva hangoztatta a szakma, majd a kormányzat is, hogy az elaprózott települési önkormányzati rendszer kevésbé alkalmas szakmailag a feladatok ellátására. A decentralizációnak ez a sajátos formája inkább államosította a helyi önkormányzatokat, mintsem a mozgásterüket növelte volna. Az új feladatok túlnyomó többsége ugyanis államigazgatási feladat, vagy ha önkormányzati, akkor az ellátásának módja van szigorúan szabályozva. A kötelező feladatok ellátásához szükséges pénzügyi feltételek garantálásában viszont az állam meglehetősen „rugalmasan” értelmezte saját, törvényben vállalt kötelezettségét: az önkormányzati általános támogatások, illetve saját és megosztott bevételek terhére egyre több feladat ellátásának költségét kalkulálta (Lóránt *et al* 2002).

- A települési önkormányzatok feladatokkal való túlterhelésével szemben a megyei önkormányzatokat „kímélte” a hatáskör-telepítés gyakorlata. A hajdanán általános felhatalmazású, mindenható, elosztó, tervező, irányító, koordináló, érdekeket képviselő, szintetizáló önkormányzatok intézményeket fenntartó gondnokságokká degradálódtak; mozgásterük ebben a körben is a minimálisra korlátozódott a saját bevételek és vagyon alacsony szintje miatt. A megyei önkormányzatok háttérbe szorításának érvei között szerepelt, hogy ne láthassanak el a települések irányában hierarchikus jogosítványokat, például ne végezzenek forráselosztást. 1990–1994 között arra is hivatkoztak, hogy a delegálással létrehozott testületek legitimitása nem elég erős a stratégiai funkciók ellátásához. 1994 után pedig éppen a közvetlen választásokkal legitimált testület túl ambiciózus pártpolitikusaitól kezdtek el félteni a magasabb rangú, „igazi” területi, helyi érdekeket.

• A középszintű közigazgatási feladatok zöme az államigazgatás szférájába került. Ennek egyik oka a megyei önkormányzatok kiszorításának szándéka, másik oka a kormányzati hatalmon belül a tárcák dominanciája volt. A magyar kormányzati struktúrát hagyományosan jellemző ágazati fölény birtokában a minisztériumok a maguk igényei szerint építhették ki meghosszabbított karjaikat többnyire megyei, esetenként regionális vagy városkörzeti léptékben. A szektorális logikának és vertikális szervezetépítésnek köszönhetően területi szinten alig valósul meg koordináció. Történt ugyan kísérlet, először a regionális köztársasági megbízottak kinevezésével, azt követően a megyei államigazgatási kollégiumok felállításával arra, hogy legyen „gazdája”, irányító centruma a megyének (régiónak?), nem sok sikerrel. A köztársasági megbízottak intézményét már 1994-ben megszüntette a parlament, miután az új kurzus nem nézte jó szemmel a korábbi „prefektusok” hatalmi ambícióit. A megyei közigazgatási hivatalok létrehozásánál viszont nagyon ügyelt arra a törvényhozó, hogy politikamentes, a törvényesség öreként viselkedő szervezet jöjjön létre. Éppen ezért a viszonylag gyenge koordinációs jogosítványokkal a hivatal vezetője a megyei államigazgatási kollégium élén sem érhetett el átütő változást a megyei szintű koordináció terén. Ebben egyébként a minisztériumok sem voltak érdekeltek, nem törekedtek az ágazat érdekeit semmiféle „területi kontextusba” ágyazni, területi érdekeknek alávetni.

• A területi szinten létrejött legitimációs és koordinációs vákuum azonban végül magának a kormánynak sem felelt meg. Megindult a hiány sajátos kompenzálása *különböző kollektív döntéshozó, véleményező testületek, szervezetek felállításával*. Már a kilencvenes évek elején megalakultak a munkaügyi tanácsok, amelyek a klasszikus tripartit érdekegyeztetés fórumaként követték a korporatív logikát. A területfejlesztési tanácsok 1996-ban az uniós partnerség elve mentén jöttek létre. Bár nem minden fontos partnert bevonva, de végül is fórumot teremtettek a szintek és szektorok párbeszédének megyei és regionális léptékben is. Más ágazatokban ilyen európai hivatkozási alap, minta kevésbé volt, de végül is ki vitathatná a „társadalmi érdekegyeztetés” formalizálásában a kormányzat jó szándékát. A kilencvenes évtized második felében létrejöttek a megyei közoktatás-fejlesztési alapítványok az állami decentralizált fejlesztési források szétosztására, majd az ifjúsági és sporttanácsok, a regionális közmunkafórumok, a regionális idegenforgalmi bizottságok, a regionális fejlesztési és képzési bizottságok. Fontos hangsúlyozni, hogy ezek a delegációs elvre épülő kollektív véleményező, döntéshozó szervezetek nem a civil szférához tartoznak, nem alulról szerveződtek, hanem jogszabály rendelte el a létrehozásukat, s közhatalmi, többnyire forráselosztó, tervezési, irányítási jogosítványokat birtokolnak, tehát a végrehajtó álla-

mi hatalom részei. Hozzá kell tenni, hogy az OTKA keretében elvégzett felmérésünk szerint a kollektív érdekegyeztető, véleményező, döntés-előkészítő szerveződések túlnyomó többsége nem területi, hanem országos szinten működik. Lényegesen kevésbé jellemző az országos szintű szervezetekre, hogy tényleges döntési kompetenciát is birtokolnának a központi államigazgatással egy szinten. Területi szinten viszont az a sajátos helyzet alakult ki, hogy ez a kollektív, dekoncentrált és autonóm logikát vegeyesen követő, közjogi értelemben bizonytalan státusú szervezeti szféra az idők folyamán jelentősebb hatalomra tett szert, mint a választott megyei önkormányzatok. E szervezeti konglomerátum nem csak politikológiai, szociológiai értelemben érdemel vizsgálatot, hanem közjogi értelemben is, hiszen működésük, szervezeti illeszkedésük, törvényességi ellenőrzésük számtalan vonatkozása egyáltalán nem szabályozott.

- A területi hatalomgyakorlás intézményeinek kiépítésében nem csak a szervezeti határok, a tiszta közjogi profilok és dominanciák oldódtak fel, hanem a *földrajzi határok is*. A magyar területi igazgatási és hatalommegosztási modell a rendszerváltás óta nem tisztázta a földrajzi lépték, a határok kérdését. A település, kistérség, városkörzet, megye, nagyrégió, mint potenciális területi hatalomgyakorlási egységek sok tekintetben egymással versengenek a hatalomért és forrásokért, anélkül, hogy a versengés szabályai egyértelműek lennének. A törvényhozó hatalom és a kormány a különböző közfeladatok és források telepítésében, illetve intézményesítésében meglehetősen hektikusan választ a különböző léptékek közül, vagy elkerülve a döntés kényelmetlenségeit, az elemi települési önkormányzatokra bízta, hogy együttműködéseikkel formálják az ideális földrajzi lépték határait. Ennek köszönhetően a magyar közigazgatás egy „változó geometriájú” fejlődésen megy át. Az egyes ágazatok, feladatok megoldása különböző illetékességi területű szervezetek kompetenciájába kerül, s ezzel közelítünk ahhoz a kaotikusnak nevezett helyzethez, ami Nagy-Britanniában következett be „regionalizmus” címén (Stoker et al 1996).

4. KONKLÚZIÓK

Az előzőek alapján leszögezhetjük, hogy a magyar állami-politikai berendezkedés területi szintjének intézményesítésében a rendszerváltás drasztikus változásokat eredményezett, de a folyamat messze nem fejeződött be. A 19. században kialakult önkormányzati modell bevezetése a 20. század végén sok tekintetben megkésett volt, s modernizációs kihívások elé állította a magyar közigazgatás-szervezést:

- strukturális értelemben az elaprózott településeket kellene társulásokba terelni, az államszocializmusból örökölt igazgató-

si és szolgáltatási intézményrendszert racionalizálni, a közép-szintű önkormányzati rendszert megerősíteni, egyáltalán a helyére tenni;

- funkcionális értelemben mind az igazgatást, mind az önkormányzatokat a modern igazgatási és szolgáltatási technikák alkalmazására készíteni, a túlfűtött demokráciaigény mellett a szakracionális értékrendet meghonosítani;

- politológiai szempontból az érdekérvényesítés, érdekképviselés kusza, összességében gyenge hatékonyságú mechanizmusait legitimálni, ellenőrzötté tenni.

A rendszeren végrehajtott korrekciók, a működés tapasztalatai azonban arra utalnak, hogy a területi közigazgatásnak nincs jövőképe sem igazgatásszervezési, sem hatalmpolitikai szempontból. A magyar területi szintű hatalmi modellben egy szűk, szervezeti pozíciókat halmozó politikai elit, illetve a névtelen bürokrácia hozza meg a stratégiai döntéseket. A magyar állam területi szintje ma ágazatok, szektorok, léptékek kusza halmaza, amelyeket nem tart össze sem erős állami koordináció, sem domináns, legitim önkormányzat, sem területi identitás, sem társadalmi kohézió. Ez a konglomerátum hamarosan az európai többszintű kormányzás közegébe kerül, és meg kell, hogy feleljen a közigazgatás új hatékonysági, minőségi kihívásainak.

Ahhoz, hogy a területi hatalomgyakorlás jövőképe megalkotható legyen, sokkal több információra lenne szükség arról a konglomerátumról, a hatósági igazgatás és a szolgáltatások minőségétől kezdve a területi érdekegyeztetés elitizálódásának egyelőre ismeretlen mechanizmusáig. A közigazgatás, különösen annak területi szintje méltatlanul elhanyagolt vizsgálati terület a politikatudományban, ideje tehát munkához látni.

IRODALOMJEGYZÉK

Ágh Attila: A magyar önkormányzati rendszer és az EU-követelmények. In: Verebélyi I. (szerk): Egy évtized önkormányzati mérlege és a jövő kilátásai. pp. 109–118.

Ágh Attila: Régiók Magyarországa = Önkormányzat. 2000. 12. sz. pp. 11–15.

Ágh, A: Representation in the new East Central European Democracies. In:

Ágh, A.–Kurtán, S. (eds): Democratization and Europeanization in Hungary. The Second Parliament. HCDS, Bp. 2001. pp. 10–33.

Bovaird, T.–Löffler, E.–Parrado–Diez, S.: Developing Local Governance Networks in Europe. Nomos, Baden-Baden, 2002.

Bawman, M.–Hampton, W. (eds): Local democracies. Longman, London, 1983.

Dreier, V.: Kommunalpolitik in Europa – Einheit durch Vielheit? In: Wehling, H. g. (Hrsg.): Kommunalpolitik in Europa. Kohlhammer, Stuttgart, 1994. pp. 258–264.

Duncan, S.–Goodwin, M.: The Local State and Uneven Development. Polity Press, Cambridge, 1988.

- Elander, I.*: Between centralism and localism: on the development of local self-government in postsocialist Europe = *Government and Policy*, 1997. No. 2. pp. 143–161.
- Fisichella, D.*: A politikatudomány alapvonalai. Észak-magyarországi IC(P) Rt., Miskolc, 1991.
- Galligan, DJ.–Langan, R.–Nicandrou, C. (eds)*: Administrative Justice in the New European Democracies: University of Oxford, OSI, 1998.
- Halachmi, A.*: Value for money, best value and measuring government performance. = *International Review of Administrative Sciences*. 2000. N. 3. pp. 387–393.
- Hanf, K.–Scharpf, F. (eds)*: Interorganizational policy making. Sage, London, 1978.
- Heinelt, H.–Wollmann, H. (Hrsg)*: Brennpunkt Stadt. Birkhauser Verlag, Basel, 1991.
- Heinze, R.–Voelzkow, H.*: Kommunalpolitik und Verbände. Inszenierter Korporatismus auf lokaler und regionaler Ebene? In: Heinelt, H.–Wollmann, H. (Hrsg) 1991. pp. 187–206.
- Horváth, M. T. (ed)*: Decentralization: Experiments and Reforms. LGI Books, OSI Budapest, 1999.
- Humes, S.*: The structure of local governments throughout the world. Martinus Nijhof, Hague, 1959.
- Hummer, W.–Bohr, S.*: A régiók szerepe a jövő Európájában. Baranya Megyei Közgyűlés, Pécs, 1994.
- Jessop, B.*: Governance Failure. In: Stoker, G. (ed), 2000. pp. 11–33.
- Jones, M.*: New Institutional Spaces. Jessica Kingsley, London, 1999.
- Kandeva, E. (ed)*: Stabilization of Local Governments. LGI Books, OSI, Budapest. 2000.
- Keating, M.*: The New Regionalism in Western Europe: Territorial Restructuring and Political Change. Cheltenham. Edward Elgar, 1998.
- Kimball, J. (ed.)*: The Transfer of Power. Decentralization in Central and Eastern Europe. LGI, Bp. 1999.
- Kooiman, J. (ed.)*: Modern governance, Sage, London, 1993.
- Kouwenhoven, V.*: The rise of the public private partnership: a model for the management of public-private cooperation. In: Kooiman, 1993. pp. 119–130.
- Kruse, H.*: Reform durch Regionalisierung. Eine politische Antwort auf die Umstrukturierung der Wirtschaft. Campus, Frankfurt am Main, 1990.
- Leach, S.–Stewart, J.–Walsh, K.*: The changing organisation and management of local government. Macmillan, London, 1994.
- Lewis, N.*: Inner City Regeneration. The demise of regional and Local Government. Open University Press, Philadelphia, 1992.
- Lóránt Z.–Somogyiné Legény M.–Bukva A.*: Az önkormányzatok költségvetési kapcsolatai 199102001 között az Állami Számvevőszék ellenőrzései tükrében = *Magyar Közigazgatás*, 2002. 6. pp. 360–371.
- Loughlin, J.*: Subnational Democracy in teh European Union. Oxford University Press, Oxford, 2001.
- Marks, G.*: Structural Policy and Multilevel Governance in the EC. in: Cafruny, A. Rosenthal, G (eds): *The State of the European Community*. Longman, Harlow, 1993.
- Melchior, J.*: Demokratietheorie und Globalisierung = *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*. 1999, No. 2. pp. 201–213.
- Moravcsik, A.*: Liberal Intergovernmentalism and Intergration: A Rejoinder = *Journal of Common Marke Studies*, 1995. No. 4.
- Naschold, F.*: The Modernization of the Public Sector in Europe. Ministry of Labour, Helsinki, 1995.
- Navracsics Tibor*: Európai belpolitika. Korona Kiadó, Budapest 1998.
- Netzer, D.–Drennan, M. P. (eds)*: State and local public finance. Blackwell, Oxford, 1997.

- Norton, A.*: The Principle of Subsidiarity and its Implications for Local Government. Local Government Management Board, London, 1992.
- Obermaier, Ch.-Horner, F.*: Begründungsprobleme der modernen Demokratietheorie = Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft. 1999, No. 2. pp. 127–141.
- Olsson, J.*: Democracy Paradoxes in Multi-level Governance. RSA International Conference, Gdansk, 2001.
- Pálné Kovács Ilona*: Regionális politika és közigazgatás. Dialóg Campus Kiadó Budapest–Pécs, 2001.
- Pierre, J. (ed)*: Partnerships in Urban Governance. MacMillan, New York, 1998.
- Podolny, J.–Page, K.*: Network forms of organization = Annual Review of Sociology, 1998. 24. pp. 57–76.
- Regulska, J. (ed)*: Developments in public administration in Central Europe = Government and Policy 1997. No. 2.
- Reichard, Ch.*: Der dritte Sektor = Die Öffentliche Verwaltung. 1988. N. 9. pp. 363–370.
- Rhodes, R.*: „The new governance: Governing without government” = Political Studies 44. 1996. pp. 652–667.
- Rhodes, R. A. W.*: Understanding Governance. Policy Networks, Governance, Reflexivity and Accountability. Open University Press, Buckingham, 1997.
- Rokkan, S.–Urwin, D. (eds)*: The politics of territorial identity. Sage, London, 1982.
- Sári János*: A hatalommegosztás. Osiris Kiadó, Budapest, 1995.
- Schmitter, P.*: Still the century of corporatism. in: Schmitter, P.–Lehmbruch, G. (eds.): Trends Towards Coproratist Intermediation. London, Sage.
- Schmitter, Ph.*: Participation in Governance Arrangements: Is there any reason to expect it will achieve „Sustainable and Innovative Policies in a Multilevel Context?” in: Grote–Gbikpi (eds.) 2002. pp.51–69.
- Stoker, G. (ed.)*: The Politics of Local Government. MacMillan, London, 1991.
- Stoker, G.–Hogwood, B.–Bullmann, U.*: Regionalism. University of Strathclyde, Glasgow, 1996.
- Stoker, G. (ed)*: The New Politics of British Local Governance. MacMillan, London, 2000.
- Streeck, W.–Schmitter, P. (eds)*: Private Interest Government. Beyond Market and State. Sage, London, 1984.
- Surazska, W.–Bucek, J.–Malikova, L.–Danek, P.*: Towards regional government in central Europe=Government and Policy, 1997. no. 4. pp. 437–463.
- Wolmann, H.*: Institution building and decentralization in formerly socialist countris: the cases of Poland, Hungary and East Germany=Government and Policy, 1997. No. 4. 463–481.

In memoriam Táll Éva

Táll Éva pályáját a Társadalomtudományi Intézetben kezdte, itt ismerkedett meg a falukutatással, amelyben igen jól tudta kamatoztatni közgazdasági és szociológiai tanulmányait.

A falukutatástól egyenes út vezetett a helyi társadalom vizsgálatához, amelynek teammunkáiban kezdettől fogva részt vett és meghatározó szerepet játszott. Falusi és városi lokalitásokat kutatott, ez utóbbinak fontos eredménye a *Pápa, a renitens város* című monográfia.

A rendszerváltás után, immár az MTA Politikai Tudományok Intézetében, az új közigazgatási rendszerrel, az önkormányzatisággal foglalkozott. A helyi politika és a helyi hatalom működését vizsgálta, tevékenyen részt vett a polgármester-kutatásban és más lokális kutatásokban.

Nyelvismeretét nemzetközi kutatásokban is alkalma volt hasznosítani, meghatározó szerepet játszott a *New Democracy and Local Governance* című nemzetközi felmérésben. Kandidátusi értekezését is a fenti vizsgálatok alapján készítette el és védte meg.

Az utóbbi években az önkormányzati és választási kutatások mellett a *European Science Foundation* koordinálásával foglalkozott lelkesen és nagy hozzáértéssel. Az alábbiakban a kutatás eredményéről adunk közre néhány részletet.

Sajnálatos, hogy Táll Éva már ezt a kutatást sem folytathatta...

TÁLL ÉVA¹

Értékek változása Európában

*Huszonnégy európai társadalom összehasonlító vizsgálata*²

ÁTTEKINTÉS

A globalizáció és a szükségszerűnek látszó piaci integráció szerte a világon, így az *Európai Unió folyamatos bővítése során is új társadalmi problémákat vet fel*. Többek között növeli a mobil népesség számát és arányát az érintett országokban. Ennek számos kedvező és kedvezőtlen hatása van a kibocsátó és a befogadó országokra egyaránt. Az államoknak a nemzetek közötti személyi, tárgyi forgalom és az elektronikus kommunikáció rohamos bővülése miatt gondot okoz *a társadalom növekvő kiszámíthatatlansága*, a támogató közösségeikből kiszakadt mobil lakosság individualizmusa, a közügyek iránti érdektelenség. A változó társadalmakban élő embereknek pedig *nehézségeket okoz a gyors változásokhoz való alkalmazkodás*, a más szokásokkal, értékekkel élő új lakosok elfogadása, a velük való együttműködés megtanulása, a szolidaritás érezhető csökkenése. Nem véletlen, hogy a társadalomkutatókat és a politikusokat is különösen érdekli, melyik európai társadalom hogyan birkózik meg ezekkel a jelenségekkel, és az integráció megvalósulása során *hogyan változik az országok jóléti állapota, lakosságuk viszonya a modern világ számos kérdéséhez*.

A közös európai piac, a munkaerő, az áruk, a szolgáltatások és a tőke szabad áramlásának fenntartása és szélesítése mellett egyre nagyobb igény van arra, hogy más területeken is közeled-

jenek egymáshoz a közösségbe tartozó államok. Az uniós jogszabályok harmonizálásán kívül érdemes arról is naprakész információkkal rendelkezni, hogyan és miből élnek az emberek Európa különböző részein, és hogyan gondolkodnak a modern élet új jelenségeiről, a megoldandó közös problémákról. Mit értenek demokrácián és milyen módon élnek állampolgári jogaikkal? Mennyire befolyásolja vajon az észlelt különbségeket a gazdasági pozíció, a területi, az etnikai vagy a kulturális hovatartozás?

AZ ÖSSZEHAJONLÍTÓ VIZSGÁLATOK NÖVEKVŐ SZÜKSÉGESSÉGE EURÓPÁBAN, AZ EURÓPAI UNIÓ KIEMELT TÁMOGATÁSA

Az Európai Unió tagországai sok olyan adattal rendelkeznek, amelyek segítségével jól leírható ezen országok demográfiai változása, etnikai összetétele, gazdasági-társadalmi fejlődése. Néhány EU-országban ezek az adatok kiegészülnek hasonló gondossággal gyűjtött adatokkal az emberek változó attitűdjeiről és értékeiről, de ez nem jellemző európai szinten. Még kevésbé állnak rendelkezésre olyan adatok, amelyekkel az újonnan belépő tíz ország társadalmait lehetne *megbízhatóan összehasonlítani* a korábban felvett tagországok társadalmával. Az európai integráció újabb szintje bizonyára nem valószínű meg anélkül, hogy az immár egymásra utalt társadalmak minden rétege és főként a döntéshozók ne szembesülnének konfliktusokkal, amelyek gyors megoldásához minden *szinten szükség lesz részletes és összehasonlítható adatokra* ezeknek a társadalmaknak a működéséről.

Az utóbbi években Európában folytatott összehasonlító vizsgálatok módszertani színvonala – a kutatási források széttagoltsága, elégtelensége és a vizsgálati célok (a leendő felhasználói kör) különbözősége miatt – eddig nem érte el azt a minőséget, amely az egyes tagállamok tudományos igényű értékelvételeiben már standardnak számít.

EURÓPAI ÖSSZEHAJONLÍTÓ TÁRSADALOMVIZSGÁLATOK – ELSŐ FORDULÓ: 2002. SZEPTEMBER–DECEMBER

Az Európai Bizottság mellett működő ESF (European Science Foundation) öt éve támogatja és szervezi a European Social Survey elnevezésű nagyszabású nemzetközi projekt előkészítő munkálatait. A tervben az Európai Unió tagországainak vezető társadalomkutatói Max Kaase professzor vezetésével kezdeményezték, hogy 2002-től kezdve két évente végezzenek minden ér-

deklódó európai országban azonos módszertannal és közösen kidolgozott standard kérdőívvel egy-egy, az ott élőkre (helybéliekre és külföldiekre) reprezentatív társadalomtudományi felmérést.

A résztvevő országok a különböző kérdésblokkok kidolgozására, a felmérések alapján elkészített nemzeti adatfile-ok ellenőrzésére és archiválására európai központot (European Archive for ESS, Norvegy) hoztak létre. Az előkészítés, a kapcsolattartás és az adatarshiválás költségeire az EU tudományos alapjához nyújtottak be pályázatot. 2000 júniusában *prof. Jowell Roger* (National Centre for Social Research, Nagy-Britannia), *prof. dr. Peter Mohler* (Zentrum für Umfragen, Methoden und Analysen, ZUMA, Németország), *prof. dr. Paul Schnabel* (Sociaal en Cultureel Planbureau, Hollandia), *prof. Willem Saris* (Statistics, University of Amsterdam, Hollandia) és *prof. Jaak Billiet* (Department of Sociology, Catholic Univ. Leuven, Belgium) közös pályázatot adott be az Európai Bizottsághoz, amelyet 2000 őszén a lehetséges legtöbb ponttal fogadtak el. A pályázat alapját képező *Blueprint for the European Social Survey című* tanulmány más előkészítő anyagokkal együtt megtalálható a European Science Foundation honlapján: http://www.esf.org/ftp/pdf/SocialSciences/ESS_report.pdf.

Időközben a kutatássorozat első fordulójának sikere alapján az EU 5. keretprogram legutóbbi kiírásán a második felvétel előkészítésére is megkapták a támogatást. A kutatási tervhez 2002-ben 23 országnak sikerült csatlakoznia, néhány érdeklődő kelet-európai ország még nem tudott hazai forrást szerezni a részvételhez. A European Social Survey projekt uniós költségvetéséből a résztvevő országok saját felvételükhöz egyelőre nem kaphatnak anyagi támogatást. A saját adatfelvételük költségeit az egyes országoknak kell finanszírozniuk, a felmérést nemzeti teamek végzik, és az eredményeket egységes formában az európai archívum rendelkezésére bocsátják. A kutatás saját weblapja a következő: www.europeansocialsurvey.org.

Az uniós támogatáshoz való hozzájárulás és a régen hiányzó társadalmi, demográfiai, gazdasági és egyúttal az emberek gondolkodását, értékeit egyaránt tartalmazó adatokhoz való rendszeres hozzáférés csak akkor biztosítható, ha a terv indulásakor bekapcsolódunk, és a következő fordulókra is tudunk forrást találni.

A 2002-ben lezajlott első magyar ESS-felvétel költségeit az Oktatási Minisztérium NKFP támogatásának segítségével az MTA Társadalomkutató Központja, illetve az MTA Politikai Tudományok Intézete fedezte. A magyar vizsgálat lebonyolítására létrehozott kutatócsoport tagjai *három tudományos kutatóintézetből* kerültek ki. A kutatás felelős vezetője Bayer József (az MTA PTI igazgatója), a felmérés módszertani vezetője Füstös László (MTA Szociológiai Kutatóintézet, Módszertani Műhely),

nemzetközi koordinátora Róbert Péter (TÁRKI), hazai szervezője és a Nemzetközi Tudományos Tanácsadó Bizottság tagja Táll Éva (MTA Politikai Tudományok Intézete) voltak. A felmérést (meghívásos pályázat elnyerése után) a Társadalomkutató Intézet RT. (TÁRKI) végezte Bartók Béla adatfelvételi igazgató irányításával.

Ugyanez a több tudományos intézet együttműködését reprezentáló csoport szeretné folytatni a 2002-ben sikeresen lezárult első vizsgálatot, előkészíteni és megszervezni a 2004-es második fordulót Magyarországon. Az akadémiai kutatóintézetek érdekelt kutatói teamjei megkezdték a magyar eredmények feldolgozását, amelybe az intézetek fiatal munkatársai és hallgatóink is bekapcsolódnak. A magyar ESS (európai társadalomtudományi elemzések – EUTE) külön internetcímen rövidesen felkereshető lesz az MTA PTI honlapjáról.

A *European Social Survey* célja egy nagy hatású társadalomtudományi eszköz, egy rendszeresen bővített európai adatbázis létrehozása, amely az európai lakosság értékrendjének, társadalmi, gondolkodásbeli, politikai megoszlásának tanulmányozásához országok szerinti bontásban sokrétű, újszerű, eddig nem hozzáférhető adatokat szolgáltat. Projektünk abban is speciális, hogy nemcsak a magyar lakosságról, hanem minden itt élőről nyújt információkat. A politikai kultúra, a gazdasághoz, az információs társadalom kihívásaihoz való viszony, a globalizációval, a nemzetközi migrációval szembeni lakossági hozzáállás megoszlásának, változásának ismerete a népességen belül – más szokásos társadalmi indikátorokkal és *nemzeti makrogazdasági adatokkal párosítva* – nélkülözhetetlen eszközzé válhat nem csak az országos, hanem a területi vagy ágazati szintű döntéshozatalnak is.

Az adatfile-ba épített makroadatokon kívül a nemzetközi archívum tárolni fogja azoknak a fontos eseményeknek (természeti csapások, politikai botrányok, választási eredmények, terrorista cselekmények, nemzetközi szerződések stb.) a listáját is, amelyek közvetlenül a felmérés előtt és annak időszakában az egyes országokban történtek. Véleményünk szerint ezek jelentősen befolyásolhatják az emberek értékekkel kapcsolatos válaszait, a kérdésés során mutatott együttműködési hajlamukat (Event-analyses).

További újdonság, hogy a résztvevő országok felvételeiben dolgozó kérdezőkkel külön kérdőívet töltöttünk ki, amelyben megpróbáltunk képet nyerni arról, milyen módon teremtenek kapcsolatot a kérdezettekkel.

A magyar adatok 2003 februárjában kerültek az európai archívumba, az egyesített adatfile (23 ország adataival) július folyamán várható. Jelenleg a magyar adatok feldolgozása folyamatban van. Elsőként elkészült a *Társadalmi ábratár 2002*, amely a felmérés mintegy kétszáz változójának alapmegoszlá-

sait tartalmazza egyedi és összevont ábrák, diagrammok formájában.

E európai társadalmak
összehasonlító vizsgálata

E SS E uropean Social Survey

Társadalmi ÁBRATÁR
2002

A magyar társadalom demográfiai összetétele, etnikai, kulturális, politikai tagoltsága,
értékkorientációi

MTA Politikai Tudományok Intézete PTI
MTA Szociológiai Kutatóintézet SZKI

Füstös László
Kutatásvezető

Táll Éva
SAB-tag

Szabados Tímea
SZKI-kutató

MÁS ÖSSZEHASONLÍTÓ ÉRTÉK- ÉS ATTITÜDKUTATÁSOK

Az értékutatási projektek a szociológusoknak a társadalmi értékek és azoknak a közélet és a politika formálásában játszott szerepe iránti elméleti érdeklődéséből fejlődtek ki szerte a világban a hetvenes évektől kezdődően. A tudósok előtt mára bizonyossá vált, hogy a globalizáció várhatóan nemcsak a gazdaság, hanem a civil társadalom, az értékrendek és az emberi jogok terén is komplex, összefüggő rendszert fog (egyszer) létrehozni.

A nemzetállamok megmaradnak, de szerepük az államok nemzetközi rendszerében változni fog, és ezzel együtt változnak azok a normák, értékek is, amelyek az embereket eligazítják egy gyorsan változó világban.

Vizsgálati lehetőségek, módszerek

A társadalmi és politikai egyenlőtlenségek vizsgálatakor két utat választhatunk. Közelíthetjük a problémát *objektív* módon, ahogyan a statisztikai adatfelvételek. A szociológiai elemzések arra törekcsenek, hogy minél pontosabb képet adjanak a társadalom különféle rétegeinek társadalmi helyzetéről, pl. a rendszerváltozást követő szegényedés, illetve gazdagodás mechanizmusáról. Az ilyen kutatások mellett létezik azonban egy *szubjektív* vizsgálati mód is, amelynek során azt is feltárjuk, ahogy az emberek társadalmi helyzetüket megélik, vagy ahogy az ezeket alakító gazdasági és politikai mechanizmusokat megítélik. E szubjektív attitűdök, értékek és vélemények szintén társadalmi *tények*, amelyek kutatása semmivel sem kevésbé releváns, mint mondjuk a társadalmi egyenlőtlenségek objektív vizsgálata. Sőt, bizonyos vizsgálatok éppen azt jelzik, hogy a gazdasági, illetve politikai következményeket tekintve nem is feltétlenül az „objektív folyamatok” a mérvadóak, hanem sokkal inkább az, ahogy a társadalom tagjai szubjektíven megélik mindazt, ami velük történik.

A gazdaság és a társadalom kiegyensúlyozott fejlődése, a társadalom stabilizálása érdekében elkerülhetetlen, hogy folyamatosan figyelemmel kísérjük az emberek érték- és attitűdváltozásait a globalizációval, a demokratikus alapértékekkel és a piacgazdaság nélkülözhetetlen elemeivel kapcsolatban. A társadalomkutatákon kívül a társadalompolitika kialakítói számára is fontos, hogy a jelenleginél pontosabban ismerjük a magyar lakosság, az szomszédos népek, és az EU-tagországok lakosságának helyzete, gondolkodásmódja, értékpreferenciái közti hasonlóságokat és különbségeket.

A kilencvenes évtized során jelentős *átalakulási folyamat indult meg Európában*. Ennek egyik eleme az Európai Közösség országaiban lejátszódó egyesülési folyamat, másik eleme a létező szocializmus összeomlása, a posztkommunista országoknak a demokratikus piacgazdaságba való átmenete volt. Ez a folyamat módosította a szociológiai kutatásokkal szembeni elvárásokat. A kérdés az, hogy az európai (és a hazai) társadalomtudomány milyen választ tud adni arra a kihívásra, ami egyfelől a kutatási téma (az európai átalakulás), másfelől a tudomány belső fejlődése (nemzeti, regionális sajátosságok erősítése, avagy sztenderdizálódás és univerzálódás) tekintetében merül fel. A lehetséges válaszok egyike, hogy a szociológiai, politológiai kutatások *összehasonlító* jellegét kell erősíteni, s mind tartalmi, mind módszertani szempontból feltenni, s hazai vonatkozásban megválaszolni ugyanazokat a kérdéseket, amelyek a szűkebb vagy tágabb régió (posztkommunista országok, egyesült Európa) országaiban is felmerülnek.

Az összehasonlító jelleg fokozása kétféle módon képzelhető el. Az egyik irány az *időbeli* összehasonlításokra helyezi a hang-

súlyt. Eszerint a jelen helyzetet az időbeli változások nézőpontjából kell vizsgálni, értve ez alatt globális folyamatokat éppúgy, mint statisztikai értelemben vett idősorokat. A másik irány a *nemzetközi* összehasonlításokra koncentrál. Az elmúlt évek során számos nagyszabású projekt (Disributive Justice, International Social Survey Programme, Social Stratification in Eastern Europe After 1989, New Democracy and Local Governance) hozható fel itt példaként.

Az International Social Survey Programme

A Társadalomkutatási Intézet (TÁRKI RT.) és Róbert Péter 1986 óta részt vesz az ISSP (International Social Survey Programme) tevékenységében, amelynek keretében minden évben egy adott témában, ma már több mint húsz országban, szó szerint megegyező, kb. 35 perces attitűd- és véleménykérdéseket tartalmazó kérdőívet kérdeznek le. Ez kiegészül kb. 25 percnyi részletes személyi adatblokkal a kérdezett objektív demográfiai, illetve társadalmi-gazdasági jellemzőiről, valamint szubjektív társadalmi és politikai identifikációjáról. Az ISSP-kutatások jelentősége abban áll, hogy ez a legtöbb (nemcsak európai) országot tartalmazó, egységes szociológiai mérőeszközt alkalmazó, rendszeresen működő nemzetközi összehasonlító vizsgálat.

Az ISSP évente változó témái keretében alapvetően lakossági véleményeket és attitűdöket vizsgál nemzetközi összehasonlításban. Az adatfelvételeket nemzeti kutatóintézetek végzik, országos reprezentatív mintákon, nemzeti pénzügyi forrásokat megpályázva. (Az ISSP a projektben részt vevő országok számára anyagi támogatást nem biztosít.) Az adatok angol nyelvű SPSS system file formában a kölni Zentral Archiv (ZA) adatbankjába kerülnek, ahol azokat egy közös adatbázisba rendezik, majd minden ország kutató teamje megkapja a teljes nemzetközi adatbázist. Az adatbázisokat 1986 óta a TÁRKI is elhelyezi adatbankjában, az adatok rendelkezésre állnak a hazai kutatók számára.

A New Democracy and Local Governance című nemzetközi program

Az MTA PTI önkormányzat és helyi társadalom kutatócsoportja (Bóhm Antal és Táll Éva vezetésével) 1992-ben és 1996-ban részt vett egy 22 országra kiterjedő, azonos módszerrel és azonos kérdőívvel készített nemzetközi összehasonlító vizsgálatban, amelynek pénzügyi hiány miatt nem volt folytatása. A *New Democracy and Local Governance* vizsgálat célja legáltaláno-

sabban megfogalmazva az volt, vajon gyökeret ver-e a demokrácia Közép-Kelet-Európában és a Független Államok Közösségében, mint a világméreteken megfigyelhető második „demokratikus forradalom” része, vagy mindaz, ami lejátszódott, csak egy másfajta politikai változást megelőző, átmeneti fázisa lesz a történelemnek?

Arra a kérdésre kerestük a választ, hogy vajon elkezdődhet-e, illetve megszilárdulhat-e a növekedés trendje az újonnan függetlenné vált és újjászerveződött kelet-európai országokban? Általánosan elfogadott álláspont Nyugaton, hogy a gazdasági növekedés csak szilárd, demokratikus politikai viszonyok közepette valósulhat meg. Úgy vélik, hogy bizonyos változási folyamatok, mint pl. a gazdasági infrastruktúra kiépülése, vagy a stratégiai helyzetű emberek kritikus tömegének értékváltozása előrelendítője lehet a további változásoknak. Ezek az értékek felgyorsíthatják a gazdasági növekedést és a társadalmi-politikai fejlődést, amely visszahatva lökést adhat a gazdasági növekedésnek.

Vajon milyen formákat ölt a demokrácia ezekben a térségekben? Milyen kockázatai vannak a radikális átalakulásoknak, amelyek egyszerre, egy időben, méghozzá rövid idő alatt próbálják véghezvinni azokat a gazdasági és társadalmi korszerűsítéseket, amelyekre a fejlett országoknak sok évtized állt rendelkezésére? A veszélyek igen sokrétűek; az etnikai konfliktusok fegyveres összecsapásokhoz is vezettek. Még az évszázadok óta hasonló irányba törekvő államok egységesebb tétele is akadályokba ütközik, nem csoda tehát, ha ezen „új demokráciáknak” nevezett országokban az új politikai rendszerek kialakítása sok különbözőséget mutat, és a demokratizálódás folyamatai is ellentmondásokkal terhesek. Elitcsoportok bukhatnak meg a következő választásokon, a kényszerű struktúraátalakítás tömeges elszegényedést és erőteljes társadalmi differenciálódást okoz, a politizálás újfajta rendjének „gyorstalpalós”, kötelező megtanulása traumákat, frusztrációkat okozhat, sőt még a demokrácia egészéből való kiábrándulás is bekövetkezhet. Egy esetleges társadalmi robbanás a szomszédos országokban zajló változásokat is befolyásolhatja. Közép-Kelet-Európa gazdasági problémái, menekültjeinek, csaldótt munkavállalóinak áradata megingathatja a nyugati stabilitását is. A pártrendszernek instabilnak, és nem alakultak még ki általános elfogadott választási rendszerek. Nem világos, mekkora a támogatottsága egy modern piacgazdaságra való áttérésnek, hiszen különböző vallások, eltérő kultúrák és termelési rendszerek találkozási pontján, egy világméretű információs forradalom közepette az itt élők értékei is folyamatos változásban vannak vagy lehetnek. Ebben a vizsgálatban ezért arra kerestük a választ, hogy egy speciális társadalmi csoport, az új demokráciák városi politikai vezetői, milyen szerepet játszhatnak az átalakulásban, mennyire hívei a piacgazdaságnak és a demokratikus politikai rendszernek.

Érthető, hogy a nyugati társadalomkutatók érdekelték voltak módszertanilag megbízható, általuk is ellenőrizhető nemzetközi vizsgálatok folytatásában, a kulturális és nyelvi korlátokat meghaladni képes kutatási eszközök kikísérletezésében. Szerették volna végre felnyitni ezt a térségünket szimbolizáló fekete dobozt, és megtudni, vajon olyanok-e a szocializmusból kilépő társadalmak, mint amilyeneknek – konkrét, tudományosan megalapozott összehasonlító vizsgálatok híján – a korábbi elemzők (szovjetológusok, politológusok, diplomaták) elgondolták őket. Vajon valós alapokra építették-e paradigmáikat a polgári szociológusok, közgazdászok és más társadalomtudósok? És végül: továbbra is fennállnak-e a történelmileg kialakult jellegzetes különbségek olyan régiók között, amelyeket „fejlett Nyugat-Európa”-nak, Kelet-Közép-Európának vagy Balkánnak szoktak nevezni?

Az egy időben Magyarországon, Ukrajnában, Fehéroroszországban, Oroszországban, Kazahsztánban, Litvániában, Szlovéniában, Lengyelországban és Svédországban lefolytatott politikai szociológiai felmérés, amelyhez kicsit később a Cseh és a Szlovák Köztársaság, Ausztria és Svájc is csatlakozott, városi vezetőknek a demokratikus berendezkedéssel és a piacgazdasággal kapcsolatos értékeit és attitűdjeit vizsgálta. A kutatók abból indultak ki, hogy a demokráciát az alapok szintjéről kell felépíteni, a lokális terepen, ahol minden polgárnak joga van a részvételre. (*Betty Jacob, Krzysztof Ostrowskinak, Henry Teune: New Democracy and Local Governance. Final Narrative Report, 1993.*) Ahhoz, hogy egy-egy országban hatékonyan működjön a demokrácia, intézményeit országos és helyi szinten egyaránt meg kell szilárdítani. A politikai (akaratképzési és döntési) folyamatok demokratizmusának pedig alapfeltétele, hogy a modern demokrácia elvei és értékei széles körben elfogadottak legyenek.

Az ISSP-nél kevésbé gyakori a World Values Survey felvétele, amely nem csak Európára koncentrál

Az Eurobarométer elsősorban a politikai vezetők gyors tájékoztatására szolgáló összehasonlító közvéleménykutatás-sorozat, témája eltér az ESS tervezett tematikájától. [Reif, K. – Inglehart, R.(ed.) 1991: *Eurobarometer: The Dynamics of European Public Opinion*. MacMillan: London; Saris, W. – Kaase, M. (1997). *Eurobarometer: Measurement Instruments for opinions in Europe* (ZUMA Nachrichten Spezial No. 2.) Mannheim, ZUMA.]

Az Eurostat két kiváló vizsgálat-sorozata, a munkaerő-kutatás és a háztartáspanel [Eurostat (1999), *European Community Household Panel (ECHP) Selected Indicators From the 1995*

Wawe, Luxembourg, Office for Official Publications of the Ecs és Eurostat (2000), Labour Force Survey Results 1998, Luxembourg, Office for Official Publications of the Ecs] elsősorban tényeket és magatartásokat vizsgált: kik az európaiak és mit csinálnak. Kevésbé tartalmaz attitűd- és értékkérdéseket, olyanokat, mint, hogy hogyan gondolkodnak és éreznek az európaiak önmagukról és a világról. Mindenesetre a tervezett ESS háttér-változói összehasonlíthatóak lesznek majd az Eurostat változóival.

EUROPEAN SOCIAL SURVEY – ESS–2002

A 2002-ben 23 országban elindított nemzetközi összehasonlító kutatás (a *European Social Survey – ESS*) korábbi tudományos érték- és attitűdvizsgálatokra építve az eddigieknél használhatóbb, módszertanilag professzionális eszközt kíván biztosítani a társadalomtudósoknak arra, hogy időben és térben rögzítsék, dokumentálják, megbízhatóan összehasonlítsák és változásai-ban elemezzék az *európai népek gondolkodásmódjának, cselekvést vezérlő értékeinek és az új jelenségekkel, az európai integrálódással kapcsolatos hiedelmeinek, attitűdjeinek stabilitását vagy átalakulását.*

A négyéves előkészítés után 2000-ben EU-támogatást elnyert nemzetközi projekt a szakma vezető kutatóit összefogva olyan *folymatosan feltöltendő adatarchívumot* kíván Európában létrehozni, amely módszertanilag ugyanolyan minőséget ér el az összehasonlító vizsgálatok terén, mint a legjobb nemzeti szinten készülő felméréssorozatok. (Mint az ALLBUS a ZUMA-nál, a British Social Attitudes a londoni NATCEN-nél, a 25 éve folyó hollandiai vizsgálatok a társadalmi változásokról stb.)

A projekt költségeinek harmadát az EU-tagországok befizetéséből elkülönített 5. sz. keretprogramból finanszírozzák, kétharmadát (a kutatást nemzeti szinten vezető kutató díjazását és az empirikus felvétel, a terepmunka költségeit) a résztvevő államoktól várják.

Az uniós támogatáshoz való hozzájárulás, és a régen hiányzó társadalmi, demográfiai, gazdasági és egyúttal az emberek gondolkodását, értékeit egyaránt tartalmazó adatokhoz való rendszeres hozzáférés csak akkor biztosítható, ha a terv indulásakor bekapcsolódunk, hiszen minél később próbál valamely ország csatlakozni, annál kevésbé lesz érdeke a résztvevőknek az elnyert európai támogatás továbbosztása.

A tervezett survey-sorozat az *európai társadalomtudományi keretprogram több kiemelt céljához* is szorosan kapcsolódik:

Ad 1. A társadalmi változások menedzselésének javítása.

Ad 6. Az európai integráció kormányzása, európai állampolgárság és az integráció dinamikája.

Ad 2. Egyéni és kollektív stratégiák a változó társadalomban. Az ESS kutatási elképzeléseit, vizsgálati „filozófiáját” a következőképpen lehet összefoglalni:

1. *Elméleti alapok.* Az előkészület négy éve során a nemzetközi kutatócsoportok háttéranyagokat készítettek, körüljárták azoknak a vizsgálandó problémáknak a lehetséges megközelítéseit, amelyek az egyre szorosabb egységet alkotó Európa társadalomtudományi kutatásainak fókuszába kerülhetnek.
2. *Empirikus eredmények.* Ugyanezek a háttér tanulmányok föltérképezték az egyes részterületeken a rendelkezésre álló társadalomtudományi ismereteket és eredményeket, amelyekre építeni lehet.
3. *A változás relevanciája.* Összehasonlító kutatásról lévén szó, nagy hangsúly helyeződik a társadalmi, kulturális és politikai vélemények és magatartás dinamikájának monitorozására. Olyan témák élveznek prioritást, amelyek esetében folyamatos átalakulásra lehet számítani, és amelyek változása társadalompolitikai szempontból európai szinten lényeges.

A kutatási tematika fő hangsúlyai a következők:

1. *Egyéni vélemények és jellemzők.* Lakossági vélemények vizsgálatára kerül sor az ott élők országosan reprezentatív mintájának segítségével. A megkérdezettek közös jellemzője, hogy európai polgárok. A kulcsszavak: a bizalom, a megelégedettség, a várakozások, a kulturális preferenciák, a politikai részvétel, a bevándorlókhoz való viszony.
2. *Társadalmi helyzet.* Az európai társadalmak természetesen rétegzettek. Ezért a kutatás vizsgálja a válaszolók társadalmi helyzetét, mobilitási útvonalát, azt, hogy milyen tapasztalatokon keresztül jutott el jelenlegi társadalmi státusába. Hol helyezkedik el életciklusát, pályáját tekintve.
3. *Társadalmi kontextus.* A kérdőíven kívül adatokat fognak beépíteni az összevont adatbázisba az egyes országok makrojellemzőiről [társadalmi egyenlőtlenségek mutatószámai, jóléti állami (szociális) szolgáltatások, a közkiadások szerkezete, a pártrendszer formálódása]. A kérdőíves adatokat eseménylelemzés egészíti ki, amely a felvétel előtti és alatti két hónap legfontosabb hazai eseményeit dokumentálja.

Az ESS azt a célt tűzi ki maga elé, hogy európai léptékben, nemzetközi összehasonlító jelleggel, időben is kiterjedt módon monitorozza a következő jelenségeket:

1. *Társadalmi struktúra.* (Elsődleges és másodlagos csoport-helyzet, családi helyzet, társadalmi helyzet, mobilitás, kapcsolati háló, egyenlőtlenség és társadalmi kirekesztődés, multikulturális magatartás.)

2. *Politikai struktúra.* (Civil társadalom és bizalom az intézményekben, politikai részvétel, érdekcsoportokhoz való viszony, politikai kirekesztődés.)
3. *Kulturális szféra.* (Életciklus szerinti jellemzők, fogyasztás, viszony a médiához, regionális, nemzeti, nemzetközi identitás.)

Az ESS második hulláma az első fordulóhoz hasonlóan 24 hónap tartamú, amely alatt a résztvevő országok képviselői közösen megtervezik, kipróbálják és egyenként (országonként) azonos időszakban lebonyolítják a survey-t. Az értékek és attitűdök kontinuitását és a változásokat vizsgáló kérdőív ismét két részből áll majd: egy kb. 30 perces úgynevezett törzskérdések blokkjából, és két rotációs alapon bekerülő, kb. 15 perces, változó témákat tartalmazó kérdésblokkból.

A felvétel második fordulójának változó kérdésblokkjaira januárban nemzetközi pályázatot írtak ki, amelyet az MSZT-n keresztül a magyar társadalomkutatók is feltehetően megkaptak. A kérdőív lehetséges tematikus blokkjait a megalapozó elméleti koncepciókkal együtt 2003. május közepéig küldhették el az ESS Nemzetközi Tudományos Bizottságához a különböző témák szakembereiből álló nemzetközi teamek (networkök).

1. *Demokratikus orientáció.* (Politikai bizalom a különböző intézményekben, politikai beállítódás.)
2. *Viszony a médiához.* (A megkérdezettek médiahasználati szokásai.)
3. *Társadalmi és politikai orientáció.* (Individualizáció és globalizáció következményei, posztmaterializmus, politikai preferenciák.)
4. *Társadalmi és politikai identitás.* [Itt tematizálja a kutatás a nemzeti identitás (állampolgárság) és a szélesebb értelmű „európai identitás” kapcsolatát és viszonyát. Itt vizsgálja a patriotizmus megnyilvánulásait, az etnocentrizmus (xenofóbia) alakulását, a vallásosság formáinak változását.]
5. *Életstílus.* (Ebben a kérdéskörben már nem értékekről, hanem viselkedésről van szó. Ide tartozik az anyagi és kulturális fogyasztás vizsgálata, a szabadidős aktivitások feltérképezése.)
6. *Személyi adatok.* (Szokásos társadalmi-demográfiai jellemzők, családi körülmények, lakáskörülmények, munkaerő-piaci státusz, foglalkozás és osztályhelyzet, jövedelmi különbségek.)
7. *Pozíció és network.* (E szempontok már túlmutatnak a szokásos személyi adatokon. Itt adatokat kapunk a válaszoló társadalmi beágyazottságáról, szervezetekben, pártokban, közösségekben való részvételükről.)

A magyarországi kutatás második fordulójának megvalósításával az a célunk, hogy konszolidáljuk a sorozatot a hazai szaktudományban, megszilárdítsuk helyünket az European Social Survey nemzetközi csapatában, továbbra is részt vegyünk a társadalomtudományok nemzetközi elitjének vezetésével folyó tartalmi és módszertani kísérletben, hogy hosszú távú lehetőséget biztosítsunk Magyarországnak arra, hogy részt vegyen a későbbi összehasonlító kutatások tematikájának kialakításában. Célunk, hogy egy jól előkészített felmérés alapján országjelentésünkben minden eddiginél átfogóbb helyzetképet adjunk a Magyarországon élő magyarok és (ez is újdonság!) nem magyarok társadalmi, szociális helyzetéről és cselekvésüket vezérlő értékeikről, preferenciáiról, az Európában zajló változásokhoz való viszonyukról. További célunk, hogy újra bizonyítsuk a magyar szociológia és politológia szakmai felkészültségét, versenyképességét Európában, és érvényesítsük a magyar kutatói (társadalompolitikai) érdekek érvényesülését a nemzetközi kutatási irányok meghatározásában. Célunk továbbá, hogy fiatal kutatóknak a hosszú távú projektbe való bevonásával lehetőséget adjunk új empirikus eredmények interpretációjára, és felkészítsük a következő generációt az európai szakmai nyilvánosságban való aktívabb részvételre.

A *European Social Survey* mellett, hogy összehasonlítási bázist ad az európai országokban élők gondolkodásmódjának megértéséhez, a felmért lakossági véleményeken keresztül egyúttal a *hazai gazdasági-társadalmi átalakulás egy évtizedes folyamatának következményeit is képes lesz bemutatni.* A kelet-európai régióban az egyenlőtlenségtudat „alapélménye” – mint már szó volt róla – a folyamatos lecsúszás és veszteség érzete, ami jelen van nemcsak a magyar társadalomban, hanem – különböző mértékben – a régió más országaiban is. Az egymást követő, azonos módszertannal készített felmérések külön is elemezhetővé teszik az új demokráciák lakosságának érték- és attitűdváltozásait, az európai közösségi modellhez való közeledését, esetleg bizonyos kérdésekben az attól való távolodását. Ezzel a tudomány értékes jelzéseket adhat a közvélemény és a politika felé az európai integráció megvalósíthatóságáról, annak várható üteméről.

SZEMELVÉNYEK AZ ESS-2002 FELMÉRÉS EREDMÉNYEIBŐL

A közös kérdőívben 176 kérdést tettünk föl Európa mintegy 45 000 lakosának. A szociológusokból és politológusokból álló nemzetközi kutatócsoport tagjai évtizedek óta vizsgálják az Európában lezajló gyors társadalmi változásokat, amelyek természetesen összefüggnek a globalizáció (benne az EU-bővülés) ki-

hívásaival. Sokan foglalkoznak a kormányzás és a jogszabályalkotás államok felettivé válásának következményeivel. Az egyik kulcsfontosságú téma a demokrácia egyik alapfogalmának, a *demokráciában és a demokráciával élni kívánó állampolgárnak* az átalakulása.

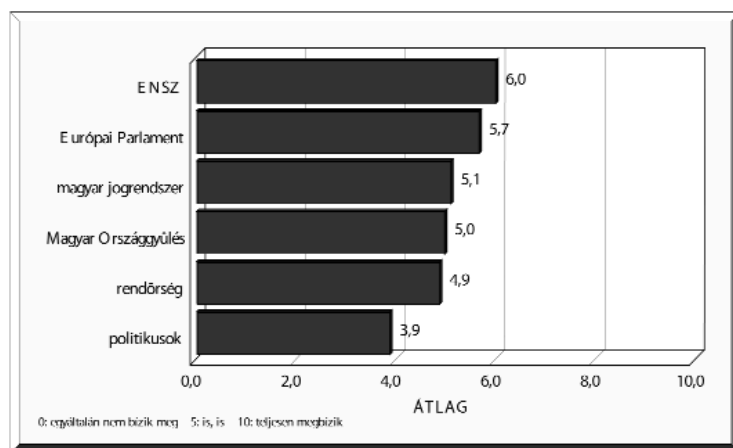
Az *első ábrák* azt illusztrálják, miként élnek állampolgári jogokkal a hazánkban élők, és hogy viszonyulnak egyes demokratikus intézményekhez.

Bizalom

A demokrácia egyik alapfeltétele, hogy az alkotmány és a törvények által létrehozott jogi és *intézményi rendszert az emberek működőképesnek tekintsék és „bízzanak” benne.* Az utóbbi évtizedekben szerte Európában kissé megcsappant a demokratikus rendszer hatékonyságába vetett hit, amit az is mutat, hogy 6-nál magasabb osztályzatot egyik intézmény sem kapott.

A korábbi vizsgálatokhoz hasonlóan itt is látható, hogy az értelmiség és a politikai elit körében a – jogalkotásról és az igazságszolgáltatásról folyó viták ellenére – a *válaszadók tisztelik a jogrendet*, és más kérdésekből tudjuk, hogy nagy többségük fontosnak tartja a jogkövető magatartást.

Európai Társadalmak Összehasonlító Vizsgálata
Mennyire bízik meg az alábbi intézményekben?

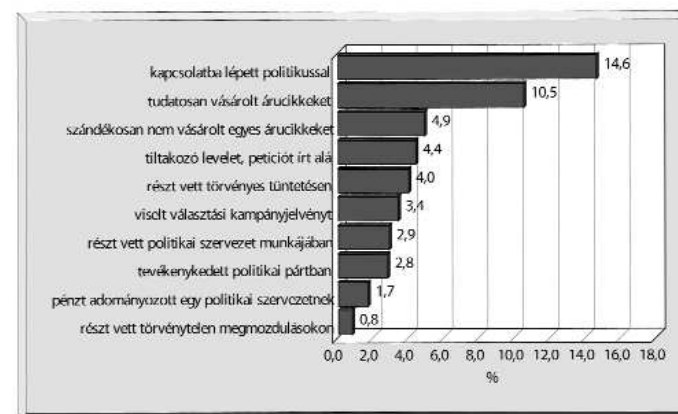
A *politikusok iránti bizalom viszonylag alacsony*, hiszen a politikai elit vezényletével az elmúlt 15 évben korszakos változások zajlottak le az ország és a családok életében, és e *változásoknak sok vesztese is volt/van.* Az utolsó helyet az is magya-

rázhatja, hogy e kérdésnél mindenki az általa ismertekre gondolhatott, arra, aki helyi vagy országos szinten szereplésével (döntéseivel) a legtöbb „kárt” okozta neki, a családjának vagy a munkahelyének. További okozója a bizalom alacsony voltának az a helyzet, hogy a mai, túlságosan átpolitizált Magyarországon a média, társadalmi ellenőrző szerepének megfelelően, a rossz hírek és a botrányok megismertetését tartja feladatának, ezek pedig szinte mindig politikusokkal és pártokkal hozhatóak kapcsolatba.

Állampolgári aktivitás

A következő ábra a demokrácia gyakorlása, az intézmények működésének ellenőrzése során végzett tevékenységeinket (lobbizás, bojkott, tüntetés, petíció) veszi sorra, vagyis azt, hogy állampolgárként mennyire aktívan politizálunk:

Európai társadalmak összehasonlító vizsgálata
Az elmúlt 12 hónap során előfordult-e, hogy a következő dolgokat csinálta?

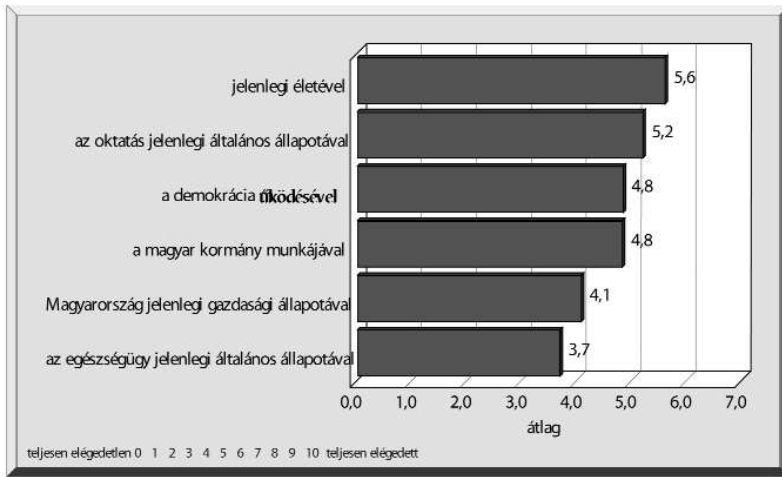

Elégedettség

Megkérdeztük, *mennyire elégedettek az életüket befolyásoló különféle rendszerek működésével, és be kellett jelölniük véleményüket egy-egy 11 fokú skálán.* Az alábbi ábra a válaszok átlagát mutatja.

A magyar lakosság tehát a saját életével általában közepesen elégedett, az oktatással, a demokráciával, a kormány működésével ennél is kevésbé elégedett, és nagyon elégedetlen az ország gazdaságával és az egészségügy állapotával.

Európai társadalmak összehasonlító vizsgálata
Mennyire elégedett?

Többszintű kormányzás, bonyolultabb közigazgatás

Az integrálódó Európában a demokrácia eddiginél tágabb intézményrendszerével kell megbarátkoznunk, új döntéshozó és véleményformáló fórumok véleményére kell figyelniük. Törekedniük kell arra, hogy megjelenítsük a saját nemzeti véleményünket és érdekeinket ezekben a *nemzetek feletti törvényhozó*,

kormányzati és érdekérvényesítő szervezetekben is. A 2002 novemberi survey 23 résztvevőjéből nyolc nem tagja az Európai Uniónak, köztük Magyarország sem. Ettől függetlenül, mind-egyikük fontosnak tartja, hogy szakpolitikai döntéseit, azok preferenciáit folyamatosan közelítse az unió alapelveihez.

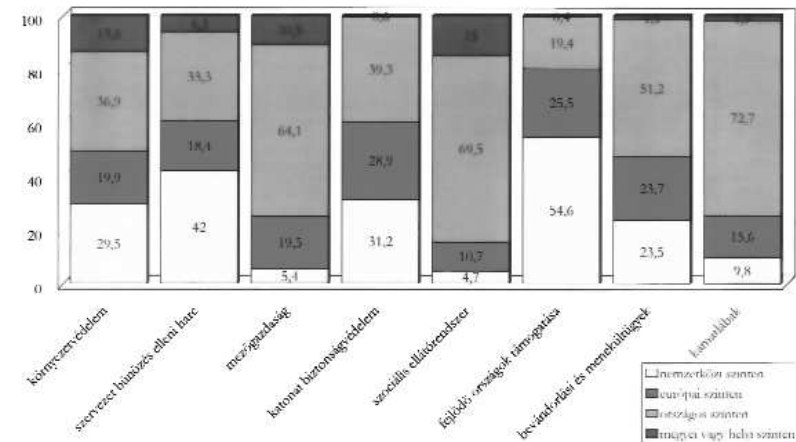
Érdekes, hogy a kérdőívben felsorolt társadalmi intézmények közül a két nemzetközi szervezetben jobban bíznak a magyarok, mint az itthoniakban.

Az ábra ugyancsak több kérdés összevont eredményeit mutatja be. Megkértük a válaszolókat, hogy fontolják meg, a *döntéshozatal melyik szintjén kellene dönteni* az életünket befolyásoló olyan fontos kérdésekben, mint a környezetvédelem, a biztonság vagy a bűnüldözés. A döntési szintek között természetesen immár a nemzetközi szint és külön az *Európai Unió is szerepelt*, hiszen a résztvevő országok számára a nemzeti szuverenitás egy részéről való lemondás immár régen realitás, a világ globális problémáinak megoldása pedig csak nemzetközi szinten képzelhető el. A magyarok szívesebben átengednék a fejlődő országok problémáinak megoldását, a szervezett bűnözés elleni harcot és a katonai biztonság biztosítását a nemzetközi szervezeteknek. Kevésbé szeretnék azonban külső beleszólást az ország belső ügyeibe, gazdaságába.

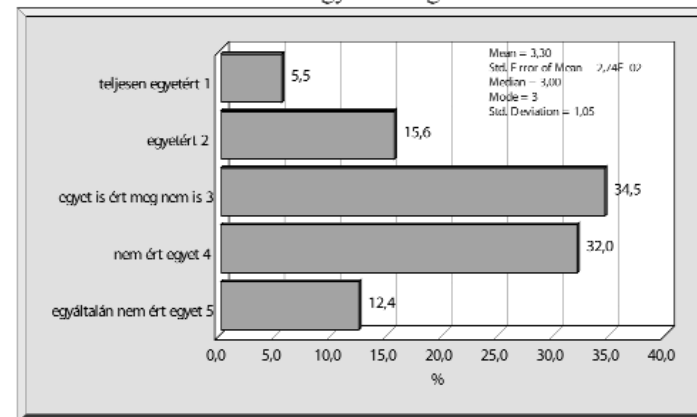
Érdekes lesz majd az összehasonlítás az uniós tagállamok lakosságának válaszaival, hiszen az ott élők már közvetlenül tapasztalják a döntési szintek megnövekedésének hatásait.

A piacgazdasághoz való viszony

Európai Társadalmak Összehasonlító Vizsgálata
Milyen szinten kellene elsősorban dönteni az alábbi kérdésekről?

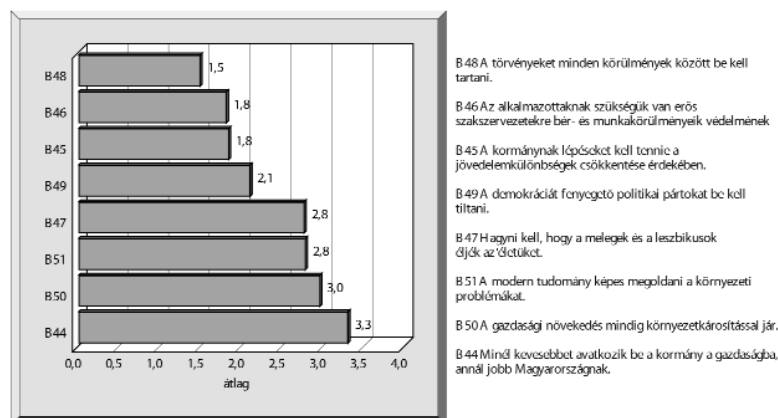
Európai társadalmak összehasonlító vizsgálata
Milyen mértékben ért egyet a következővel:
minél kevesebbet avatkozik be a kormány a gazdaságba, annál jobb Magyarországnak.

Az attitűdöket sokféle kérdéssel közelítettük a felvétel során. Íme az egyik, amely a kormány és a gazdaság viszonyáról alkotott véleményüket tudakolta.

Európai társadalmak összehasonlító vizsgálata

Milyen mértékben ért egyet a következővel?

A KUTATÁS VÁRHATÓ EREDMÉNYEI

Nemzetközi adatbázis és archívum, amely felállása után nyitott lesz a magyar kutatók számára

A kutatás második fordulójában való részvétel esetén újszerű, ilyen spektrumban eddig nem hozzáférhető témában tudományosan megalapozott és ténylegesen összehasonlítható adatokat lehetne előállítani és elemezni legalább 23 országra nézve. Ezek az adatok két évente gazdag információbázist nyújtanának a résztvevő országok társadalomkutatói és döntéshozói számára.

A szociológia, politológia módszertanának fejlődése

Szándékunk szerint (s ez bizonyítottan látszik az első forduló sikeres megvalósításával) ez a survey képes magasabb színvonalú inputok révén megbízhatóbb eredményeket produkálni, mint amire a közös vizsgálatok eddig lehetőséget adtak. Ennek biztosítéka az európai hírű szakértői testület összefogása a magas módszertani követelmények következetes betartására és betartatására.

A nemzetközi szakmai párbeszéd megélénkülése

Minden egyes felvételi forduló előtt lehetőség lesz arra, hogy nemzetközi kutatócsoportok versenyezzenek a következő survey közös kérdőívének változó kérdésblokkjainak kialakítá-

sáért, vagyis az európai szociológiai viták aktuális napirendjének befolyásolásáért. A magyar társadalomtudomány számára nagy előny, hogy ebbe a folyamatba az eddiginél közvetlenebbül kapcsolódhatunk be.

Reálisabb kép a hazai valóságról, rendszeres országjelentések a lakosság attitűdjeinek, értékpreferenciáinak változásáról.

Vizsgálatukhoz a gazdasági és társadalmi átalakulások indukálta konfliktusok kezelését célzó egységes európai koncepciók keretét kívánunk alkalmazni. Ez lehetővé teszi a hazai helyzet reálisabb értékelését. A vizsgálat abban is speciális, hogy nemcsak a magyar lakosságról, hanem minden itt élőről nyújthat információkat. Emellett a kutatás jellegéből következően eredményeinket folyamatosan nemzetközi összehasonlításban is értékeljük.

A hazai vizsgálatok megbízhatóságának növekedése

Az ilyenfajta összehasonlító jellegű kutatások általában kétféle lehetséges elvárásnak tehetnek eleget. Egyfelől alkalmasak arra, hogy a vizsgált témákat módszertani szempontból (érvényesség vagy megbízhatóság tekintetében) is teszteljék. Akár az időbeli, akár a nemzetközi összehasonlítások speciális problémákat vetnek fel, amelyek a kutatótól fokozott gondosságot igényelnek. Az időbeli összehasonlítások esetében elegendő talán arra utalni, hogy a változások értelmezésekor bonyolult hatások és mechanizmusok együttes működéséről van szó, mint a történeti hatás (makroszintű változások), kohorsz hatás (idős generációk kihullása, fiatal generációk belépése), illetve életkori hatás (öregedés). A nemzetközi összehasonlítások fő problémája pedig a nemzeti sajátosságok és az összehasonlítás generalizáló igénye közötti egyensúly megteremtése. E feladatok sikeres megoldása egyszersmind közelebb visz a társadalomtudományi vizsgálatok megbízhatóbbá válásához is.

Társadalompolitikai döntések megalapozottabbá válása

A politikai kultúra, a gazdasághoz, az információs társadalom kihívásaihoz való viszony, a globalizációval szembeni lakossági hozzáállás megoszlása a népességen belül – a szokásos társadalmi indikátorokkal párosítva – nélkülözhetetlen eszközzé válhat nem csak az országos, hanem a területi vagy ágazati szintű döntéshozatalnak is. Az időbeli összehasonlításra szolgáló, illetve a nemzetközi adatbázisok alkalmasabbak a társadalompolitikai döntések megalapozására is. Az idősorok a társadalmi jelenségeket tendenciájukban mutatják be, s a trendek alapján a pontosabb tervezésre, illetve a társadalompolitikai döntések következményeinek megalapozottabb előrejelzésére is nagyobb esély kínálkozik. A nemzetközi vonatkozások ezt a mechanizmust tovább árnyalják, amennyiben szélesebb áttekintést biztosítanak a döntéshozók számára is.

JEGYZETEK

¹ Táll Éva, a kutatás hazai szervezője és a Nemzetközi Tudományos Tanácsadó Bizottság tagja 2003. október 29-én elhunyt.

² *Európai Összehasonlító Társadalomtudományi Felmérések – European Social Survey* Készült az OM-00527/2001 NKFP 5/047 sz. „Rendszerváltás Magyarországon” kutatási program keretében (kutatásvezető: Bayer József).

A MAGYAR POLITIKATUDOMÁNY HAGYOMÁNYAI

MÉRAY-HORVÁTH KÁROLY (1859–1938) a hazai szociológia történetének egyik legérdekesebb és legfurcsább figurája. Fiatalabb éveiben amolyan polihisztor: festőművész, építész, feltaláló és színműíró, a művészvilág bohémságával érkezik Magyarországra Párizsból. A XX. század legelején kezd komolyabban foglalkozni a tudománnyal, azon belül is a szociológiával. 1903-ban jelenik meg általunk is publikált szövege, amely – mint minden írása – hatalmas vitákat vált ki. Méray korának „természettudományos” szociológifelfogását képviselte, azt, hogy a társadalom és a politika törvényszerűségeit éppoly tudományos objektivitással feltárhatjuk, ahogyan a természettudomány összefüggéseit. Organicista szociológiájának egyaránt voltak csodálói (Somló Bódog vagy, kisebb megszorításokkal Jászi Oszkár), illetve erős kritikussai (mint például Pikler Gyula). Sokan határozottan vitatták, hogy egyáltalán tudományosnak tekinthető-e mindaz, amit Méray-Horváth csinál, vagy inkább tudományos köntösbe öltöztetett politika.

A szöveg újraközlésével nem kívánjuk eldönteni ezt a kérdést, csupán az a célunk, hogy betekintést nyújtsunk egy olyan alkotó művébe, aki – mint tanulmányából látszik – meg volt győződve arról, hogy nem pusztán a történelmi múlt, de a jövő összefüggéseit is felismerte. Az Osztrák–Magyar Monarchia bukásának előreljelzése (ami persze egyáltalában nem úgy következett be, ahogyan azt ő várta) kifejezetten érdekes.

Méray-Horváth Károly a polgári radikalizmushoz állt leginkább közel, de tudósnak nem volt eléggé tudós, politikusnak pedig eléggé politikus. 1912-ben jelent meg főműve: a *Társadalomtudomány mint természettudomány* című könyv. Jőcskán túlélte a monarchia általa is olyannyira várt felbomlását, de élete utolsó időszakában ismét inkább szépírói hajlamainak hódolt. Az azonban kétségtelen, hogy nagy ambícióval írott tudományos munkáinak helye van a magyar szociológia, sőt politikatudomány történetében is.

A MAGYAR POLITIKATUDOMÁNY HAGYOMÁNYAI

MÉRAY-HORVÁTH KÁROLY (1859–1938) a hazai szociológia történetének egyik legérdekesebb és legfurcsább figurája. Fiatalabb éveiben amolyan polihisztor: festőművész, építész, feltaláló és színműíró, a művészvilág bohémságával érkezik Magyarországra Párizsból. A XX. század legelején kezd komolyabban foglalkozni a tudománnyal, azon belül is a szociológiával. 1903-ban jelenik meg általunk is publikált szövege, amely – mint minden írása – hatalmas vitákat vált ki. Méray korának „természettudományos” szociológifelfogását képviselte, azt, hogy a társadalom és a politika törvényszerűségeit éppoly tudományos objektivitással feltárhatjuk, ahogyan a természettudomány összefüggéseit. Organicista szociológiájának egyaránt voltak csodálói (Somló Bódog vagy, kisebb megszorításokkal Jászi Oszkár), illetve erős kritikussai (mint például Pikler Gyula). Sokan határozottan vitatták, hogy egyáltalán tudományosnak tekinthető-e mindaz, amit Méray-Horváth csinál, vagy inkább tudományos köntösbe öltöztetett politika.

A szöveg újraközlésével nem kívánjuk eldönteni ezt a kérdést, csupán az a célunk, hogy betekintést nyújtsunk egy olyan alkotó művébe, aki – mint tanulmányából látszik – meg volt győződve arról, hogy nem pusztán a történelmi múlt, de a jövő összefüggéseit is felismerte. Az Osztrák–Magyar Monarchia bukásának előreljelzése (ami persze egyáltalában nem úgy következett be, ahogyan azt ő várta) kifejezetten érdekes.

Méray-Horváth Károly a polgári radikalizmushoz állt leginkább közel, de tudósnak nem volt eléggé tudós, politikusnak pedig eléggé politikus. 1912-ben jelent meg főműve: a *Társadalomtudomány mint természettudomány* című könyv. Jócskán túlélte a monarchia általa is olyannyira várt felbomlását, de élete utolsó időszakában ismét inkább szépírói hajlamainak hódolt. Az azonban kétségtelen, hogy nagy ambícióval írott tudományos munkáinak helye van a magyar szociológia, sőt politikatudomány történetében is.

MÉRAY-HORVÁTH KÁROLY

Magyar politikai szociológia¹

A címet kell elébb kissé magyaráznom.

Politika és szociológia mind ez ideig még egymástól igen távol állottak. Sőt az a felfogás uralkodik, hogy a gyakorlati politika a szociológiával nem is járhat egy úton. Mindössze némely gazdasági kérdésben nyújthat a szociológia a politikának bizonyos elméleti irányokban bővebb tájékozódást.

A dolog valósággal így is van, mindaddig, amíg nincs szociológiai tudomány. Mint ahogy az eddigi tudománynak alig is nevezhető. Inkább csak filozófiának. A vélekedésekből, elméletekből bizonyos szociológiai fogalmak szűrődtek le, és azoknak az igazságaiért folyik az eszmecsere anélkül, hogy bármi fizikai pozitívumok volnának afelől, hogy azok valóban igazságok-e a szó tudományos értelmében?

Mihelyst azonban a szociológia odáig fejlődik, hogy csakhogy tudomány: abban a pillanatban egészen másképp áll a viszony politika és szociológia között. Mihelyst a szociológia tudomány lett, akkor a társadalmi életnek a jelenségeiről, folyamatiról, alakulásairól oly fizikai pozitívumokat kell nyújtania, amelyek már egyebek, mint filozófiai elméletek. Akkor azoknak az alakulásoknak, amelyek a politikai élet révén folynak, oly pozitív törvényszerűségeit kell feltárnia, amelyek elől a politika többé ki nem térhet. Sőt csakis az a tudományos szociológia, amely azon pozitív törvényeket nyújtja, amelyek alakulási törvényei a jelenleg folyó politikai alakulásoknak is. Illetőleg tudományos pozitivitással kell meghatároznia tudni, hogy a jelenlegi politikai dolgok mikor, minő ponton és milyen alakulásokat hoznak létre. Azaz: csak az a pozitív szociológia, amely megmondja, hogy a politika a saját önnön törvényszerű rendjében így és így fog alakulni.

Végre is az a végcélja a szociológiai tudománynak, hogy mindazon folyamatoknak, amelyek a társadalomban nyilvánulnak, a természetét, az alakulását és azt, hogy mi alakul belőlük, meghatározza. Azaz: a jövőnk ne legyen ismeretlen valami, hanem tudjuk, hogy mi felé haladunk.

Így a szociológia a filozófiai elmélkedések teréről a pozitív realitás körébe fog terelődni. Így a szociológia az általános elméleti igazságokért való filozofikus küzdelme helyett arra fog irányulni, hogy bizonyos helyi folyamatokat megvizsgáljon és meghatározzon. Azaz, az általános szociológiai igazságok helyett egy-egy társadalmi összefüggő életnek a speciális folyamatait tudományos módszerrel megállapítsa. Így például Magyarországot. A magyar állami életben folyó alakulását. Meghatározza, hogy ezek a folyamatok, amelyek itt végbemennek, ilyen természetűek, ilyen a lefolyásuk törvényszerűsége, így és így fognak megtörténni. És ez már politika.

Amidőn a szociológia egy-egy állam politikai folyamatainak a tudományos meghatározását műveli: politikai szociológia. És így lesz államról államra külön politikai szociológia. Így magyar politikai szociológia ez a tanulmány. E sorok írója éppen a politikának a tudatlanságból tudományos alapra való áthelyezésével foglalkozott. Az emberek társas együttélésének fiziológiáját, élettörvényeit vezette le összefüggésük rendjében.² Ez vagy abszurd, vagy helyes. Ha abszurd, utoléri a leírt ostobaságok sorsa. Ha azonban helyes, úgy felfordítása annak az egész politikai bölcsességnek, ahogy ma mennek az emberek a jövő elé. És ez már fontos dolog. Mert akkor ez a tudomány lesz a társas szerveződés, az állami élet további útmutatója.

Mint minden meglődítése az emberek megszokott eszejárásának, eszmekörének: úgy ez is természetesen mindenféle támadásoknak lesz kitéve. Ezekkel nem szándékozom törődni. Én azonban a legkeményebb kritikának megyek magam elejébe. Éspedig azzal, hogy azokon indulva, amiket az én politikai tudásomképpen fejtettem ki: meghatározom a politikai események bekövetkezendő rendjét. Így kérlelhetetlen logikának az ítélete elé megyek. Ha nem következnek be azok, úgy ostobaságot beszéltem, nevetségessé tettem magamat. De ha következnek, úgy ostobaság volt minden támadás.

Annak az új tudománynak, amelyet emberi tudásunk birodalmába akarok vonni, szüksége van erre a kritériumra. Nyomról nyomra szándékozom ezeket a kritériumokat mindenütt felkeresni. Symptomatológiailag Magyarország jövő politikai alakulása a legbonyolultabb és a legérdekesebb dolgok egyike. Ezt szándékozom tisztán tudományos módszerrel megállapítani.

Soha nem lesz jobban szükség arra, hogy tudjuk mi történt velünk a világ eseményeinek közepette, mint a közvetlen következendő időkben. Az események jönni fognak, azokat nem mi vezéreljük. Azonban a mi értelmünk működésétől függ az, hogy

ami események bekövetkeznek, azok mennyire találnak bennünket készen, azoknak megfelelően. Mert ha nem vagyunk készen, akkor az átalakulás súlyos krízisei és fájdalmai jönnek reánk; míg ha készen vagyunk, ha értelmünk átalakult már a bekövetkezendő dolgok számára, úgy megváltás, szabadulás egy romokba dülő, hitelét vesztett politikai életből.

És amikor valaki a bekövetkezendő válságok között irányt mutat, ily nagy, fontos országok életébe vágó dolgokban, akkor szükséges, hogy a legsúlyosabb bíráló alá essék az útmutatása. Mint mondtam, annál súlyosabb bíráló nincs, mint ha megállapítom a bekövetkezendőket. Ha igazat mondtam, nincs az a hatalom, amely ennek a politikának útját állja, és az emberek e szerint fognak gondolkozni.

A jövő politikája: a jövődő megállapítása.

Amiket itt kifejtendő vagyok, azok kisebb-nagyobb megbotránkozást fognak kelteni több tekintetben, mindazokban az elemekben, amelyek nincsenek arra eléggé berendezkedve, hogy dolgokat a tudománynak száraz módszerével, a maguk kihámozott fizikai valójuk szerint lássák, hanem bizonyos szubjektív meggyőződésük szerint. Az érzelmekhez pl. úgy hozzáfórott a nemzet jövőjében való hit, hogy nem is tudnak az emberek másképp gondolkozni, mint hogy az ezeréves múlt után a magyarságnak a következő ezredévért kell küzdenie. Gyerekkorunk óta soha más beszédet nem hallottunk a nemzetről, mint az ő dicsőségét, hatalmas államalkotó erejét magasztalni, és hogy apáink nemzeti művét hogy kell fenntartani, jövőnkben, Istenben és alkotmányunkban bízva. Aztán, szállóige, hogy mi politikus nemzet vagyunk. Fiatalságunk a politikai lelkesedések közt folyt le. Természetes, hogy ma így hiába kopog valaki a politika nyitott kapuján azzal, hogy kérem, a nemzet egy újabb ezer éve helyett most egész más dolgok következnek. A mai nemzedék érzelmei lázadnak fel ez ellen. Gondolkodás nélkül. Az ember végre is nem tagadhatja meg gyermekora első lelkesedéseit; ifjúsága ambícióinak eszményeit; egy egész földi élet hitvallását. Magától értetődik, hogy ezek a lapok nem is azért íródtak.

Az érzelmi mozzanatokon kívül másrészt ott vannak az értelmiek. A teljes tudatlanság afelől, hogy tulajdonképpen micsoda is az, ami Magyarország történetével történt, történik és merrefelé halad mindez. A tudatlanság ne a kicsinylő, lenéző értelemben legyen mondva, mert hiszen tagadhatatlan, hogy éppen az utolsó fél évszázad alatt, ami történt Magyarországon, ahhoz jelentékeny értelmi erők voltak szükségesek. Hanem tudatlanság egyszerűen abban az értelemben, hogy mind ez ideig fogalmuk sem volt az embereknek, hogy mi történik tulajdonképpen akkor, micsoda történelmi folyamat megy végbe, minő természetű dolog, micsoda törvényszerűsége folyik az eseményeknek, amidőn a politika folyik. Hogy efelől teljes tudatlanságban voltak az emberek, az természetes dolog, éppúgy, mint ahogy ter-

mészetes dolog, hogy tudatlanságban voltak a fiziológiai élet természete felől, mindaddig, amíg a fiziológiai élet rendje fel nem ismertetett. Addig csak hiedelmek voltak az élet ilyen vagy olyan természetéről, de tudni csak azóta tudjuk minő természetű folyamatok mennek végbe, amióta az élet fiziológiai törvényeinek az összefüggő rendjét ismerjük.

Így a politikában is ma még csak hiedelmek vannak. Annak a társadalmi életnek, amely a nemzeti élet képében nyilvánul, a törvényeit az emberek még nem ismerik, és így a dolgoknak a saját rendje felől nincsenek ismereteik, hanem csak azon hiedelmek szerint ítélik meg az események folyását, amelyeknek a forrása mindenféle előítélet. Apáink úgy hitték, úgy tudták, higgyük mi is azonképpen.

Az ilyen hiedelmekkel is szembeszállni teljesen céltalan dolog. Az emberek eszejárása nem olyan, hogy máról holnapra csak követni is tudná az összefüggéseknek bizonyos új rendjét. Giordano Brunót is inkább felégették. Korántsem gonosz indulatból, szándékos tudatlanságból, hanem teljes jóhiszeműséggel. Pedig csak olyat mondott, amit a következő nemzedék már természetesnek talált. Nem, nézetváltozásokra ilyen nagy dolgokban mint aminő az emberek nagy társas együttélésének olyan arányú dolga, mint a nemzeti politika.

Nincs ezeknek a lapoknak semmi aktuális célja.

Amiért íródtak, oka tisztán egy tudományos dolognak a kísérleti ellenőrzése, egy tudományos módszernek az igazolása vagy megdöntése.

I.

Fiziológiámban levezettem azon általános életfolyamatokat, amelyek szerint a mi európai kultúránkban a nemzetpolitikai dolgok folynak.

Alapjai a következők voltak:

Azon összefüggés, ahogy mi emberek együtt élünk, fiziológiai természetű összefüggés. Ugyanazon élettani törvények nyilvánulnak meg abban, ahogy mibelőlünk alakulnak a társadalomtestek, egy-egy kultúra, mint amelyek szerint a sejtekből alakul ki az állati test. Ugyanazon törvények, csak magasabb ritmussal. Kultúrtermékeink, vagyionunk ugyanolyan fizikai viszonylatokban vannak hozzánk, mint a sejteknek protoplazmái a sejt magvához. Itt is, ott is ezen protoplazmatikus anyagok, illetve kultúranyagok cserefolyamataiból, anyagcseréiből támadnak azok az anyagi kapcsolatok, amelyek az alkotó egységeket közös, együttes testi folyamatokba kötik. Egy ritmussal magasabb fokú élet az emberekből egybealakult összefüggő élet, fokozottabb fizikai műveletekkel él az ember mint sejt, fokozottabb

mozgási képességekkel. Azonban azon fejlődési magas fokokhoz képest, amelyek az állati szervezetek fejlődése során előállottak, kultúrtesti fejlettségünk még igen alacsony kezdő fokán van. Megfelel annak, ahol az a határvonal ismerhető fel az állati szervezetek keletkezésében, hogy a szaporodás már nem egyszerű oszlás útján áll elő – mint ahogy a kezdetleges kultúrákból, a vadak, félvadakéból még így állnak elő az újak –, hanem már kezdődik a szaporodásnak azon magasabb rendje, hogy egy anyaszervezetben magában folyik az utódnak a megképződése, mint ahogy az újabb kultúrák, még alig néhány, már így keletkeztek: egy korábbi civilizációban magában ment végbe egy újabbnak a megszületése. Ennek a fejlődési sornak még az elején vagyunk.

A mi mai kultúréletünk, mai civilizációnk keletkezése a görög, úgynevezett klasszikus korra esik. Ekkor állott elő az életnek azon új tulajdonsága, hogy az emberek új, magasabb rendű képességek szerint kezdtek kultúrtesti összefüggést kiképezni. Magasabb rendűek szerint, mint aminők a korábbiakban nyilvánulnak, ahol a vagyonokat elragadó funkciókból, erre való képességekből, hadakozó műveletekből szerveződött a kultúraalakulás. Most e helyett az emberek egybeszerveződése, összműködésük rendje más tulajdonságaik, más életműködésük szerint kezdett alakulni. Protoplazmáik kölcsönös értékei szerint; azaz kultúrtermékeik, produktív értékeik szerint. Spárta a régi görög kultúrszakasz utolsó típusa és Athén, Korinthus, Alexandra az új típus. Ennek az új típusnak a kultúrszövege: a produktív kolutúrszövet, növekedett és terjedt szét a középtenger mellékén, ebből lett az a hatalmas kozmopolita kultúra, amelynek központi szerve később a cézári Róma lett. Az új kultúra alakulásában az egyének többé nem militáris műveletek szerint igazodtak egymáshoz, nem militáris értékek szerint szerveződtek, hanem a kultúrányagok produkciója, forgatása és ezek viszonyos értékei szerint. Szóval ez a kultúrproduktív természetű szövetnek indult, a régi militáris értékek szerint való alakulás helyett.

Ez a produktív, többé nem militáris működésű kultúra óriási fellendüléssel virágzott. Ennek a hatalmas kultúréletnek a központja, fénypontja lett a cézári Róma. Amint azonban Róma központi szervvé képződött ki, akkor a kultúrtesti organizmusában egy súlyos megbetegedés állott elő. Egy patológiai állapot, az anyagcserének egy kóros fennakadása, azoknak az anyagcseré-folyamatoknak, amelyek az organizmusban folytak, azoknak a ki nem egyenlítődése, a központi szervekben, ennek folytán pedig az az állapot, hogy a központi szerv olyan keringést hozott a testbe, amely annak többé meg nem felelt. Ennek a patológiáját, a megbetegedés anyagi folyamatait, fiziológiám kimerítően tárgyalja, kórképeit részletesen kimutatja és diagnózisát meghatározza.

Abból, hogy a központi szerv nem tudott – bizonyos egészen meghatározható anyagi okokból – akként megalakulni, hogy a kultúrtestnek, amelyet a római cézári birodalom egybefogott, megfeleljen: eredt a megbetegedés. Központi funkciók azonban már keletkeztek Rómában. De ezek így tökéletlenül képződtek ki. A fiziológiában ismerjük azon esetet, hogy amidón valamely kiképződés nem tud teljes magalakulásig jutni, akkor a korábbi életfűpusok alakja áll elű: azaz visszaűtés (Rűckschlag). Így törtűnt, hogy Rűma nem tudván az egész új kultűrszűvetben folyű kultűrproduktűv folyamatoknak, ugyancsak kultűrproduktűv folyamatokra kiképzűdűtt szervűvű lenni: visszaűtűtt a militűris tűpusra. Így lett a műr kultűrproduktűvitűsi folyamatokra egybealakult kultűrtestnek olyan kűzponti szerve, amely militűris folyamatok szerint műkűdűtt. A kultűrproduktűvitűs rendje szerint alakult szervezetnek újra militűris gűca. Az eredműny, hogy a kultűrproduktűv folyamatok az egész kultűrtestben megbűnűltak. Bekűvetkezett a keresztűnysűg, a kultűranyagi folyamatoknak, az anyagi, vagyoni dolgoknak, a produktűv munkűnak a negűcűja, atrűpiűja. Produktűv életcűlok helyett aszketizmus. A folyoműnya: a kultűrűlet-tevűkenysűg, a kiképzűdűtt, műr hatalmas produktűv életműkűdűseket kifejtű kultűra azon teljes megbűnűlűsa, amely a kűzűppikkorral kűvetkezett be. Mindezekre nűzve bűvebben itt csak a fiziolűgiűmra utalhatok.

Ennek a betegsűgnek a lefolyűsűt tűrom fel akűpp, hogy egy űltűlanos megbetegedűs űllvűn be a kultűrtestnek – az anyagcserűje szűneteltetvűn –; az tűrtűnik, ami a testi hasonlű űllapotnűl, ti. elűszűr az élet legűjabb keletkezűsű kűpletei bűnűlnak meg, űs az élet redukűlűdik az űsibb keletkezűsű szervezeti kűpletekre. Azok tartűjk fenn az űletet. A primordialisabb űletműkűdűsek.

űgy redukűlűdik a rűmai cezűri birodalom elűbb a kűzvetlen korűbbi primordiuműra a gűrűg űs a latin kűpletekre, a keleti űs nyugati csűszűrsűgra. A keleti csűszűrsűg kűplete, a rűgi gűrűg kultűra műr sokűig volt egy egysűges alakulat rűmai birodalmi alakulűs elűtt. Ott ezen primordium műg sokűig egysűges is maradt. űpp űgy az egyiptomi. Ellenben a nyugati fűlen műg igen kűzel estek a latin, aztűn az etruszk tartoműnyok rűtegei. Ott űlyen primordinűlis alakokra hamar tovűbb folyt az egykori űsszműkűdűs szűtesűse. Ahűny primordium, annyi redukűlt csűszűri test iparkodott keletkezűni. Galliűban, Ibűriűban a rűmai kultűrrűteg alatt szűlesebb, terjedelmesebb, rűgibb nűpűsszűfűggűsek kűpleteit fedte a felsűnek a megbűnűlűsa. Germűniűban azonban műr kűzvetlen űsűllapotot, quasi tűrzsrendszűrt, fűnűkeikkal. űs itt egészen ezekre a kűpletekre, ezekre a primordinumokra redukűlűdik a kultűrtesti űletműkűdűs, aritterek, burgherrek, e redukűlt aprű cezűri tűpusűig, redukűlűdva maga az űlet űs az űskor brutalitűsűira. Ennek a primordinűlis rendszernek megfelelűleg lűtűjuk az egész egykű-

ri római cézári birodalom szétesését. Összetartozását csak a keresztény vallás tartotta még fenn, amely vallással éltük át a leg súlyosabb krízisét a kultúrtesti megbetegedésnek.

Az egykori kozmopolita hatalmas, egységes kultúrából így lettek a belőle redukálódott nemzetek a mai értelemben. Ahány primordium, annyi nemzet. A legkisebb burgherr primordiuma is a „haza” földje volt a másik burgherr földjével szemben és a hazájához s cézárjához való hűséggel gyilkolta egyik a másikat.

És mi? Magyarország? Az egykori Pannónia?

Mi a népvándorláshoz tartozunk.

Velünk, mint a többiekkel, egy idegen, igen kezdetleges, félvad kultúra vetette rá magát a római kultúra egy darabjára. Erre a megbénult, életműködéseiben primordiumaira redukált testre.

Az a népréteg, amely a római kultúra ezen gyér szövevénye alatt feküdt, kulturális ellenállást nem tudott gyakorolni. Nem úgy mint a római birodalmi test egyéb, erősebb képződésű részeiben, mint a germán földön és Itáliában, ahol a kulturális ellenállás mind visszavetette a rárohant idegen kultúrtesteket. A kulturális ellenállás: mert a hadverő népeket, mégis mind visszavetette a magasabb rendű szerveződési képesség, amely éppen a magasabb kultúrák fölénye. Ennek a dolognak természetét legvilágosabban látjuk a mohamedán betörés képében. A mohamedán kultúra akkor tört be a keleti császárság földjére, amidőn ez már teljes bénultságban volt. A mohamedán hozott magával olyan arabs kultúrát, amely ekkor magasabb fokon állott, mint az a római, amely akkor még itt élt ebben a bénult, primordinális fázisban. Az a kultúra félre is nyomta a római-bizáncit (orosz területre). Az ősmagyar kultúra azonban oly alacsony volt, hogy hasonló szerepe nem lehetett.

Csak annak az itt, Pannóniában, a római kultúrának még alig szétterjedt gyér szövete alatt fekvő primordinális népalakulatnak a rétegét változtathatta meg. Amint aztán a bénultság legsúlyosabb krízisei engedtek – aminek lefolytatására rátérünk –, amint a római kultúrszövet csak egy kissé is éledni kezdett a bénultságából, és így indultak meg az egymás iránt való hatások a primitív ősi magyar kultúra és a római kultúrszövet között: amaz el is pusztult mihamar. Minden alsóbb primordium, a magyar, a szláv és egyéb primitív népeké fölött kialakult a római eredetű kultúra, amely ismét egységessé fogta őket össze: megalakult a római keresztény egységes új Pannónia: Magyarország.

Mi, magyarok frissen mentünk keresztül ugyanazon természetű kultúrfolyamatokon, melyeken a többi, korábban itt feküdt népek, néhány század előtt mentek keresztül, ti. a magasabb rendű római kultúra átalakító hatásán. Ezeket vehemenebben szőtte felül a római kultúra, hirtelenebbül bontotta meg az ő kultúrájukat, légiók végezték a római kultúra munkáját. Fölöttük lassan szövődött a római kultúra rétege, papok hozták a légiók helyett és már olyan szövetutakon, a melyek egyszer itt

éltek, itt nyomokat, maradványokat hagytak és újra felelevenedtek. Fiziológiailag végül az eredmény ugyanaz.

A többi primordinális népek között a magyar volt a legépebb, ezt még nem bénította volt meg a római kultúra és nem érintették ama zavarodások sem, amelyek a római kultúra bénulásainál fogva az itt feküdt primordiumokra is kihatottak: így a magyar rétegben talált az új Pannónia legtöbb életerőt, ez lett a vezetője a későbbi folyamatoknak.

Ez röviden a magyarság helyzete a népvándorlás ideje alatt. Ennek annyiból van fontossága, hogy a magyarság egész későbbi viszonya a nyugati kultúrákhoz ezzel fog összefüggeni és a római eredetű európai kultúrákban ezen erendő természetünk szerint látjuk majd későbbi szerepünket.

Az európai kultúrát ott hagytuk el, amint a középkorban végző primordiumaira redukálódott és ezzel a legredukáltabb nemzeti alakulatok keletkeztek, amelyeknek a legszűkebb típusa, a középkori várúr, az ősprimordiumra redukált cézár. Ugyanaz a helyzete fiziológiailag, mint a cézáré: körülötte produktivitás, kultúrmunka – bár igen megbénultan –, ő pedig ezeket militáris funkciókkal tartja, abszorbeálja össze, anélkül, hogy részese volna a produktív életfolyamatoknak.

Fiziológiámban levezettem azon csodálatosan szép folyamatot, hogy mint áll be egyszerre fordulat ebben a végsőig súlyosodott kulturális kórállapotban. A kultúrtest utolsó rezervái is elfogytak. Elfogyasztja a kór, a kultúrproduktíven kialakult szövettől idegen militáris pusztítás. Nem volt tovább mit fogyasztani és a kórt éltető góccok, a lovagok kiéheztek. A produktív egyének is. És ez fordulópontra. Ebben a pillanatban a kiéhezett, elszegényedett, a kultúrmunkát magukhoz ragadó militáris műveletekre tovább képtelen lovagok elvesztették virulenciájukat. Nem tudván tovább táplálkozni, életképtelenek lettek. Ugyanebben a pillanatban azonban a kultúrproduktívek funkcióit a lovagok nem tudván tovább központosítani: fokozottabb életképességűek lettek. És ez a fordulat. A legprimordiálisabb góccok, a lovagi góccok kiestek a produktív szövetből és a produktív egyének közt megindultak saját közvetlen anyagcseréik, közvetlen produktív folyamataik. Ezek kezdtek szerveződni a lovagi góccok elkerülésével. És erősödtek, gyarapodtak, szövetük növekedett: a legalsóbb primordiális cézári góccok militáris természetű műveleteikkel, a visszaütés kórját hordozó természetükkel kiküszöbölődtek és fölöttük elkezdődött az új, modern produktív kultúra szövete szövődni, amelyből mai világunk nőtt ki.

Levezettem, hogy ez a kiküszöbölődési folyamat miként haladt. Hogy ti., amint a legalsóbb primordiumok így ismét egyéges, a legalsóbb primordialis cézári góccok által többé nem centralizált produktív folyamatokba szövődtek: így egy magasabb rendű, terjedelmesebb együttműködés, egység állott helyre. Ez pedig egy következő, magasabb primordiális fokú egység.

Az apróbb lovakok helyett most egy terjedtebb góc fogta össze egységes műveletekbe az egyéneket. Terjedtebb nemzeti egység. Apróbb dinasztiák. De már egy primordiális fokkal magasabb cészárok. Mind aszerint, ahogy a római kultúrréteg alatt egy-egy szélesebb primordium feküdt. Egy-egy etnikai kör az ősi csoportosulásokból. Most grófságok, kisebb fejedelemségek.

A produktív működések azonban mind tovább szövődtek. Mind magasabb, terjedtebb primordiumok között szövődtek egybe. A kultúrproduktív élet ezek közt mind azonosabb lett, mind egységesebb. A góccok közül egyik legerősebben központosította a kultúrélet folyamatait ezek között. És ez lett köztük a központ, ennek a cészári góca központosította a többiekből a műveleteket egy magasabb központba. Így küszöbölődött ki a cészári primordiumoknak a működése egy további magasabb primordiumra. A grófságok, kisebb fejedelemségek megszűntek és támadtak a nagyobb nemzeti egységek. Hercegségek, nagyhercegségek, királyságok fokról fokra.

Ezeknek az alakulásoknak a legteljesebb képét a germán földön találjuk, ahol a primordiumokra való redukálódás a legteljesebb, a legősibb típusokra, a törzsi típusokig visszaeső volt. A német császár ezek fölött úgyszólván csak a római cészári hagyomány fenntartója, a legerősebb az apróbb cészárok között, de akik mindig csak mint elkülönült primordiumok viselkedtek vele szemben – mindaddig, amíg a kultúrszöveti egység, a kultúrproduktivitás egységes összefüggése ki nem képződött valamennyi között, a legújabb időkig. A német császár ma már nem is az egykori római császár, hanem a valamennyi többi primordiális cészári góccokat, német fejedelmeket a kultúrszövetből kiküszöbölő végső cészári központ. – Itáliában az etruszk telepkörök voltak a primordiális alakulások, majd a latin tartományi képletek: ott az ezen típusoknak megfelelő hercegségek küszöbölődtek ki az olasz királyság megalakulásáig. – A gall földön terjedtebb népegyégek voltak a római réteg alatt, ott aránylag leghamarabb alakult meg a francia egység. A brit szigetekre részben a gall, részben a germán kultúrszövetképződés hatott át: annak a primordiális alakulási típusa átmenet a kettő között.

Abból eredőleg, hogy a germán földön a primordiális átalakulás a legmélyebb, leggyökeresebb volt, azt mutatom ki fizio-logiámban, hogy ennél fogva az ott kiképződött új kultúrszövetnek is a legproduktívabbá kell válnia, annak a legtömörebbnek kell lennie, a legintenzívebb életműködések kifejlődésének ott a helye, és főleg: hogy a további alakulások – most már nem az egykori római központra – hanem ide gravitálnak. A további kulturális egység központosulása ide irányul.

A germán kultúrszövet kifejlődése egy-egy primordiális fokkal hátrább maradt, mint az olasz; ott hamarabb képződött ki a reneszánsz, az új kultúra. Mert a német alakulás egy

primordiális fokkal mélyebbről növekedik elő, mélyebb ősi formációk rétegéig nyúlik vissza a regenerálódás. De utóbb, ha egy fejlettségi fokkal megkésve is, annál erősebb lesz. – A gall primordiumoktól a francia új kultúra egységes szövetéig is rövidebb az út, mint a germán ősfarmációktól ezeknek az egysége kialakulásáig. Ezért a francia új kultúra hamarabb is fejlődik ki, mint a német. Az angol, a francia és a német típus között áll; valamivel később fejlődik ki, mint a francia, de tömörebb, produktívabb is lesz. Most pedig a német kultúra növekedésének rohamra folyik. Egy lépéssel később indult meg, de annál intenzívebb fejlődési erőkkel.

A német cézári központ felé irányul a kultúrtesti egységnek a végső egységes cézári gócképződése.

Hogy ez ma mely stádiumban van, arra nézve kimutatom fiziológiámban még a következőket: az az új kultúrszövet, amely a reneszánsz óta mind feljebb szorítva a primordiális góccokat, mind tovább nőtt: ma már a teljes hajdani egységesség küszöbén van. A kultúrműködések az egész európai kultúrában mármár teljesen egységesek. Ez azt bizonyítja, hogy immár a mai nemzetiségi keretek az utolsó nemzeti primordiumok és fölöttük éppúgy összeszövődik az új kultúrszövet egysége, mint a korábbi fázisokban az alsóbb primordiumok fölött.

Az új szövetben már él a kozmopolita, internacionális egység eleven működése. A kultúrszövetnek ilyen irányú tömörülése, életműködése éppen a kultúrproduktív egységnek, a munkások nemzetközi szerveződésében már cselekvő alakját érte el. Ezeknek a politikai iránya ma már szemben áll a cézári államszervezettel, mindenütt és egységes természetűen.

Kimutattam, hogy minként halad ez a cézarizmust elborító működés fokról fokra az utolsó cézári primordiális góccok felé. Miként végez minden nemzedék egy-egy munkaszakaszt ebben az előrehaladásban. Miként fogta körül a szociáldemokrácia előbb a tőkét, mint a cézári struktúrának a produktív szövetbe nyúló abszorbeáló szerveit. A következő nemzedék mint haladt tovább a cézári állam mozzató, funkcióit végrehajtó csomópontjaira, mint szerveződött az adminisztratív orgánumok körül. Ismét egy következő nemzedék már a cézári struktúrának az összetartó rendszerébe rakódott le, a politikai struktúrába; politikai, törvényhozási párt lett a szociáldemokrácia. Már most a politikai struktúra, a mozzató rendszer, a törvényhozó szerkezet és a cézári góc között még csak egyetlen utolsó szerkezeti rész van: a militáris szerkezet. Egyetlen nemzedék sem él céltalanul a testben: így a következő nemzedék számára a cézári testben egyéb munka a cézári góc felé haladásban a nem marad, mint a militáris szervezetben is lerakodni, abban is a cézári góc ellen való tendenciákat érvényesíteni. És így a következő nemzedék már eléri a cézári góccokat közvetlenül. És megtámadva a militáris szerkezet működő képességét a cézári góccok

elvesztik végső szervi összefüggésüket az új kultúrszövet – a produktív kultúrtesttel.

Egyetlen nemzedék munkája van még hátra abban a megíngathatatlan, feltartóztathatatlan szerves folyamatban, amely primordiumról primordiumra haladva az egységes civilizációnk mind teljesebben újra kialakuló egysége felé vezet. A folyamat ez utolsó szakaszában inognak meg az utolsó nemzeti állami primordiumok. És ismét csak annak kell történnie, ami az előtt történt, hogy ti. ezek egy magasabb egységes primordiumra központosulnak. A cézári militáris államok szervezetének a megrendülésével (a francia köztársaság is csak az, mindössze a cézári gócot nem dinasztia foglalja el, de a funkciók, a szerkezet ugyanaz) a konzerváló elemeknek a szocializmussal szemben csak a legerősebb cézári hatalom védelme marad, s önként ott keresnek menekvést a régi állami szerkezet megbontása, szétrombolása ellen.

Ebben a pillanatban azonban már egységes az új kultúrtesti szövet a maga teljes egészében. Az egykori szervezeti betegség, a cézári militarizmus az utolsó gócgig kiküszöbölődött, és a kultúrproduktív egységes civilizatórius teste lefodta újból valamennyi primordiumot. Egységes természete a szövetnek magának a szövetnek kiküszöbölő folyamataiból alakult ki, primordiumról primordiumra kiszorítván a tőle idegen természetű, a nem kultúrproduktívásból eredt, hanem csak kóros visszaütés képletéből fennmaradt militárisan központosító császári műveleteket.

Abban a pillanatban, amidőn az utolsó cézári góccra redukálódnak a cézári militáris állami műveletek, kész az új civilizáció testi kifejlődése is. Abban a pillanatban az utolsó cézári góc életfeltétele is megszűnt ebben a testben. Militáris szerkezete ebben már nem működik. Produktivitást elvonni, magához ragadni többé már nem tud; a produktív műveletek tőle idegen műveletek: nem talál tovább táplálást, kiesik az egységes kultúrproduktív szövetű testből.

Ezen folyamatokból, amelyeket itt röviden vázoltam, állapítottam meg fiziológiámban, hogy az utolsó cézár a német cézár, és egyetlen további nemzedék múltán, húsz-huszonöt év lefoylásával, az utolsó cézár is kiküszöbölődik.

II.

Ebben a fiziológiai folyamatban kell megállapítanom Magyarország szerepét és a bekövetkező eseményeknek kell igazolniuk fiziológiám helyességét, vagy nevetségessé tenni egy súlyos ostobaságot.

Magyarország ezer év óta egységes alakulat maradt; itt nem voltak további primordiumok, amelyeknek egységessé kellett

volna még válniuk. A magyar állami, nemzeti alakulás már befődte a korábbiakat.

Velünk azon római keresztény kultúrával, amely itt velünk kelt újra életre, a középkori szövetélet terjedt el. Befődte velünk azon római eredetű kultúrszövet, a feudális rendszerű világ.

Azok a feudális jellegű képletek azonban itt a mi földünkön nem jelentettek egyszersmind fejlődési fokozatokat, mert azok itt nem voltak primordiumok. Így Magyarország kultúrája nem is ment keresztül azon fejlődési fokozatokon, amelyek a nyugaton a lovagi, várúri és kisebb dinasztiai primordiális területein keletkeztek. Ezen kultúrfejlődéstől elmaradtunk, és a magasabb rendű kultúra hatásait, anyagait, produktumait mindig a nyugati kultúráktól kaptuk, mi magunk nem vettünk részt a keletkezésében.

Egy időpont azonban a nyugati fejlődésben, átalakulásban bekövetkezett, amidőn Magyarországra nézve sajátságosan kedvező állapotok állottak be. Ugyanis amint nyugaton a primordiális fejlődés már oda irányult, hogy hasonló formációk, mint aminő Magyarország primordiumainak híján, már eddig is volt és amidőn az annak megfelelő kultúrfejllettségi típus hozánk is átszarmazott: ez a típus, ez a kultúrfok itt egyszerre rendkívül kedvező szövetre talált és egyszerre rohamos kultúrlendület állott be nálunk. Ennek a fénykora Mátyás király időszakába esett. Itt szövetszerkezetünknek fogva mintegy kész morfológiai képleteket alkottunk arra, hogy éppen az a kultúrfejllettség, amely a nyugati már magasabb cézári gócok, tehát fokozatra nézve már a mi királyi gócunkhoz közelállóak körül képződött, lerakodjék. Sőt a fejlődés ezen szakaszában a nyugati államszerveződés fölött is némi előnyt nyerhettünk, itt már kész alakulatban fekvődvén az a szervezet, amely nyugaton még csak szerveződött. Így az államszervezetünk életének a fénykora is ebbe az időszakba esett.

Hanem tovább ismét elmaradtunk a nyugati primordiális fokozatok fejlődésétől. Most már Magyarország is mint éppen olyan primordium feküdt a többi között, mint aminőkké azok kialakultak. Csakhogy míg azok egymáshoz közel eredetű primordiumok voltak: mi magyarok idegen eredetűek voltunk tőlük. Míg azok között nyomban megindult a kultúrproduktivitás további egységes egybeszövődésének a folyamata, amely nemzedékről nemzedékre tömörebb kultúrerőket ébresztett életre, minálunk a szövetfejlődésnek ez a folyamata nem haladhatott. Azok egymáshoz eredetük szerint közel állottak, sőt valaha már egységesek voltak, és így az együtt való továbbfejlődés föltételei megvoltak bennük. Míg mi ezektől távol állva, további kultúrfejlődésünk ismét fennakadt.

Azonban mind e primordiumokban már az élettendencia az volt, hogy egységessé alakulásuk tovább folyjon. De azokhoz va-

ló kapcsolódás felé gravitált a mi primordiumunk is. Ettől az időtől kezdődik kapcsolódásunk a nyugathoz. Részt venni azokban a folyamatokban, azokban a fejlődési processzusokban, amelyek nyugaton folytak, az imént említett okoknál fogva nem tudtunk, vagy csak igen lányhán, hátramaradottan.

Ugyanaz a viszonyosság, mint aminő azok között fejlődésszerűen keletkezett: köztünk és a nyugati államok között nem állhatott elő. Így nem is kultúrszövet és kultúrszövet között állott elő a gravitálódás; nem olyan gravitálódás volt ez, mint a nyugaton a kultúrszövetek további ismét magasabb kulturális egységé váló törekvése. Azonban oda gravitálnunk mégis kellett, különben mind távolodunk és végül elszakadunk az európai kultúrától, ami ellen viszont maga a kultúrtest, amelynek egyik primordialis részét képeztük, reagált. Az odatartozóságunkat a kereszténység kötötte. A római keresztény kultúrába tartoztunk már. Magunk is így reagáltunk a török kultúra ellen, és így kötött a nyugati kultúra, hogy oda ne szakadjunk. Kultúrszöveti gravitálódás híján azonban csak a cézári gócnál fogva gravitálhattunk a nyugat összefüggéseibe. Ebben van fiziológiai nyitja politikai gravitálódásunknak a legközelebbi nyugati góchoz, a Habsburgokhoz való gravitálódásunknak, a Habsburgok magyar királyságának.

A nyugati kultúrfejlődéstől bár elmaradtunk, bár kultúrszövetünk tőle távolabb állott, semhogya ugyanolyan produktív folyamatokból erősödünk, mint ma primordiumok az egymás közt mindjobban terjedő produktív összeköttetésekből: minékünk mégis egy irányban nagy erőnk volt azokkal szemben. Ti. mialatt a nyugaton a legalsóbb primordiumokból szerveződött össze egy-egy magasabb nemzetiségi egység: azalatt a mi nemzetünknek, amelynek nem voltak olyan primordiumai, csak az ő maga, már korai időktől fogva egységes szerkezete, államalkotó szerkezete gyarapodott, erősödött. Így a mi állami életünk, nemzeti összetartásunk szerkezete mindvégig szerfelett erős volt, erősen kiképződött, fejlett nemzetpolitikai szervezet lett. Innen a nagy politikai ellenállási erőnk. Állami egységünket rendkívül szívósan tudtuk fenntartani. Erős politikai erejű nemzet lettünk. Ez csak a cézári, azaz nálunk királyi gócnál fogva kapcsolódhatott a nyugathoz, de önálló államszerkezetének megbontása nélkül politikai teljes egységében.

A nyugati alakulásokban ismét egy új fejlődési szakasz következett be. Azaz azon időpont, amidőn már a kultúrtesti teljes egység, azonosság kezdett érvényesülni. Amidőn a nemzeti primordiumok felett már egységes természetű kultúrfolyamatok kezdtek egybeszővődni, nemzeti határokat áttörve, nemzetközi kultúrforgalmat hozván magukkal. Nemzetközi anyagcsereviszonyok kezdik mozgatni a produktív kultúrélet tevékenységeit. A egységes civilizatorikus élet vérkeringése kezdett alakulni. Általános európai áramlatok hullámzottak végig a

nemzeti primordiumok fölött. Ugyanazon természetű izgalmai az egész európai civilizációnak. A kultúrtesti egység általános lélettörekvése nyiladozott.

Mi, Magyarország, mindaddig, míg primordiális fejlődési folyamatok folytak a többi nemzeti primordiumokban, mindaddig a mi fejlődésünk, az előbb kifejtett okoknál fogva, izolált maradt, hátramaradott. Most azonban, amidőn azokban már feléledt a nagy civilizatorikus kultúrtesti egység életműködése, most már ahhoz a nagy, egységes dologhoz mi is úgy viszonyoltunk, mint a többiek, azaz most már egyszerre nekünk is ahhoz igazodni, ahhoz alakulni, azzal egybeszövődni fiziológiai kényiszervolt, különben kiesünk az európai kultúra életfolyamataiból. Most már a góc gravitálódása nem elegendő, amidőn éppen a primordiális gócek fölött szövődik az egységes kultúrproduktivitás összefüggése. Most már magának a kultúrshözvetünknek kellett folyamataival oda gravitálni – többé nem más primordiumokhoz –, hanem az egységes, általános európai civilizatorikus kultúr-életműködésekhez.

És most az elmaradottságából egyszerre feléledt a nemzet. Egyszerre óriás rohama támadt az átalakulásnak, hogy kultúrfejllettségünk elérje azt a fokot, amelybe bele kellett illeszkednünk. Ez elmaradhatatlan volt. Tagadhatatlanul ugyanezt akarta tenni Ausztria is velünk. Kultúrát teremteni az elmaradt kultúra helyébe. Részesévé tenni ezt a primordiumot azoknak a folyamatoknak, amelyekbe ő tartozott. Akárhogy, de kultúrfejllettségnek most már itt be kell következnie. Mi magunk közvetlenül meg sem érezhattuk a nyugat áramlásait, vagy csak igen lanyhán, úgy, mint a magyar idegenkedett is a Széchenyi-féle kultúremberekétől. Széchenyi nem is csinálta meg a magyar kultúrállam formáját. Ehhez más folyamat kellett. Más utakon kellett az átalakulás kényszerítő erejének jönnie. A nyugat kultúrájából a Széchenyiek nem hozhatták közvetlenül.

És pedig azért nem, mert, mint láttuk, a magyar kultúrshözvet a nyugathoz nem a szövetének folyamatainál fogva volt kapcsolódva, ezek stagnáltak éppen, hanem, mint kifejtettük: gócnál fogva. Ez a góc, az államalkotó szerkezetének a góca lett a kapcsolat a nyugathoz. Tehát, ami nyugat felől mint motorikus hatás jött ebbe a mi nemzeti primordiumunkba, csak azon gócon, azon szerkezete keresztül jöhetett. Amint tényleg az osztrák császári politika akart itt új, az ő életfolyamatai számára alkalmasabb kultúrshözvetet alakítani.

Azonban itt a korábbiakban kifejtetteknek a szerves logikája következett be.

Itt Magyarországon idegen góc nem alakíthat kultúrtesti folyamatokat. Ez oly önálló, szerves egészű, kiképződött szerkezetű primordium, amely csak a saját gócnál fogva mozgatható. Mihelyt azt az összetartó szerkezetet – amely még erősebb politikai szervezet, mint az osztrák, régibb fejlődésű – az ő saját

működésében meg akarja valami bénítani, az összműködés megzavarodhatik, de ezt más gócból újra összefogni, mint saját gócból, a magyar királyi gócból nem lehet.

Minden forrongásunknak ez a fizioiogiája. Így az osztrák gócnak a hatása ellen most a legerélyesebb reakció indult meg. Nem a kulturális átalakulás ellen, az maga már kezdett ébredni itt is. A Széchenyi tragikumában ebben egy nagy kultúrtragikum. Ő, a kultúrember, csak a kultúrhatásoknak a mozgatóereje alatt állott. Ő csak a kultúrát és kultúrát akart. Bárhonnan jön, csak kultúra legyen. Ő a legenergikusabb megnyilatkozása annak a kultúrtörékvésnek, amely itt a szövetben már megnyilvánult. Az ő tragikumában az, hogy az új kultúráramlatok terjedése azonban nálunk nem kultúrkérdés, hanem politikai kérdés volt, ti., hogy honnan mozgattatik meg a mi szövetünk azok által a nyugati áramlatok által? Idegen góc itt a saját természetű működésével nem alakíthat át semmit, mint ahogy akkor az idegen, osztrák góc akarta Magyarországot az ő természete szerint kultúrállammá formálni. Ez ellen való volt a mi óriási erőfeszítésünk. Mi csak a saját szerkezetünkben, annak saját királyi gócból vagyunk mozgathatók. És így lett a Széchenyiek által előkészített kultúrkérdés a legélesebb államszerkezeti, politikai kérdés.

És végre is a mi nemzeti primordiumunk csak megbénítható lett. Mindaddig bénult maradt, míg saját államszerkezete föl nem ébredt újra, és minden kultúrműködés nem a saját szerkezetéből indult meg, újra csak a királyi gócnak révén alkotva kapcsolatot Ausztriához.

Ettől a pillanattól aztán óriási rohammal haladt a kultúrfejlődésünk a nyugati színvonal felé. De többé nem is a szomszédos primordiumokkal való kapcsolódás irányában, hanem a nagy európai egységes kultúrszöveti produktív élet fogta sodrába a mienket is. Nem ennek vagy amannak a primordiumnak, osztráknak a kultúrája, kultúrélete, kultúrfolyamatai terjednek, hullámanak nálunk, hanem a nagy európai egységes civilizáció kultúrszövetének az életműködései.

Benne vagyunk már mi is az európai civilizáció amaz életfolyamataiban, amely a nemzeti primordiumok fölött egy egységes, civilizatorikus élet kiképződése felé feltartóztatlanul, fizioiogiailag megindíthatatlan rendben halad.

III.

Folytassuk most az első szakasszal félbehagyott folyamatoknál. Annak az általános, az összes primordiumok fölött kifejlődő egységes kultúrszövetnek a gravitálódása a német föld felé irányul. Éspedig a Dunától északra fekvő német föld felé, mint ahol a középkori átalakulás a legmélyebb primordiumokig ha-

tott, illetőleg az új élet a legmélyebb primordiumokból nőtt elő, a leggyökeresebben regenerálódott.

A német cézár felé növekedik a primordiumok további egysége.

Ennek a fiziológiai irányzata dolgozik ma már Ausztriában. A gravitálódás a Hohenzollern-góchoz. Ez bontja fel az osztrák császárságot, az osztrák primordiumot.

Éspedig a következő lefolyással:

Mint láttuk, Magyarországnak a viszonya a nyugati kultúrfolyamatokhoz egészen megváltozott. Most már nem az a fiziológiai helyzet, hogy a szomszédos góc révén kacsozódjék a nyugati kultúrtesthez, hanem ma már kultúrfolyamataival magához az egységhez gravitál. Így az a kapcsolat, amely az osztrák és a magyar góc között ezelőtt kultúrélet-föltétel volt, hogy ki ne szakadjunk a nyugati testből: most már elvesztette fiziológiai jelentőségét.

Most nekünk már csakis a saját kultúrszövetünknek a nyugati kultúrszövetbe való kapcsolódása a produktív kultúrélet-szükségletünk. Összes produktív folyamatainknak a nyugattal való összenövése.

Az Ausztriával való kapcsolat kiesett a régi szerepéből a kultúrszövetünkre nézve.

Így ez a kapcsolat feltartózatlanul szét is bomlik. Éspedig produktív szövetünk életműködésénél fogva, tehát gazdasági okokon. A produktivitási összefüggés Ausztriával elvesztette minden korábbi fiziológiai okait.

Az Ausztria és Magyarország közötti szétbomlás tehát gazdasági dolgokon indul meg. Azonban nyomában ott van mindjárt egy másik mozzanat. Ti. a gócok kapcsolata is nyomban feleslegessé vált a kultúrszövetre nézve, az itt folyó produktív életfolyamatokra nézve. A két cézári góc, az osztrák császári és a magyar királyi góc összefüggése elvesztette életcélját a produktív szöveti élet, a kultúrfolyamatok számára.

Ennek folytán a gazdasági elválásnak nyomában rögtön, majdnem parallel a gócok szétválása is magának a magyar kultúrszövetnek fejlődési föltételévé válik.

Az időpont meghatározható, hogy ez a krízise a két gócnak mikor következik be.

Az ellentétek ma már olyan élénkek, azok a dolgok, amelyek ebben eligazodásra szorulnak, annyira bonyolultak, és kényesek már is, hogy azt csak egy ezekre igen erősen specializálódott központi szervi működés tudja még egyensúlyban tartani. Mint ahogy a jelenlegi uralkodót és a körülötte a szervi működésre szerveződött egyéneket a hosszú gyakorlat alatt kifejldött igen élénk specializálódásnak kell tartanunk. Olyan speciális egyéni vonások játszanak itt már közre, amelyek az egész állami életre tényezőkként kihatnak. És éppen a legbonyolultabb, legkényesebb pillanatokban. Úgyszólván csak ez nyújt

még bizonyos végső módokat az ellentétek utolsó kiegyenlítődé- sére.

Amint ez megszűnik, amint ama rendkívüli specializálódás ezen bonyolult viszonylatokhoz nem működik már közre, minden ellentétes tendenciák összeütköznek. Az osztrák császár és a magyar király egy kapcsolatban való működése lehetetlenné lesz.

Magyarország államszerkezetének saját önálló királyi köz- pontja a fejlődésnek föltételévé válik mindinkább. Ennek a köz- pontnak pedig, e cézári militáris gócnak életföltétele az ő militáris szerkezete, tehát ennek a szétválása az osztrák kapcsol- lattól benső, szervi kényszerűség.

Így elsősorban a gazdasági szétválás, és nyomban utána a ma- gyar hadsereg önállósága elmaradhatatlan gazdasági folyamat.

Ez ellen természetesen a két központi góc kapcsolója, a Habs- burg-ház, a legerélyesebben iparkodik ellene dolgozni. Főleg annál fogva, hogy e kapcsolat elgyöngülésével, vagy annak híján az osztrák császári góc elveszíti összetartó erejét az osztrák primordium fölött és feltartóztatatlanná válik ennek a német egység felé való gravitálódása.

És így az a kultúrmozgalom, amely Magyarországból indul meg a két cézári góc kapcsolata ellen: megindítja az osztrák primordium megszűnésének.

A német egységbe való beolvadás a német rétegű primordiumok elkerülhetetlen útja. Közben csak a szláv rétegű primordiális részekben fog nyilvánulni az ő saját önállóságuk- nak a nemzeti irányzata, hanem csak múlékonyan. Sem Csehors- zág, még kevésbé a többi szláv elemű tartományok távolról sem olyan szerkezetek, mint a magyar az ő állandóan önálló ala- kulásánál fogva, hogy hasonló szerephez jussanak, mint Ma- gyarország. Mindössze politikai kombinációk, politikai frakciók fognak előállhatni, amelyek részben az önállóság, sőt részben még a Magyarországgal való szövetség programját fogják érvé- nyesíteni akarni. Azonban azok a szláv elemű rétegek sokkal jobban átszövődtek már a teljesen ugyanazon természetű kultúrsvövettel, mint aminő a nyugati, különösen a német; sok- kal kevesebb az ő egykori saját primordiális természetüknek a saját ellenállási képessége, főleg minden cézári struktúrájuk hí- ján, amely régen ledőfődött, semhogy a német kultúra felől ter- jedő egységnek ellent tudnának állni. Ott a nemzeti törekvések, ebből eredhető forradalmi irányzatok már nem Ausztria ellen irányulnának, hanem a német cézárizmus ellen. Hogy méghoz- zá minden kilátás nélkül arra, hogy inkább a szláv Oroszorszá- ghoz kapcsolódhatnának, arra még rátérünk.

Azonban kétségtelen, hogy a szláv rétegek nemzeti törekvé- sei élénkülni fognak, és ez csak siettetni a Magyarország felől megindult bontási folyamatot Ausztriában, és a gravitálódás felszabadulását a német cézári birodalom felé.

A német birodalom egységébe olvadás irányzatának ellenállni a Habsburg-háznak a cézári ereje a mai militáris gócszervezetének a megbontásával ilyen körülmények között gyenge lesz. A német cézári góc önkéntelenül is megbénítja a militáris erejét, mivel a primordium már oda gravitál. Az osztrák cézári góc így a maga primordiumából már nem lelvén erőt központi militáris működésekhez: a gócnak valamelyes kapcsolata révén iparkodik fenntartó erőt találni, és ilyen kapcsolatot kiképezni a német cézári és az osztrák habsburgi között. Olyanféle viszonyt, mint aminőben a német fejedelemségek a császári központjukhoz állanak.

Azonban ez sem létesülhet. Már nem azok a primordiális körülmények állanak fenn, mint 1871-ben a német fejedelemségekben. Már itt nem a nemzeti kapcsolatok a határozó tényezők. Hanem már a kultúrszövetben kiképződött további újabb tendenciák. A szocializmus.

És ennek megértéséhez a szövetben végbemenő életnyilvánulásokot kell megállapítanunk ezen vázolt fiziológiai folyamatok között: a szövetben fellépő politikai közszellem hullámozásait.

Ti. hogy minő politikai programok körül fog a tömörülés folyni.

Láttuk, hogy minálunk elsősorban a gazdasági különválás programja lép előtérbe. És nyomban a cézári szerkezet különválása, az önálló hadsereg programja.

Az első, a gazdasági különválás magában csak szövetéleti törekvés, kultúrproduktív folyamatoknak az irányzata. Tehát nem magának az államszerkezetnek, a cézári, nálunk királyi szervezetnek a működése. Így a szövetből kihat ugyan ez az irányzat az államszerkezetre, az állampolgári törekvésekre, de szorosan véve, politikai akció nem lehet. Maga az állampolitika, bár a gazdasági elkülönülésre való bizonyos nyomás alatt fog állni, mégis saját akciójává ezt nem fogja tenni. Más szóval, bár benn a produktív szövetben, az országban mind élénkebben fog nyilvánulni a gazdasági önállósághoz való hajlam, a politika azonban ezt aktivitásra nem viszi. Azaz politikai úton a gazdasági önállóságot magában nem fogjuk elérni. Maga az államszerkezet, a magyar politikai szervezet, az ő nemzeti erejében, nemhogy nyerne, de veszít erejéből azért, hogy ha a kultúrproduktív szövet amaz irányának engedel, hogy ennek a nyugati egység kozmopolita folyamataiba való szövődése kultúrérdekeiért lazul a szerkezet kapcsolata az osztrák szervezethez. Használatosabb értelemben mondva: az osztrák góccal közös erőben súlyosabb cézári, nemzeti, primordiális tényezők vagyunk, mint különválva. Illetőleg a köznapi mondással: nagyhatalmi szerepünk van. És ezért maga a politikai szerkezetünk önmagában a dualizmus fenntartása felé fog törekedni. Politikai pártalakulásokból így nem is fog az önálló gazdasági életünk előállni, bárha ennek a mind erősödő áramlatai mind jobban ki

fognak hatni a politikai életre és végül nagy nyomással fog bizonyos kényszerítő helyzeteket előállítani, amelyekre rátérünk.

Ezekből az következik, hogy az önálló gazdasági program, mintegy csak elméleti dolog marad és önmagában nem fog létrejönni.

Ellene az államszerkezet reagál, és pedig a gócnál fogva, az összekapcsolt két góc ellenzése fog érvényesülni ez ellen. Maga a nemzeti, a primordiális struktúrának az ereje abban van, a cézári góc kettős erejében, anélkül a Balkán államszerepű ez a nemzet, ha nem is kultúrájával, de a nyugathoz való viszonyában. És éppen ezért politikai oldalról ezt az ellenállást a gazdasági önállóságunk ellen megoldani nem is fogjuk, mert nem lehet a gócot szerkezetével ellentétbe hoznunk.

Maga a politikai élet azonban így egy kettős nyomás alá kerül, a cézári góc és a kultúrszövetünk ellentéte közé, amely itt közül meg nem oldható. Így itt mind hevesebb izgalmak fognak fellépni.

A kultúrproduktív szövet a maga irányzatával a cézári gócot iparkodik megközelíteni. Mentől élénkebb lesz a kultúrszövet irányzata, annál élénkebben megérzi, hogy az ellenállás pontja a gócban van. Annál élénkebben akarja azt a maga folyamatai számára módosítani. Ti. feloldani a gócközösség alól, hogy az osztrák primordiumhoz való kötöttségtől felszabaduljon és a nagy általános európai folyamatokhoz csatlakozzék, miután a szomszéd primordiális alakulathoz való kötöttség idejét múlta, szerepét elvesztette. Az a góc pedig az ő cézári militáris szerkezetével tartván fenn magát, az összes szövettendenciák, amelyek másutt nem tudnak érvényesülni, most ez ellen irányulnak.

Politikai természetűvé az Ausztriától való elválásunk irányzata ezen a téren alakul. Ez már szerkezeti kérdés, állami alkunk kérdése. Itt már a politikai életbe kapcsolódott szövettörekvések szólalnak meg. Az önálló hadsereg programja válik a gazdasági önállóság fölött politikai programmá.

Azonban ez még fokozottabb ellenállást talál a cézári gócban. Maga a politikai szerkezet pedig föltétlenül a góc élettendenciáit hordozza magában. A szövetfolyamatoktól, amelyek mindinkább európai gazdaságiak, ettől az új keletkezésű szövetrétegtől mind idegenebbé válik. Ellenben a góc erejének a fenntartása az ő primordiális szerepe marad, amely nem változott, hisz cézári szerkezet vagyunk, cézári politikai szervezet Magyarország is. Így ez a politika még mindig a cézári góc érdekeit fogja érvényesíteni.

És most: mind a visszafojtott kultúrtendenciák ez ellen fognak irányulni, ennek működése ellen, a politikai szervezet ellen, ennek módosítására.

Tényleg mentől jobban kifejlődik a kultúrszövetünknek új, legmodernebb rétege, amely már ama más irányzatok szerint él, amiket kifejtettünk: annál idegenebbé válik tőle a politikai

primordiális szerkezet, ennek életműködése mind távolodik a reális gazdasági kultúrproduktív életműködéstől, amint azt már ma is eléggé tapasztalhatjuk. Ebben az elidegenedésben a politikai szervezet mindinkább veszíti is a kapcsolatait az ország kultúrszövetéhez. Amint a politikai szervezet ellen indul meg egy reakció, az még fokozottabb elidegenülés a szövet részéről: a politika és a kultúrszövet között oly feszülésnek a keletkezése, amelyben a politikának az étellel való összekapcsolódása van veszélyeztetve és funkcióinak a bénulása felé halad ez az irány. Ezt a kapcsolatot a politikai szervezetnek mindenesetre meg kell erősítenie. E nélkül el nem lehet, bénul a működőképessége. Kénytelen új kapcsolatokat a szövettel keresni. Éspedig a kultúrszövetnek éppen az új rétegében, a produktívák felé. El nem zárkozhatik többé éppen a leginkább produktív munkával foglalkozóktól. Az inproduktív vagyoniak képviselőitől a produktív folyamatok egyéneinek a képviselőivé kénytelen mindinkább alakulni.

Így áll elő a választási reform kényszerűsége. És így előzi meg ez úgy a gazdasági önállóság, mint az önálló hadsereg programját. Így lesz ez az első politikai akció, amely nélkül a továbbiak felé nem is haladhat a politika.

Amint tehát ezek a mostani izgalmak elülnek, éspedig anélkül, hogy akár gazdasági önállóságunk, akár az önálló hadsereg tekintetében célt érnének, nyomban a választás reformja kezd kialakulni a nemzeti politikai programjává, e körül fog a politikai tömörülés létrejönni és a megalkotása kényszerű dolog.

Ennek a politikai cselekvésnek is a megmozdítója, a dolog természetének előbbi megvizsgálása szerint, nyilvánvalóan az a párt lesz, amely az Ausztriától való elkülönülés szövegtendenciáit leginkább hordozza magán. Azonban valamennyi politikai csoportosulás egyaránt készletve lesz ezt a politikai cselekvést felvenni, mint annak okait láttuk. Az egész politikai szervezet a cselekvés létrehozásában fog működni, azaz a pártok ebben egyesülni fognak.

Csakhogy két különböző irányzatnak kell a dolog fiziológiai természete szerint benne különválni. Az egyik irány az, amely a kultúrszövet tendenciáit akarja érvényesíteni és a produktív munkát végző egyének minél teljesebb kapcsolódását létrehozni. A másik irányzat pedig, az állam primordiális természetét, a primordiális struktúrát fenntartani akaró, a cézári feudális rendszert az új keletkezésű kultúrréteg bontó természete ellen védelmező, amely a kultúrszövet fejlődésében, erősödésében a góc cézári és a vele összefüggő feudális állami működéseknek a nyomását, bomlását érzi.

Az elsőnek kétségkívül azok a tömegek lesznek az erői, amelyek a produktív munkának a zömét képezik, amelyeknek az élete a produktív munka. És itt válik elkerülhetetlenné a szociáldemokrácia befogadása. Az ország függetlenítéséért küzdő párt

mögött az fog állani és a szerkezet meggyöngült kapcsolata a szövethozzá azáltal fog erősítést keresni, hogy a szociáldemokrácia is részesévé lesz a szerkezeti működésnek, a parlamentnek.

A másik irányzatnak elsősorban mindazok az elemek lesznek a vivői, amelyek ez improduktívitásnak a különböző típusai. Az öröklött vagyonok jövedelmeiből élők, tehát az arisztokrácia. Az az egész rend, amely a primordiális, azaz feudális szervezethez tartozik. Az állami szerkezet funkcionáriusai is. A tőke és főleg a papság. Mindazoknak, akik a primordiális struktúrának főnállásában lelik életfeltételüknek az előnyeiket, természetesen védekezőnek az új, modern szövettörekvések ellen. Azonban nekik is kapcsolatra van szükségük a bomló, erejét veszítő politikai struktúra és a szövet között. Ők is ezt keresik. Éspedig a szövetnek konzervatívabb elemei között. Ezeket a modern, egységes, új keletkezésű kultúrszövet törekvései ellenében azzal az erővel fogják egyesíteni, amely a primordiális szakaszoknak, az egész primordiális kultúrszakaszoknak az összetartó ereje, a primordiális szertebomlások fölött is a régi kultúra összetartó ereje, a római katolikus egyház ereje. A primordiumok mind evvel az erővel kapcsolódnak egymáshoz. Most is ez lesz az osztrák primordiumhoz való kapcsolódási erő kifejtője. Az egységes európai modern kultúrproduktív folyamatok már nem az ő erőinek áramlatait hordják. Új világ keletkezésének a vajúdásai folynak már ott. Annak áll ellentéves erőivel.

Igy a klerikális világ és a modern kultúrproduktív irányzat itt fog összeütközésre kerülni: a választási reformoknál. Az agrárius mozgalmak, a klerikális törekvések már mind odairányulnak. A nemzet nagy belső átalakulási harca a klerikalizmus és a produktív kultúrélet fejlődése közt a választási reformok közt fog eldőlni. A góc, az udvar, az egész primordiális struktúra klerikális lesz, a modern, európai kultúrfolyamatok felé gravitáló produktív világunk pedig ellene.

És ennek nyomában a szociáldemokrácia, illetőleg ekkor inkább már a modernebb szocializmus, a politikai struktúráknak tényezőjévé fog válni.

A mi illetően politikai alakulásunk a politikai élet belső folyamata marad. Odaát Ausztriában azonban már kifelé irányuló folyamatok indulnak meg. Úgy a nagy német törekvések, mint a szociáldemokrácia folytonos erősödése, fejlődése, mind a kettő kifele gravitál, a német egység szövetéhez. Az első a primordiális góctól az egységes cézári góc felé, az utóbbi nagy kultúrszöveti egységhez, amely a német földre központosul. És ezekhez járul hozzá még a szláv primordiális rétegeknek is a magyar átalakulás felé hajlamos szereplése. Ezekkel szemben az osztrák cézári góc összetartó erejét csakis a magyar primordium erejével tudja érvényesíteni. Éppen ezért, most annál fokozottabban működik az ellen, hogy a magyar primordium különváljon a cézári közös összefüggésből. Most azonban már

kész lett az az alakulási folyamat, amely éppen onnan indult ki, hogy a közös góc ereje ellen a magyar primordium másképp szerveződjék. Most már a közös góc militáris erőihez a magyar primordium nem alkalmazkodik többé. Az ország politikai ereje kifejlődött oda, hogy a primordiális szerkezete, a politikai szervezete csak önállóan magyar cézári műveleteket hajtson végre, és benne van már az a törekvés is, a szociáldemokráciáé, amely egyáltalán a cézári militáris műveletek kiküszöbölésére törekszik. A magyar primordium osztrák cézári góc műveleteit nem fogja többé szolgálni. Sem a nagynémet törekvések ellen, sem a szociáldemokrácia ellen. Így az osztrák cézári góc kétségbeesett erőfeszítései következnek, összetartó primordiális erejét érvényesíteni.

A német birodalom cézári góca nincs egyelőre még semmi által arra indítatva, hogy beavatkozzék. A folyamatok teljesen neki kedvezőek, az ő erejét fokozzák. Tehát az osztrák cézári góc magára marad a legvégsőbb erőfeszítéseivel.

És így a Habsburg-ház válsága odaát fog lefolyni a mi felé való hozzájárulásunk nélkül. Ez a válság Ausztriában előreláthatólag a legsúlyosabb antidinasztikus jelleget fogja magára öltetni.

És így állanak be olyan súlyos zavarok, amelyek már az európai általános, mind egységesebbé váló kultúrélet zavarai. Ez az a pillanat, amidőn a német cézári góc beavatkozása elmaradhatatlan. Úgy a német cézári góc életiránya, mint az új produktív folyamatok szövetének a követelménye, hogy ott a produktív élet zavarai kiküszöböltessenek.

Így, mint rendet helyreállító beavatkozás következik be Ausztriában a német cézári egység beavatkozása és szűnik meg az ausztriai primordium a magasabb egységben.

Mi ezekhez a folyamatokhoz már idegenül álltunk és itt vagyunk mint önálló magyar primordium. A góc még Habsburg-góc.

IV.

De már csak névleg. Mert a Habsburg-dinasztia megdőlt.

Csak az a kérdés marad még fenn, hogy vajon a magyar király mégis Habsburg maradjon-e még?

Ismét csak a fiziológiai rend lesz a döntő.

Láttuk elsősorban, hogy a magyar primordium a nyugatiaktól idegen eredetű lévén, mindvégig is ekként viselkedett. Most is ez az önálló primordiális természete fog érvényesülni. Bár a produktív új szövet életirányzata mindinkább a civilizációk teljes egysége felé fog húzni, primordiális okai, politikai szerkezete azonban az osztrák primordium folyamataiban most sem oldódik fel; a magyar szerkezet, ugyanazon oknál fogva, amelyeket már tárgyaltunk, önálló marad most is.

Csakhogy ez a szerkezet éppúgy, mint ahogy azelőtt a nyugattal való kapcsolat okából az osztrák primordiummal való kapcsolatra volt utalva, úgy most is ugyanazon fiziológiai okoknál fogva ilyen kapcsolatra van utalva a nyugati kultúrtesti összefüggéshez. Ez pedig most sem alakulhat másképp, mint ahogy azelőtt, ti. a szerkezet gócinak kapcsolódásaképpen a nyugathoz.

Ámde azt a kapcsolatot az ausztriai császár cézári góc már nem szolgáltathatja. Az már megszűnt kapcsolat lenni.

Még most, amidőn már a cézári egység teljes kialakulása felé halad, amint a primordiumok is mind a végső egység felé alakulnak a kulturális egységgé való alakulással párhuzamosan; amint a primordiumok is mind a végső egység felé alakulnak a kulturális egységgé való alakulással párhuzamosan; amint nyugati gócként megszűnt az osztrák góc ránk nézve szerepelni és a német egység mind hatalmasabban központosító cézári góca képezi a legközelebbi nyugati kultúrtesti gócot: most már a kapcsolódásnak ugyanazon fiziológiai tendenciái oda irányulnak a német cézári góchoz, a Hohenzollern-góchoz.

És a nyugatiaktól idegen primordiális rétegen fejlődött magyar szervezet most még kevésbé élhet el a kapcsolat nélkül. Mert fölötte már él az új produktív folyamatokból keletkezett modern szövet; ez pedig a mind erősebben alakuló egységes nyugati produktív kultúrszövet életfolyamatai irányába fog húzni, a mind hevesebb szociális mozgalmak felé. Sőt itt a cézári góc ellenálló ereje végleg elgyöngülván, előrelátható, hogy ezek a mozgalmak nálunk igen hevesek lesznek, forrongásai a legélesebb nyugati forrongásokhoz lesznek hasonlóak.

Es ez most fokozott kényszerítő ok gyanánt fog hatni arra, éppen a szocialista irányú forrongásokkal szemben, hogy a cézári szerkezetünk megerősíttessék, ellenálló képessége fokoztassék.

Az egész egységes irányzatú új produktív szövetéleti törekvéseknek ellenálló cézári szerkezeti erők is egységesen mindinkább a Hohenzollern cézári góc erejéből erősödvén, csak az ehhez való kapcsolatból fokozódhatik a mi cézári gócnak ereje is, a Habsburgtól többé nem.

Önmagában primordiális politikai szervezetünk csak Balkán állam szerepére jutna valamelyes szervi kapcsolat nélkül a nyugathoz.

Igy mindezek az okok kényszerítőleg ugyanúgy utalják Magyarországot a Hohenzollern-kapcsolatra, mint ahogy eddig a Habsburg-kapcsolatra volt utalva.

Csakhogy a nemzet politikai cézári struktúrája, mint azt levezettük, most már keresztülment azon a fejlődési folyamaton, amely önálló állami kultúrműveletekre tette képessé. Láttuk a Széchenyi idejétől kezdődő átalakulást, amelynek magában az államszervezetben kellett végbemenni, hogy primordiális kultúrtestünk az európai életfolyamatokra saját magából legyen alkalmas. Ez a folyamat befejeződött az Ausztriától való elválá-

sunkkal. Ugyanolyan kapcsolat, mint aminő Ausztriával korábbi fejlődési szakaszunkban alakult, most ugyanúgy nem alakulhat más góccal sem.

Struktúránk kiképződött európai életfolyamatokat élő, önálló államelméletté a többi kultúrállamok között, és így pusztán és csakis a góc kapcsolata állhat be, a struktúrának minden további kapcsolódása nélkül.

Azaz semmiféle unió a Hohenzollern-góc struktúrájával nem következhetik be, csak a magyar királyi góc, mint önálló királyság lesz Hohenzollern.

A német cézár és a magyar király között fog a legközvetlenebb kapcsolat kerestetni, anélkül, hogy ez az önálló államszervezetet módosítaná. Hogy ez miként alakul, arra csak két eset van. Az egyik, hogy maga a német cézár lesz rex Hungariae is. Vagy pedig valamely őt helyettesítő, általa ide helyezett, benünket az ő cézárságához legközvetlenebbül fűző Hohenzollern.

Ez alatt azonban már az az általános európai produktív kultúrszövet, amely mind egységesebb életfolyamatait képi ki és amely fokról fokra egész kifejlődése folyamán mind a cézári primordiumokat átalakítva, lefödve, a cézári góccokat mind tovább kiküszöbölte: közeledik a végső utolsó cézári központnak is a kiküszöböléséhez. A német egységet környező primordiumokban az új keletkezésű szociális mozgalmak mind tarthatatlanabbá teszik a régi cézári szervezetek életműködését. Szocializmus Belgiumban, szocializmus Franciaországban, szocializmus Ausztriában, szocializmus Magyarországon mindenütt azt a kényszerűséget teremtik, hogy a régi állami és társadalmi rendszer védelmét a legerősebb cézári központban keressék. Egy primordiális fokkal gyökeresebb erejű a német, egy szakasszal későbbi bontakozású és ezért a cézári szervezet itt a legerősebb. A konzervatív irányzatnak egyedüli menekése a német cézári hatalomban van, ennek a védelméhez folyamodnak a mindenütt előretörő államfelforgató erőkkel szemben. A némettől távolabb eső primordiumokban, Olaszországban, Spanyolországban előreláthatólag egészen anarchiáig fokozódik a forrongás. Az angol imperializmust pedig egyszerre fogják fojtogatni a franciákénál szervezettebb unionális szövetkezetek. Az egész új Európa civilizatórius egységének, a kultúrproduktív folyamatok által egységes civilizatórius életet élő kultúrtestnek összes életerői csapnak most már mindinkább össze a középkori kultúr betegség kórjának utolsó gócai fölött. És ezzel áll be a cézarizmus végső egysége. De ugyanebben a pillanatban, amint a kultúrszövet már ennyire egységes életfolyamatokra lett képes, már megszűnt az életföltétele az utolsó központi cézári gócnak is, a környező, a cézári folyamatoktól már idegen szövetben nincs többé működése. Így az egységes utolsó cézár úgyszólván már csak egy demonstratív aktus lesz. (Fiziológiám ezzel a folyamattal részletesen foglalkozik.)

Amidőn a modern kultúrproduktív szövetnek ilyen mind egységesebb élet felé való haladása folyik: a primordiumok felett már élő új szövet életirányának ellenére már nem lehet primordiális működéseket kifejteni. Nemcsak a gazdasági élet reagál egységének a megzavarása ellen, hanem ma már egy egész réteg, a szocializmus köti a militáris műveleteket. A szocialistákat nem lehet többé háborúba vinni elvtársaik ellen. A primordiális életmozgalmak fölött már ott él az egység életerejéje.

Háború többé nemzet és nemzet között a nyugati egységes kultúrában nem lesz. Primordiumok ellen többé nem irányulhatnak és a cézári góc mindinkább csak a saját belső szervezeteinek a védelmére fogja a militarizmust. A fegyelemnek végső erőfeszítésével fog megsérteni mindent arra az egyetlen utolsó célra, hogy az állam cézári szerkezetének védelmére módosítsa a militarizmust. Védelmére az államfelforgató irányzat ellen. Csakhogy a szocializmus behatolása ide is feltartóztathatatlan. És a militarizmus felmondja a cézári szolgálatot, elébb a bomlásukban előrehaladottabb cézári államszerkezetekben, mint annak jeleit már a belga és a francia hadseregben látjuk, és végül a nagy cézár hadseregében is, amely napról napra jobban keresztülszövődik a szocialista propagandával.

Csak gyarmatpolitikai műveletei lesznek még a cézári militarizmusnak: idegen kultúrák felfalása.

A bennünket militáris műveletek szempontjából legközelebb érdeklő „keleti kérdés” már nem alakul a nyugati kultúrára nézve fegyveres kérdéssé, és mindinkább az elavuló cézári diplomácia rémlátományára és rémet láttató eszközévé süllyed.

A keleti kérdésnek is megvan a maga megingathatatlan fiziológiai folyamata.

Ered onnan, hogy az a Balkán földrész bizánci primordium. Jött egy magasabb kultúra, mint aminő abban az időszakban ott élt, amidőn Bizánc megdőlt: az arabs kultúra. Ez kiszorította a teljesen megbénult bizánci kultúrát, amely aztán a mai orosz földön folytatta életét, ott nálánál is sokkal kezdetlegesebb kultúrák fölött terjeszkedvén ki. A mai Oroszország Bizánc folytatása, egyháza, kultúrája, szervezete a bizánciból maradt fenn. Ez a kultúra primordiális fokokon pangott egészen a legújabb időkig, míg újból a fejlettségnek ama fokaira ért, hogy a török kultúrájánál erősebb. És nyomban megindult a török kultúra kiszorítása és az orosz kultúra benyomulása. Mindazok a nemzeti alakulások, amelyek a Balkánon keletkeztek, már az orosz kultúra kiszorító működésének a szüleményei. És természetes fiziológiai iránya, hogy az idegen kultúrát, mihelyst ennél magasabb rendű lett, az egész egykori bizánci területről leszorítsa.

Amíg Európa primordiális alakulás volt, addig a nyugati primordiumoknak a külön-külön cézári étvágyai szerepeltek a „keleti kérdés” körül. Mentől erősebb lesz azonban ezek fölött a civilizatórikus egység, és ennek a többé nem cézári, hanem pro-

duktív kultúrérdeke, annál inkább csak egy közös érdek támad az egész kultúrszövetben, az, hogy az idegen kultúra onnan kiszoríttassék, és olyan kerüljön oda, amely az európai kultúrfolyamatokhoz való kapcsolódásra alkalmas. Mind kevésbé nemzeti kérdés lesz ez, és mindinkább kultúrkérdés. A mohamedán világnak onnan el kell tűnnie. Nemzeti harcokat többé nem lesz lehetséges ezzel előidézni. Primordium primordium ellen az egységes kultúrszövet alatt többé nem működtethető a megingott cézári góckból. A cézári szervezetek, az államformák konzerválásának minden törekvése csak oda irányul már, hogy egyáltalán fennmaradhassanak az új szociális alakulásokkal szemben. Nehogy cézári étvágyakat elégítse-nek ki a Balkánon.

Így mindinkább kultúrérdekként fog megnyilatkozni, és mind nyilvánvalóbban fog érvényesülni az egész keleti kérdés civilizatórikus felfogása, hogy a régi keresztény Bizánc primordiumáról pusztuljon a mohamedán kultúra, a török világ, és hogy a kultúra itt csakugyan Oroszország feladata, a keresztény kultúra bizánci örököséé.

Anglia gyarmatpolitikai érdekei, amelyek itt, az idegen mohamedán kultúrában érvényesülni akarnak, Európát többé meg nem bolygatják, azok magukra maradnak, a dolgok fiziológiai rendjét már meg nem állítják.

A bizánci primordiumról való ezen fejtegetések nyomában felmerül az a kérdés, hogy vajon az orosz, mint cézári militáris hatalom nem válhatik-e veszélyessé Magyarországra nézve? Mi tőszomszédja vagyunk.

Azonban Oroszország fölött is csak ugyanazon primordiális rend törvényszerűsége uralkodik, mint a többi a római egységes birodalom kultúrájából eredt kultúrtest fölött. A bizánci primordium egyesülése a nyugati kultúrtesttel kétségkívül a legutolsó mozzanata civilizációnk megújulásának. És ez csak akkor következhetik be sorrend szerint, amidőn a nyugat már egységessé vált, összes primordiumai fölött kifejlődött az új élet, amelynek zárópontja az utolsó cézári góc kiküszöbölődése.

Ez alatt azonban Oroszországban hasonló, megfelelő folyamatoknak kell végbemenniük. Ti. ott is olyan kultúrélet-folyamatoknak kell kifejlődniük, amelyek egyrészt az új európai kultúrával azonosak, másrészt ott is a primordiális természetű cézári gócot kiküszöbölni törekednek. Sőt a csodálatos fiziológiai törvényszerűség rendje még abban is érvényesül, hogy ott Oroszországban mindaddig stagnált a modern élet irányzata, mindaddig elmaradt a nyugattól, míg nyugaton az alsóbb rendű primordiális bontakozások folytak, mivel ennek megfelelő fokozatok Oroszországban nem is voltak, mint azt korábban kifejtettük. Mihelyt azonban a nyugaton a fejlődés azon fokra ért, hogy a primordiumok fölött az egységes élet felé irányuló szövettörekvések megindultak, nyomban megindult Oroszországban is,

de csak ekkor: az új élet bontakozása. Innen ered az orosz kultúrának az utolsó időszakban kifejtett óriási rohama. Ez primordiálisan párhuzamos folyamat az egykori bizánci és római testrész között, amelyben mind a kettőnek az azonos természetű életműködése bontakozik.

Ez pedig itt is odairányul a bizánci cézári góc kiküszöbölésére. Fiziológiámra kell utalnom azokat, akik az orosz alakulást részletesebben akarják figyelmükre méltatni, ott kifejtem, hogy miért lesz ennek más alakú lefolyása, mint a nyugaton, miért igen hasonló időközök állanak Oroszország előtt, mint aminő a francia forradalom volt.

Mindenesetre a cézári góc és Oroszország között azonos irányzatú folyamatok vannak már kifejlődőben, mint nyugaton a kultúrszervezetekben. Ott is az általános civilizatórius egység felé húznak az kultúrélet-működések, amelyek ott éppúgy megbénítják a cézári műveleteket. Az egyetlen, amire még megmozdítható az orosz primordium, az, ami az ő kultúrfejlődésének a természetes folyománya: az idegen, török kultúra irányában, a török kiszorítása: Ez mintegy a végső szoros kapcsolata az orosz primordiális szervezetnek a nyugati alakulásához. Ezen túl már a civilizatórius egység életműködése, az orosz új életnek az összeolvadása a nyugati megújított világgal, vezérli az orosz folyamatokat is.

Mindaz, ami a bizánci orosz-szláv kultúrának a tartozéka a Balkánon – meghatározza a keleti egyházhoz való tartozósága – orosz primordium. Azon túl nem terjeszkedhetik már az életműködése. Ilyen kultúrfiziológiai folyamatok környezendik a Hohenzollern királyi Magyarországot, a primordiális cézári műveletek mind erősebb bénulásának kíséretében.

A cézári militáris folyamatoknak a végső erősfeszítése most már nem is primordiális, nemzeti alakulásokra irányul, hanem pusztán csak a cézári góc fenntartására. A magyar is. A fennálló cézári szervezet társadalmi rendjének védelmére a szociális fejlődés ellen.

Ezeknek az ellentétes folyamatoknak a gyúpontja a német cézár körül van. Ma már a politikai, az államszerkezeti struktúrába hatolt a szocializmus. Kifejtettük e tanulmány elején, hogy mennyire lépésről lépésre végzi minden nemzedék az ő organikus munkáját. A politikai szervezet és a cézári góc között még csak egyetlen államszerkezeti rész van. A militarizmus. Egyetlen egy nemzedék számára nyíló tér. Az ezután következő már elérte a góc izolálását az egész szövettől. Éhen hal. És ez a fordulópont a régi és egy megszülető új civilizáció között.

A Hohenzollern-cézárizmust így éri a német gyúpontra a kiküszöbölődés válsága egy nemzedék múltán. Ti. annak az utolsó, most következő nemzedéknek az organikus munkája befejezésével, amely folytatja az előzőekét. Egy nemzedék sem él céltalanul az organizmusban. Mindegyiknek megvolt a maga

egészen meghatározott munkája. Így a kultúrtesti átalakulás amaz utolsó szakaszában is, amelyben már az összes nemzeti primordiumokat lefödő nemzetközi produktív egységnek a szövete növekedett elő, ezt látjuk. Azt, hogy az első nemzedék a cézári szerkezetnek ama szervei, a tókék körül szerveződik, amelyek a szövetproduktivitás elvonó szervei. A következő ezen gyűrűket egységes műveletekbe szervezi össze. A következő ezen így már egységes működésével benyomul a municipális szervekbe, mint annak képe leginkább Angliában látszik, míg Németországban és Franciaországban a municipális szervek nem olyan szerepűek, ahol is egyenesen benyomul a következő nemzedék már a politikai struktúrába, mint politikai párt növekedik tovább. Megbontani, szétbontani, a cézári szerkezetet mindaddig nem lehet, amíg a cézári góc él és működni képes. De nemzedékről nemzedékre közelebb nyomul hozzá a szocializmus, hogy megbénítsa, kiküszöbölje. A politikai szerkezeten túl a cézári gócgig már csak egyetlen szerkezeti rész van. A katonaság. Egyetlen nemzedék munkája számára való tér. A következő nemzedék átalakító művelete, propagandája számára már csak a katonaság marad. És amint a katonaságot is keresztülszötte a szocializmus: vége a cézár működőképességének. Ebben a haladásban tűnik ki, hogy egy-egy nemzedék a feltartóztatlan kiküszöbölés időlépése. Nem egy emberélet, hanem az emberélet virulens cselekvő időszaka. Mintegy 20–25 év. Egyetlen következendő nemzedék organikus szövetéleti munkája után a német cézár elvesztette kapcsolatát a szövethez: kiküszöbölődött a nagy, általános, óriási, két évezredes kultúrfiziológiai folyamatból.

A nyugati egységből kiküszöbölődik, csak itt a mi sajtáságos, idegen eredetűnkénel fogva a primordiális folyamatoktól némileg elkülönült országunkban marad egy darabja. De már ez is tarthatatlanul, mert elveszítette összefüggését. A szövet már a nyugati áramlatokban él, és a kiküszöbölődés itt is csak pillanatok kérdése már.

Így az utolsó magyar király Hohenzollern, és az utolsó Hohenzollern magyar király.

V.

Amidőn a történelemnek olyan megingathatatlan fiziológiai folyamatát látjuk, mint aminő a primordiumokra való felbomlás és annak utána ismét primordiumról primordiumra a kultúrtesti egység felé való épülés és ezekben a szövetéleti processzusoknak feltartóztatlan érvényesülése; és amidőn most is, a jövő felé való alakulások elé nem nézhetünk másképp, minthogy csak ugyanazon törvényszerű rend folytatódik megingathatatlanul tovább, akár emberi tetszésünkre van az, avagy

nemtetszésünkre, akkor kérlelhetetlenül feltolul élénk a kérdés, hogy így tehát mi akárhogy cselekszünk, akármiképpen működünk is az események előidőzésben, az teljesen mindegy.

Ez úgy is van, odáig, hogy mi a kultúrtest alakulásait, történelmét meg nem változtathatjuk, azok jönnek a maguk fiziológiai rendje szerint.

Nekünk magunknak azonban mégis van egy feladatunk, egy inkább ránk nézve, mint a kultúrtestre fontos.

Ti. mi, mint civilizáció, összefüggő életet alkotunk, annak a fiziológiai követelményei feltétlenül teljesülnek. Ennek az életnek az összefüggései bizonyos kényszerű folyamatokat hoznak a test többi összefüggéseiből, annak egyes részeire. Mireánk is, kiváltképpen mireánk, mi alárendelt része lévén az egésznek. Keresztül kell mennünk rajtuk.

Már most ezeknek a lefolyása amaz egyes részekben, például minálunk, aszerint történik, amennyire kevésbé vagy jobban vagyunk ama folyamatok számára készen. Azaz mennyire teljes a mi összefüggésünk az egész fiziológiai folyamattal.

Ha kevésbé vagyunk készen, ha el vagyunk maradva azoktól, úgy az a reánk toluó kényszerűség bizonyos kríziseket hozhat. Az elmaradt, elkésett alakulásoknak erőszakosabban kell az egész fiziológiai folyamathoz módosulniuk. Bizonyos meglevő alakulásoknak a lassabb módosulások helyett hirtelen, erőszakosabban kel megváltozniuk. Ami a szövetben még hevesebb izgalmatokat idéz elő. A beköszöntő fiziológiai folyamat hirtelenebbül változtatja meg az egyes egyének életfeltételeit. Azok, akik az általános folyamatokban előrehaladottabbak, élesebb ellentétbe kerülnek azokkal, akik ettől elmaradottabbak. Az ellentét a közös életfolyamatok súlyosabb szakadásával jár. Ez idézi elő a testi fájdalmakat. A válság súlyosabb, fájdalmasabb lesz. Az ellentétek súlyosabb dezorganizációt hoznak magukkal, amelyek mind a mi fájdalmaink, a mi lokális gyulladásunk.

Ellenben, hogy ha a mi részünkben amaz általános fiziológiai folyamat már bizonyos készenlétet talál, ha a mi helyi életfolyamataink a fiziológiai összefüggésbe már jobban kiképződnek, azzal jobban lépést tartottak, ha a kényszerű módosulások már eleve fokról fokra kiképződtek ama fiziológiai kapcsolat számára: úgy ennek a kényszerű folyamatait csak mint normális alakulások jönnek reánk, amelyekhez hozzáidomultunk a normális fejlődés útján. Az ellentétek sokkal kevésbé élesek azok közt, akik a fejlődés élén vannak és azok közt, akik elmaradottak. Már sokkal többen hajlamosak önként is azokra a módosításokra. Sőt ennek a fokozott hajlamosságnak a következtében jó érzet, megváltás, örömként is jöhet egy egész országra valami átalakulás.

A dolgoknak ilyen természeténél fogva ama nagy fiziológiai folyamat alatt, amely fölöttünk megingathatatlan törvényszerűséggel uralkodik, és amelyben a Teremtés működését kell lát-

nunk, ahogy az emberiséget mind magasabb rendű élethez, civilizációkhoz vezet, ama fölöttünk uralkodó fiziológiai élet alatt a mi számunkra egy ránk nézve igen nagy horderejű tevékenység marad. Ti. az átalakulások lefolyása attól függően, hogy a mi egyéni alkatunk mennyire alakult meg ama fiziológiai összefüggés számára, amelynek kényszerű folyamataiban részt kell vennünk: emez egyéni alkatunknak a kikészítésére, előkészítésére törekedhetünk, hogy amaz alakulás minél kevesebb fájdalommal járjon, minél kevésbé válságos legyen.

Az ilyen egyéni módosulás, egyéni alkatunknak az igazítása pedig akként folyik, hogy a szövetéleti összefüggésünkben, civilizatórius együttműködésünkben mindama kölcsönös hatásokat minél élénkebben fejtsük ki, olyan értelmi műveletekre minél inkább izgassuk egymást, amelyektől a mi belső módosulásunk a civilizatórius irányban függ.

Azaz a civilizáció, a kultúrélet irányában minél általánosabbá tesszük fogékonyságaink kölcsönös élesztgetésével és fejlesztésével az országot: annál jobban elhárítjuk magunkról és gyermekeinkről a válság fájdalmait. A civilizáció, a kultúrélet minél általánosabb fejlődéséért egyénenként fejthetjük ki tevékenységeinket, hogy annak fiziológiai természetéhez minél teljesebben módosuljunk.

Közeledik a pillanat, amidőn a római keresztény eredetű kultúrtestnek szerkezete, a cézári militáris szerkezet felmondja a fiziológiai szolgálatát. Amint az ezt összetartó utolsó cézári góc is kiküszöbölődött, abban a pillanatban a civilizáció a régi összműködés szerkezetének a felbomlása és egy megalakuló újnak az időszaka közé esik. Egy pillanatra összműködések szervei nélkül marad, bárha a keletkezendő új civilizáció összműködésének szervezeti elemei már mind készen is vannak.

Az a pillanat, egy pillanatnyi teljes dezorganizáció, anarchia. Pillanatnyi ott, ahol a dolgok fiziológiai rendje érvényesül. Ha mi ettől elmaradunk, az a pillanat, az anarchia, gyermekeink kultúréletének a válsága addig húzódik, míg elkészt életfolyamataink utol nem érik azt, amitől késtek.

A politika ma már azon pillanat elé vezérli az országot. A politika, amely mind ez ideig azon életfolyamatok felől teljes tudatlanságban leledzik, amelyeknek alakulása ott folyik. Az alakulás egy új civilizatórius világ felé, amely kiküszöböl magából minden improduktív életet és a maga kultúrproduktív teljességével akar megszületni. A politikának előre kell látnia a nagy, hatalmas, tisztul életenergiákkal meginduló új, egységes európai civilizáció eljövételét. Különben vakon akarja vezetni a mi kultúréletünk törekvéseit. Látnia kell a politikának – az utánunk következő nemzedék legéletbevágóbb dolgainak normális vagy fájdalmasan gyulladt lefolyása függ ettől –, hogy unokáink itt már nem a régi magyar államszerkezetet fogják fenntartani, hanem egy új civilizáció egységében élnek már kulturális, pro-

duktív képességük szerint, tisztán kulturális, civilizatórius, produktív, tudományos és művészeti életüket, amelyben a magyarság csak nyelvi, művészi, az értelem kifejező műveletének formai, esztétikai kérdése.

* * *

Sejtem, hogy mindezekkel én is úgy leszek, mint a járványok idejében a tudományt gyakorló orvos: őt vernék agyon, hogy ő mérgezi meg a kutakat...

JEGYZETEK

- ¹ Olvasóink bizonyára emlékeznek még a Társadalomtudományi Társaságban lefolyt amaz érdekes vitára, melyben Mérái úr organikus szociológiája sok oldalról oly heves támadásokban részesült. Méray úr azon a véleményen volt, hogy ezen elméleti diszkussziók meddők. Rendszere egyedüli tűzpróbáját a jövő tényeiben látta. Jelen tanulmányával – melyben a jövő alakulását rendszere alapján a részletekben is megrajzolja – maga ajánlja e tűzpróbát. Természetesen szívesen közöljük a különben igen szellemes és eszmegerjesztő munkát, mely az említett vitának fontos kiegészítése. Szerk. [A tanulmány a *Huszedik Század* című folyóirat IV. évfolyamának 9. számában, 1903 októberében jelent meg.]
- ² Méray: Der Kommende Tag. Soziologie I. Teil: Genesis, II. Teil Politik. Magyarul Politzer Zsigmond kiadásában fog megjelenni.

KÖNYVEKRŐL

G. MÁRKUS GYÖRGY

A modernitás rendszerváltása

Ulrich Beck: A kockázattársadalom.

Út egy másik modernitásba.

Ulrich Beck – ma már klasszikusnak számító „A kockázattársadalom” c. könyvének magyar nyelvű kiadása egyszerre tekinthető megkésettnek és felettebb aktuálisnak. *Aktuálisnak* azért, mivel Magyarország – a rendszerváltást követő 14. évben – csatlakozva az Európai Unióhoz megteszi felzárkózó modernizációjának útján a döntő lépést: az európai modern ipari társadalmak előkelő klubjának tagjává válik... Azaz legalábbis így látszik: civilizációs lemaradásunk minőségi problémából relatív és mennyiségi problémává alakul át. Ezt terjesztette az EU-párti kommunikáció is. Ulrich Beck modernizációstratégiai üzenete viszont ennek ellentmond: „a világ varázstalanításának” tartott klasszikus modernizáció egyre folytathatatlanabbá válik. Európa Amerika mögött lemaradt. S ahhoz, hogy ne folytassuk-folytassák a folytathatatlant, rendszerváltásra van (lenne) szüksége az ipari modernitásnak. Bár egyre több szó esik nálunk is az információs társadalomról, a tudásalapú gazdaságról, sem a közvélemény, sem a politikai, sem a társadalmi-kulturális elitek nincsenek felkészülve arra, hogy annál is radikálisabb civilizációs és életformabeli változások előtt állunk, mint amilyenekre 1988–89 óta sor került.

Ulrich Beck könyve azért *késett meg*, mert a csernobili katasztrófára reagáló 1987-es koncepcióját *utólag bővítette, továbbgondolta...* A könyv, mire magyarul megjelent, bizonyos értelemben túlhaladottá is vált. Az 1989 utáni folyamatok elemzését szervesen beépítette egy átfogóbbá és komplexebbé váló elméleti keretbe. Az individualizáció és a posztindusztrializmus

szociológiai (pontosabban politikai-szociológiai) megközelítésére építő, de a posztmodernitás relativizmusától távolságtartó reflexív modernizáció markáns áramlattá vált, amelynek egymással együttműködő képviselőiként Beck mellett Anthony Giddens, Zygmund Baumann, Christopher Lash és Wilhelm Zapf említhetők.

Ulrich Beck a Frankfurter Iskola kritikai örökségéből kiindulva a differenciálódás, a pluralizálódás, a milióelmélet és leginkább az ökológia folyamatait feldolgozva jut el a reflexív modernizáció paradigmájához. Ennek politológiai aspektusához tartozik a bal-jobb séma elvetése. Míg innen A. Giddens az Új Munkaspárthoz és személyesen Tony Blairhez találta meg az utat, addig Németországban a politikai erők közül az új társadalmi mozgalmakból kinőtt zöldek nyitottak leginkább Ulrich Beck gondolataira.

A VAGY-VAGY VILÁGÁT FELVÁLTÓ ÉS VILÁGA

A reflexív modernitás koncepciója két dimenzióban is radikalizmust hirdet. Az 1987-es csernobili katasztrófát, majd a hidegháború befejeződését követően egyrészt a társadalomtudományokat kell újra kitalálni. Másrészt meghatározó globális kihívás az ipari modernitásnak a radikalizációja: „A reflexív modernizáció fundamentális megrázkódtatásokat vált ki. Ezek antimodernitásként vagy a neonacionalizmus és a neofasizmus malmára hajtják a vizet (nevezetesen akkor, ha a többség a bizonyosságok eltűnése nyomán régi-új rigiditások után kiált, vagy – ellenkező végletként – a nyugati ipari társadalom céljainak és alapjainak újrafogalmazására adnak módot” (1993: 16–17). A „spontán” civilizációváltást a politika átalakulása kíséri – fejtí ki Beck –, ám sem demokratikus legitimáció, sem „forradalmi” aktus nem támasztja alá. „A nyugati modernitás elavulttá vált. Ezt a modellt, amely a kapitalizmus, a demokrácia, a jogállam és ...a nemzeti szuverenitás elegye volt, újra kell tárgyalni és tervezni. Ez jelenti a nyugati pártalapú demokrácia sokat vitatott válságának lényegét. A kelet-nyugati konfrontáció végét követő megnövekedett öntudat jegyében radikalizációra és megreformálásra is sor kerülhet. Nem szabad feladnunk az európai modernitás vívmányait, a parlamenti demokráciát, a jogállamiságot, az emberi jogokat, az egyén szabadságát, ám szakítanunk kell azzal, ahogy ezek – az ipari társadalom öntőformáiba kerülve – érvényesültek” (1993: 17).

A két ellentétes, de egymást átható modernitás kulcsfogalmait Ulrich Beck a futurista Kandinsky egy 1927-es tanulmányában fellelhető ellentéppárra vezeti vissza. Ami eddig volt, az a „vagy-vagy” általi elválasztottságra épült, a jövő viszont az „és” egymás mellettiségére. Egyértelműség áll szemben bizonyta-

lansággal, szakosodás a sokféleséggel, kiszámíthatóság a többértelműséggel. Beck interpretációjában a felvilágosodást és az 1887-es francia forradalmat követően 1989-ben jött el az „és” éve. Csernobil és Berlin a falak, a határok korának végét jelezte, a „bal-jobb”-rend tarthatatlanságát. Azóta viszont az is kiderült, hogy milyen nehéz, sőt milyen elviselhetetlen határok nélkül, „vagy-vagy” nélkül élni.

Egyszerű modernitás

Nos, miből áll össze a régi, a merev, az ipari modernitás? Az a modernitás, amely napjainkban – eltérő mértékben, az egyes országok adottságaitól függően – egyszerre meghaladott és jelenlevő? (Vagy akár még elérendő, kiteljesítő célként tételezódik...)

1. Az ipari társadalmi modernításban az emberek életpályáját, élethelyzetét az *osztálystruktúra* határozza meg. Az osztályok bizonyos rendies szociokulturális elemeket is megőriznek, ám alapjukat az ipari termelés folyamatában elfoglalt hely, a tőke és a munka közötti ellentét képezi. Az osztályok, illetve nagycsoportok szerinti szerkezet, illetve a rétegződés körülményei között a foglalkozás, a keresőmunka jellege szerint alakul a szociális egyenlőtlenség dinamikája, alakulnak az egyének fogyasztási, szabadidő-eltöltési szokásai, politikai nézetei, kötődései.
2. Az ipari társadalmak – R. Rorty szavaival – „a különválás művészete” révén, a strukturális funkcionalizmus által leírt *differenciált alrendszereknek* köszönhetően válnak teljesítőképessékké. „Autonóm, binárisan kódolt részrendszerek” (Luhman) törvényszerűségeiben a *szembenállás* logikája jelenik meg: az erkölcsben a jó és a gonosz, a gazdagságban a kifizetődő és a ki nem fizetődő, az esztétikában a szép és a csúnya, a politikában pedig a barát és az ellenség kettőssége, ahogy ezt C. Schmitt, a *vagy-vagy* klasszikus teoretikusa is kifejti.
3. Az *egyszerű modernitás* mozgásformája *lineáris* és egydimenziós racionalizációs folyamat, a „mindig többet”-jellegű rendszerspecifikus *célracionális* jegyében.

Második modernitás

Ezt a modernitást radikalizálja, alakítja át a *reflexív modernizáció* mint az ipari modernitás alapjainak „önátalakulása”. Nincs szó tehát Beck szerint sem válság-, sem osztályelméletekről, hanem a *nem szándékolt, látens változás, modernitásváltás* elméletéről van szó (1993: 72–76). A reflexív modernitás elválasztha-

atlan a *kockázattársadalom* létrejöttétől, amennyiben – a ma oly divatos tudás alapú társadalom koncepciójának ellentmondva – nem a tudásra, hanem *a nem tudásra épül. A mellékhatások korában élünk* s ez az, amit dekódolni és alakítani kell, mind módszertanilag, mind a mindennapi életben és a politikában (1994: 175). Ulrich Beck a klasszikus szociológia, mindezekelőtt M. Weber racionalizálódástézisével szakítva a második modernitást „posztracionális” jellegűnek látja. Éppen a célracionális rendjének csődje alapozza meg a rizikótársadalmat. Az ipari társadalom és a jóléti állam kialakulása annak az előfeltételzésnek a jegyében ment végbe, hogy az emberi-társadalmi lét összefüggéseit kiszámíthatóvá és ellenőrizhetővé lehet tenni. Azonban éppen ennek az *ellenőrzési és irányítási igénynek a mellék- és utóhatásai vezettek el a kiszámíthatatlanság visszatéréséhez. A rizikótársadalomban éppen az előre nem látott mellékhatás lesz a változások motorja.* Ahogy Z. Baumann is rámutat: a kockázati problémák az ambivalencia elismerését kényszerítik ki (1993: 45, 49).

Az egyszerű modernitással szemben a kockázattársadalom az alábbi jellemzőket mutatja.

1. *A társadalmi egyenlőtlenségek, amelyek sok vonatkozásban növekednek, individualizálódnak. Az osztályok és a nagycsoportok elmosódnak, eltűnőben vannak. A reflexív modernizáció eltörli az osztályok meglétének kulturális előfeltételeit. A munkafolyamatban elfoglalt helytől függetlenednek az életformák. Az osztály- és rétegződésemelletek egyre kevésbé képesek leírni a társadalmi folyamatokat. A családtól kezdve a jogon át a politikai pártokig a társadalmi intézmények alól kicsúszik az a strukturális alap, amelyre épültek. A stabil érdekcsoportok közötti küzdelmet mint konfliktusmodellt felváltja egy „vándorló”, médiaorientált, témacentrikus konfliktuskészség.*
2. *A korábban szigorúan elkülönült alrendszer-specifikus bináris kódok között megszűnőben van az ellentétjelleg, a szembenálló kategóriák egymással kombinálhatók lesznek. Az elkülönülés, a differenciálódás problematikusává válik. A társadalom szintjén a koordinációt és az autonómiát egyaránt lehetővé tevő összekapcsolódások, hálózatok, egyeztetések alakulnak ki.*
3. *Az ipari társadalom lineárisan fokozódó racionalitása normatív módon bizonyos alapintézmények létezését tételezi. Ulrich Beck az eddigi intézményi bizonyosságokat kérdőjelezi meg. Leküzdhetők-e az előttünk álló kihívások a versengő demokrácia, a piacgazdaság és a jóléti társadalom eddig alternatíva nélkülieknek tartott intézményeivel (1993: 75–80)?*

Az önvészélyeztetés érve, vagyis az az összefüggés, hogy a modernizáció folytatódása az ipari modernitás alapjait ássa

alá, minden korábbi meghaladó drámaisággal idézi a klasszikus szociológia közismert kategóriáit: a közösségvesztést s az anomáliákat előidéző dezintegrációt.

A reflexív modernitás rácsáfol:

– az ellenőrizhetetlen ellenőrizhetőségére,

– a kívülre háríthatóság illúziójára,

vagyis arra, amit az író G. Anders „apokalipszisvakásznak” nevez. „A mellékhatással leértékeli a tőkét, lerombolja a piacokat, tönkretesz a bizalmat, összekuszálja a napirendeket, megosztja a munkáltatókat, a menedzsmentet, a szakszervezeteket, a pártokat, a foglalkozási csoportokat, a családokat” (1993: 83). A tudomány térmeyerése bizonytalanságot generál, a rizikók pluralizmusa a kockázatszámítások racionalitását kérdőjelezi meg.

Törésvonalak

Beck három alapvető dichotómiát jelöl meg a reflexív modernitás politikájának koordinátaiként.*

1. *Biztos és bizonytalan ellentéte.* A bizonytalanság, a kiszámíthatatlanság a modernitás centrumában van jelen, s behatol minden szférába. *Nem ismer határokat, sem területi, sem osztályjellegű, sem nemzeti, sem politikai, sem tudományos körülhatárolásokat.*

Az ipari társadalomra jellemző központi, az egyenlőség normájának megsértéséből adódó konfliktusokkal ellentétben *a biztonság megsértése az élethez és a túléléshez fűződő jogokat sérti.* Nem szándékolt, kollektív halálos fenyegetés, amely *nem kívülről jön, és mindenkit egyformán érint* – ilyen még nem volt az emberiség történelmében.

2. *„Kívül” és „belül” ellentéte.* A veszélyek nem ismernek határokat, s a fenyegetettség mértéke (háború, atomeróművek) is felmérhetetlen. A kapitalizmus–kommunizmus ellentéte kölcsönös kiszámíthatóságának helyére *egy diffúz, barátot és ellenséget összekeverő általános fenyegetettség lép.*

S mindezek nyomán egyre hangosabban kiáltanak határokért és falakért. „...Neonacionalizmus és neofasizmus nem (csak) transzhisztorikus atavizmusokból táplálkozik... A rend elvesztése, a veszélyek behatárolhatatlansága az, ami a szekértáborokba való visszavonulást reflexszerű magától értetődéssel oly sürgőssé teszi. Ez azonban nem fal, hanem a fal *illúziója*, amelyet az *és*, illetve az egységesülő világ valóságával szemben építenek és védelmeznek” (1993: 88).

3. *A politika és nem politika ellentéte.* Az egyszerű modernizmus optimista (haladáshitű) vagy pesszimista fatalizmusával szemben cselekvési kényszerek, cselekvési esélyek és

cselekvési neurózisok alakulnak ki. Mindezek az egyéntől függően, új módon ideológizálhatóan, míg *az ipari társadalmat a struktúrákat reprodukáló aktorok jellemezték, addig az egyéncentrikus reflexív modernítésben a szereplők – egymásnak ellentmondóan – a struktúrákat változtatják.*

A politika újrafelfedezése Beck egyik központi tézise. Annak az ellentmondásnak a tételezéséről van szó, hogy a szabványos politika, a politikai rendszer, amely alakította magát a társadalmat (ld. jóléti állam), képtelen befolyásolni az új modernítés társadalmilag igazán releváns döntéseit. Az alakító, a meghatározó lépéseket a politikán kívül, elsősorban a gazdaság és a tudomány (Beck, 2003: 342) területein hozzák meg, megkerülve a demokrácia játékszabályait. E döntések nem legitimek. A megoldást Beck abban látja, hogy politikai jellegűvé alakítják a politikán kívüli döntéseket. Egyfajta *szubpolitikában* lehetne diskurzus és legitimáció tárgyává tenni a fejlődés irányát. Nem csupán a bal-jobb skála, a burzsoá-citoyen ellentét, de maga a politika, a politikai rendszer s ezen belül mindenekelőtt a pártok, a pártdemokrácia kategóriái is kiürülnek.

MODERNITÁS ÉS ANTIMODERNITÁS SZIMBIÓZISA

Beck három forgatókönyv érvényesülését érzékeli:

- a reflexív modernitás társadalmi ellenőrzése, radikális humanizálása, a rizikótársadalom önkritikája;
- visszalépés a lineáris ipari modernítéshez;
- az antimodernitás, a barbárság modernizációja.

Az és szemléletének megfelelően ez a három tendencia nem vagy-vagy módon, tehát nem egymással szemben működve, hanem az egymásmellettség komplex viszonyai között érvényesül. Mindez azt támasztja alá, hogy a rizikótársadalom lényegéhez tartozik az *előreláthatatlanság*. Egy többoldalas lábjegyzet végén olvashatjuk: „A reflexív modernizáció során egy olyan felgyorsult ipari társadalom politikai törésvonalai alakulnak ki, amely önmagát rizikótársadalomként értelmezi és bírálja. Ezek a törésvonalak talán jobbak, talán rosszabbak. Annyi azonban elmondható: mások és egyáltalán ilyenekként észlelendők és dekódolandók” (1993: 281).

Míg az 1986-ban írt és 1987-ben publikált „Kockázattársadalom” c. könyvében Csernobil és a nyugati környezetvédő mozgalmak hatására a környezetpusztítás problematikája a központi és túlsúlyos téma, addig a kilencvenes években a kommunizmus bukását követően és a globalizáció ellentmondásainak éleződésével a modernitás és antimodernitás dialektikájára koncentrált. Minél inkább szorítják vissza az és kiszámíthatatlansá-

gai a *vagy-vagy* bizonyosságait, annál elviselhetetlenebbé válik az *és világa*. „Mennyi bomlást (felbomlást, feloldódást, németül: Auflösung) visel el az ember?” – kérdezi. S egyik középponti motívuma ennek kapcsán éppen maga a *kérdés*. Az ipari társadalomban racionális kérdésekre racionális válaszokat kerestek és adtak. A reflexív modernitásban a kérdések megválaszolatlanok maradnak, s a *vákuumot* az antimodernitás kérdésnélkülisége töltheti be. Az ipari modernitás maga teremtette meg az olyan kulcsfogalmait – nemzet, természet, nő, férfi –, amelyek azután ellene fordultak. A *világ varázstalanítása* weberi tézisének helyére C. Schmidt logikája lép: *az élet veszélyeztetettsége leegyszerűsítést hoz magával*, mindenekelőtt a barát–ellenség dichotómiát.

A modernitás – állapítja meg Beck – kiprovokálja az antimodernitást. Voltaképpen Freud „Rossz közérzet a kultúrában” (Unbehagen in der Kultur) címmel jegyzett azon gondolatmenetének parafrázisáról van szó, amellyel a fasizmusra reflektált.*

„Amíg a modernitás az értelemre, az észre, a kérdésre, a kétségre, az okra és indokra apellál, addig az antimodernitás az elárvult és kiszáradt érzelmek billentyűzetén játszik... A hovatarozást emocionálisan gyakorolják és élik meg.” A kérdésnélküliséget egy olyan „érzelmi mágiával” állítják elő, „amely a kérdés és a kétkedés remegését és habozását az érvényesítő cselekvés ösztönzerű bizonyosságával söpri félre” (1993: 205).

Az antimodernitás hatalmi pozícióit az antropológikus és emocionális alapokon kívül tehát az akcionizmus és a *voluntarizmus* erősíti: a kétkedés nyelve helyett a cselekvés és az erő nyelvén beszélnek (gyakran a modernitás eszközeit is bevetve a modernitás ellen). A társadalmi viszonyok refeudalizálásán túl vallásháborúk törnek ki ellenséges életstíluscsoportok között. A hagyomány, a „természet”, a vallás, az ezoterika ellentámadását tapasztaljuk. Hiszen amit a modernitás delegitimál, az *szent* az antimodernitásnak. Az *ők-mi* szembenállás az erőszakot generálja, az állam és az utca erőszakát.

A múlt persze nem a maga valóságában, hanem megrendezve, színpadiasan, kosztümökben, álarcban jelenik meg. Ami gyakran nevetető... „Legerősebben azok a maszkok hatnak, amelyekről elmegy a nevetés. A kelet-nyugati konfliktus végével Európában és Németországban az emberek majdnem mindent megengedhetnek maguknak. Meztelenül ülhetnek a metróba, sündisznófrizurába ragaszthatják a hajukat, csíkokat festhetnek az arcukra. De, ha Heil »Hitler!«-t kiáltanak vagy »Ki a zsidókkal!« feliratot mázolnak a falra, akkor ez az évszázad idegében talál, s a föld körül keringő sokkhullámokat vált ki” (1993: 109).

SZKEPSZIS ÉS ELKÖTELEZETTSÉG

Ahogy modernitás és antimodernitás viszonyát nem csak a szembenállás, hanem egyfajta kényszerű egymásra utaltság is jellemzi, úgy fejeződik ki szubjektíven a szerző ambivalenciája: a modernitás univerzalizmusát sem feladni nem szabad, sem érvényre juttatni nem lehet. A reflexív modernitás körülményei között nem csak a kulturális orientáció válságát diagnosztizálhatjuk, hanem a központi intézmények – pártok, érdekszervezetek, állam, jog, tudomány, család, etika, a határok – alapjainak erodálódását és legitimációs válságukat.

A második modernitás a maga pluralizmusával, változásaival, ambivalenciáival, mint veszélyeztetettség, mint félelem jelentkezhet. Beck politikai programként a szemlélet megváltoztatását hirdeti. „A szkepticizmus a radikalizált modernitás politikai programja.” A kétség érvényre juttatása a hatalom más megosztását, az intézmények más architektúráját jelenti, a döntések revideálását. „Ahogy ez a magabiztossá vált kétséghez illik, minden egy pár számmal kisebb, lassabb, s az ellentétére, a visszautasítására nyitottabb lesz” (1993: 261). A fenti meglehetősen absztraktnak tűnő *alternatíva* helyett, a csak a szubjektív befogadást érintő „politikai” program mellett, Beck jó néhány évvel megelőzve Giddent, *eljut* a maga „harmadik útjának” ideológiájához; a Franfurti Iskola által posztulált legitimációs válság koncepcióját ötvözi az új társadalmi mozgalmak, illetve a zöldek politikájában tematizált környezeti válsággal. Ezt W. Zapf Beck-recenziójának szavaival mondatja ki: „A kései kapitalizmus doktrínájának modernizált változatáról van szó. Az ökológiai válság itt azt a szerepet játssza, amelyet annak idején a neokapitalizmus legitimációs válsága töltött be. Ez a szocializmuson és a kapitalizmuson túli »harmadik út« egy újabb elmélete.” Ehhez Beck mindössze ennyit tesz hozzá: „Egyetértek vele” (1993: 288–289; 1994: 56). A reflexív modernitás pozitív értelemben vett radikalizálásának reális alapját Beck abban látja, hogy az egyének megszabadulnak a struktúráktól, s újra definiálhatják, újra kitalálhatják a politikát, s magát a társadalmat (1994: 177).

Ulrich Beck írásai – a fentiek ellenére – nem ritkán keltik azt a benyomást, mintha mind a jövő kockázataival, mind a premodern történeti múlt „atavizmusának” visszatérésével szemben tehetetlenek lennének. Amikor azonban a reflexív modernitás mint irányzat jelenik meg, Beck, Giddens és Lash közös kötetének irányadó előszavában a látszólag politikai tehetetlenségre ítélő bizonytalanságból éppen az aktív politikai program(ok) kimunkálásában látja a kiutat: „A társadalmi és természeti világot áthatja a reflexív emberi tudás, ez azonban nem vezet olyan szituációhoz, amelyben kollektíve sorsunk alakítói lennének. Inkább ellenkezőleg. A jövő kevésbé hasonlít a

múltra, mint eddig bármikor, és néhány alapvető vonatkozásban nagyon fenyegetővé vált. Nincs garantálva nembeli túlélésünk, még rövid távon sem. Mint kollektív emberiség, saját cselekedeteink követelménye ez. A »kockázat« fogalma központi helyet foglal el kultúránkban. Gondolkodásunknak nagyrészt »ha – akkor«-jellegűnek kell lennie. Mind kollektív, mind egyéni életünk legtöbb aspektusában rendszeresen úgy kell lehetséges jövőket konstruálnunk, hogy tudjuk: maga a megkonstruálásuk akadályozhatja meg, hogy realizálódjanak. Igen gyakran az irányításukkal való próbálkozás teremti meg az előreláthatatlanság új területeit... ..A változások újradefiniálják a reflexív politikai rend jellegét. Gyakorlati politikai következmények adódnak ezen témák elemzéséből... Eltérő diagnózisaink szerint más-más politikai alternatívákat tételezünk. Azonban mindhárman elutasítjuk a politikai akaratnak azt a bénultságát, amely oly sok szerző munkáiban tükröződik. A szocializmus csődjét követően semmilyen aktív politikai program számára nem látnak teret. Ennek az ellenkezője következett be. Éppen a fejlett reflexivitás világa, ahol a társadalmi formák megkérdőjelezése közhelyé válik, ösztönzi az aktív bírálatot...” (1944: VII, VIII).

A KOZMOPOLITA NÉZŐPONT

Legújabb írásaiban Beck egyre inkább a globalizáció társadalmi és politikai problémái felé fordul. 2000-ben publikált közel 500 oldalas monográfiájának címe „Hatalom és ellenhatalom a globalitás korszakában. Új világgazdasági közgazdaságtan”. A terjedelmes munka a világtársadalom, a világpolitika és a világgazdaság hatalmi struktúráit, szereplőit és konfliktusait elemzi. Leszögezi: *új tudományra* van szükség, amelyben, úgymond, az elavult nézőpontot olyan kozmopolita szemlélet váltja fel, amely a világot összefonódott egésznek, nem pedig nemzetek (nemzetközi kapcsolatok révén kapcsolódó) halmazaként látja és láttatja. Az emberi jogok politikáját egy *új intervencionizmus* legitimációs alapjának tartja.

A szakmai fogadtatás vegyesnek bizonyult. A mű részlemeinek méltatása mellett kemény bírálatok érik a közgazdasági alapokat, megkérdőjelezzik a fő tézisek újdonságát, többen nem tartják adekvátnak az analóg témákat kutató tudósok eredményeinek tekintetbe vételét. S végül, de nem utolsósorban: kritizálják Beck egyre inkább művinek tűnő, modoros, gyakran a megértést gátló stílusát.

Ulrich Beck gondolatai valóban gyakran drámaian túlzónak, provokatívnak tűnnek. Nem lehet azonban elvitatni tőle, hogy szintetizáló és innovatív megközelítésével átjárást teremtett a klasszikus társadalomtudományok és a relativizáló posztmodern szemlélet között. A *más modernitásról* adott elemzése és jellemzése nélkül nehezebben értenénk meg átalakuló, átmeneti állapotban levő civilizációk és társadalmaink összefüggéseit, azt, hogy a *ma* minőségileg különbözik a *tegnaptól*, de a *holnap* még inkább a *mától*.

Ulrich Beck munkásságának ismertetése során két szempontot követtem. Az egyik szempontom az, hogy az 1987-ben úttörőnek és ma már klasszikusnak számító „Rizikótársadalom” fontos munka, de egyrészt az azóta is több szinten zajló rendszerváltások, másrészt magának a szerzőnek a gondolati evolúciója miatt, ma már nem elégséges ahhoz, hogy a magyar olvasó – aki nem valószínű, hogy hozzájutott a kilencvenes években publikált érdemi folytatásokhoz – a *második modernitás* elméletéről megfelelő képet alakítson ki. Ezért választottam azt a megoldást, hogy a „Rizikótársadalomnak” mint első alapmunkának a fő gondolatait egy, az olvasót továbbvivő másik alapmunka – „A politika újrafelfedezése” – kontextusában ismertessem és egészítsem ki. A másik szempont szubjektívebb. Beck olvasása azért is reveláló volt, mivel a magyar politikai rendszer, a magyar pártok és törésvonalak fogalmi megragadásához közelebb vitt. Ezért – talán önkéntelenül is – azon összefüggésekre figyeltem oda jobban, amelyek – áttételesen, közvetetten persze – saját „magyar univerzumunk” értelmezése szempontjából számomra relevánsnak tűntek.

Elismerés illeti a Századvég Kiadót, hogy egy újdonságában is klasszikus német elméleti művel ismertette meg a magyar olvasót. Talán ez a recenzió ahhoz is hozzájárul, hogy előbb-utóbb további Beck-könyveket olvashatunk magyarul. A szerző igen sajátos, hol nehézkes, hol (szó)játékos stílusa igen kemény feladat elé állította a fordítókat, Berényi Gábort és Kerékygártó Bélát, amelyet jól oldottak meg.

JEGYZETEK

¹ A stabil törésvonalak cáfolatának ellentmondva, ezeket az ellentéteket a továbbiak során gyakran konfliktusvonalaknak nevezi.

² Sajátságos, hogy Beck, aki szinte minden tézisét eszmetörténeti kontextusba helyezi, nem tudatosítja ezen központi elgondolásának elméleti gyökereit. Tény viszont, hogy Beck vállalja a Frankfurti Iskola örökségét, amelynek kiemelkedő képviselői innovatív módon szintetizálták a neomarxizmust és freudizmust.

Lábjegyzetbe utaljuk azon észrevételeinket is, hogy Beck a *tér* dimenzióján túl nemigen utal az *idő* dimenziójára, a felgyorsulás jellemzőjére, amely megsokszorozza a határok eltűnésének elbizonytalanító hatását.

IRODALOM

- Beck, Ulrich 1986: *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt/Main: Suhrkamp Verlag.
- Beck, Ulrich 1993: *Die Erfindung des Politischen. Zu einer Theorie reflexiver Modernisierung*. Frankfurt/Main: Suhrkamp Verlag.
- Beck, Ulrich–Giddens, Anthony–Lash, Scott 1994: *Reflexive Modernisation*. Cambridge: Politiy Press.
- Beck, Ulrich 2002. *Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter. Neue Weltpolitische Ökonomie*. Frankfurt/Main: Suhrkamp Verlag.
- Beck, Ulrich 2003: *A kockázattársadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.

ABSTRACTS

KÖRÖSSÉNYI

??

ENIKŐ GYŐRI

HOW CAN THE HUNGARIAN NATIONAL ASSEMBLY PRESERVE ITS SOVEREIGNTY?

By approving Law LXI of 2002 the Hungarian National Assembly modified the Constitution, and by this it made our accession to the European Union possible from the point of view of public law. That amendment on the one hand settled the question of transfer of sovereignty and on the other hand it obliged the Parliament to pass a law on the role of the National Assembly after the entry into the EU. For the time being the Hungarian basic law has only said that the Government has to inform Parliament on EU matters, but it has not specified whether the legislature will be able to keep its exclusive competencies in making laws and whether it will be able to control the Government's activities in the EU Council.

In line with the provision of the Constitution, first at expert level, since September 2003 under the auspices of the Grand Committee of the National Assembly at political level talks started on how to specify the rules of co-operation between the Parliament and the Government. A draft law should be the outcome of these four-party talks, which, later, will be tabled to the National Assembly. As it is laid down in the Constitution, the law should be approved by two-third majority, and should enter into force at the latest on 1 May 2004.

Being a hot political issue, the author of the article oversees the role of national legislatures as such in the European Union.

She briefly examines the existing models, i.e. how these Parliaments control their respective Governments in EU issues, and sees what can be adopted in Hungary. Her conclusion is that none of the present models can be entirely applied to Hungary, but certain elements can be used. Taking into consideration the constitutional and political system, political culture, the importance of national identity and the workings of the Hungarian Parliament., she shapes the Hungarian model. Her hypothesis is that a medium-strong control could be effected and would suit best the Hungarian traditions, where the Parliament does not decide the negotiating mandate of the Executive, but it keeps the Government accountable to it and strictly controls its activities.

ISTVÁN BALOGH

ON POLITICAL RIGHTEOUSNESS

(OTFRIED HÖFFE'S POLITICAL PHILOSOPHY) PART II

In his theory of political justice Otfried Höffe focuses the attention on foundation of the legitimation and limitation of the power and expansion of modern state and law, which problems fall into the background of even such of outstanding contemporary philosophical conception as John Rawls' theory of justice. Höffe develops his theory in three logically connected steps. First he argues for his starting assumption, that the legitimation and limitation of the state simultaneously constitute the basic problem of the modern political philosophy. The justification is achieved by a critical analysis of the philosophical and juridical positivism and of the theoretical anarchism. The second step is the construction of a suitable basic structure which is generally qualified for performing the requirement of legitimation and limitation of the power and expansion of the state. Höffe argues that this basic structure must be a real construction, and that is the model of change, in contrast to the ideal construction of the classical and modern contract theories as well. The third step is the definition of the basic principles and characterization of the institutional system focusing on the human and basic rights for the legitimation and limitation of the power and expansion of the contemporary modern state.

Our study consists of two parts. The first part describes Höffe's basic theoretical position, that is the „practical metaphysics” and follows his critical arguments for the necessity of construction of the basic structure.

The second part provides a detailed analysis of Höffe's political theory of justice, from which some leading

considerations and starting points can be extracted for the foundation of the intercultural exercisable principles, predominately the human rights. Finally we are arguing, that Höffes invention, on the antropological level definable modell of change, can be interpreted as the kernel of a relation-antropology which can serve as the foundation for a reconsidered theory of justice.

TAMÁS FRICZ

THE OLD ELITE IN THE NEW DEMOCRACY IN HUNGARY

In the paper the author is in quest of an answer to the question what role the political, economic, and cultural elite groups of the old system, of the state socialist dictatorship play in the new democracy in Hungary. The basic issue of the paper is whether these groups were pushed into the background after the change of the system in 1989-1990, whether they had to endure some kind of being taken to task as it happened for instance, in the reunited Germany, or in the Czech Republic, or, on the contrary, the elite of the old system continues to play an active, decisive role, or even governs the ongoing processes. The approach of the paper is fundamentally that of political history and it is an analytical one, but also relies on the empirical research into the elites of the past years.

At first the writing attempts to clarify some theoretical issues related to the topic, primarily the one how the massive presence of the old elite, attached to dictatorship, can be approached, and whether there can exist any point of evaluation. Next the author studies the process of the change of the system, the relationship between the old and new elites, the return of the successor party twice to power and its causes, and the attempts of the two right-wing governments to alter power relations along an approach of political history and political sociology. He dwells not only on changes of the political power relations, but on those of the economy, culture and media as well during the past 14 to 15 years, and finally, some theoretical conclusions are also drawn.

GABRIELLA ILONSZKI

DOES ELITE CONTINUITY MATTER?

The article argues for a no. The transformation of the elite can be analysed from four perspectives: as personal continuity (or lack of it), as societal continuity (or lack of it), as structural transformation, and finally as changes in the elite

configuration. This latter dimension is strongly connected to the nature of the entire political system: it supports its consolidated and democratic character when consensually unified elites are in dominant positions.

The author finds that the nature of the elite configuration will answer the questions concerning the regime's low performance and peaking elite conflicts – the most topical issues in Hungary in the past years. While on the surface these problems seem to be connected to personal continuity, this cannot be positively proven. Rather, the whole elite configuration has to be reconsidered. In the process of systemic change it was generally agreed that an elite settlement took place. The author argues that this evaluation has by now been undermined: the actors, the range of issues and the political orientation of the major actors have changed substantially. Thus the elite settlement does not prevail.

Bringing two other elite configuration changes into the focus (the totalitarian Nazi regime's denazification stressing personal continuity and the Spanish elite settlement after the authoritarian period) the author argues that in Hungary neither of the two can be applied with success. Hungary represents a third type, that of post-totalitarianism, in which systemic change brought forward a quasi elite settlement. The leadership, representation and policy deficits that trouble the Hungarian political system and are connected to its low performance for some years cannot be tied to personal continuity issues, rather they have to be connected to the failure of the quasi elite settlement. An understanding of the need towards an elite convergence might ease the current tensions and difficulties.

GYÖRGY LENGYEL

THE CIRCULATION OF THE HUNGARIAN ECONOMIC ELITE IN THE 90S: SLOWING DOWN AND CLOSURE

The replacement of the Hungarian economic elite began before the systemic change. By economic elite it is meant those who can effectively influence the reproductive processes of the national economy with their decisions and are incumbents of relevant institutional positions. Top leaders of great enterprises, banks, economic ministries, as well as members of the economic committees of the Parliament belong here. The empirical surveys about the economic elite are from 1990, 1993 and 1998, which are compared with cadre statistics from the 1980s. The fluctuation of the Hungarian economic elite considerably grew in the latter half of the 1980s. In early 1990, before the elections, the rate of economic leaders promoted to

their posts within a year's time was nearly two-fifths. In the first half of the eighties the rate of such leaders sank below one quarter. Fluctuation was especially large in the ministries and banks. The new elite had novel features as regards its social profile. It was a younger and more closed social formation of higher social prestige than its predecessor. Yet it also had features reminiscent of the preceding elite. It still predominantly consisted of male diploma holders and former party members, although most of them had already quitted the party. Inquiring into where the post of an elite member was previously, one finds that over three-quarters had worked with the same institution or company earlier, too. This is in harmony with the preponderance of the continuous administrative career pattern. In the early phases of the careers, however, inter- and intrasegmental mobility was considerable. To a far greater degree than the average population, the new economic elite was ready to positively evaluate market experience, growing income differences and the meritocratic elements in the selection of leaders. As for the pace and depth of the replacement of the elite, compared to the marked changes in the late 1980s, signs of deceleration and closing down were discerned in the latter half of the nineties.

MÁTÉ SZABÓ

„PEOPLE” VERSUS THE „ELITE MOBILIZATION FRAMES IN HUNGARY BEFORA AND AFTER 1989

Elements of populism gained the momentum within Hungarian political discourse as follows;

-anti-establishment, anti-elite, anti „political class”,
nomenclature orientation

-going with the people, civil society, national and rural plus
ethnic community identity against the „alienated aliens”

-blaming the institutions as elections and parliamentarism,
which manipulated the „popular will”, the need for reviewing
electoral results or even to annihilate them and repeat the
elections

-new forms of organising, building an „Citizen's Alliances” (
Polgári Szövetség) with nation and civil society, where national
and religious symbols play a role, cultural and social
community building to establish hegemony beyond the sphere
of politics in other social subsystems

-remaking the form of the party giving momentum to the
spontaneously developed civic initiative's (polgári körök) on
the one hand, and dissolving the organisational identities of the
centre right parties within a common frame on the other hand.

These elements of populism emerged partly by recalling former experiences, structures and traditions of the anti-Communist dissent- analysed upon the lectures of István Csurka- or referring to Western center right party models in Germany(CDU as a Volkspartei) and Italy(Forza Italia) within Fidesz MPP in 2002. The latter development synthetised these elements already present within the campaign to a political strategy and organisational form within the May 2003 Fidesz party conference calling the party with the new name to express the organisational and strategical alterations within the identification logo a „Fidesz-Hungarian Citizen's Alliance”(Fidesz- Magyar Polgári Szövetség) of the civil society, nation and the center right parties under the strong leadership democracy model of Viktor Orbán and based upon the governing role of Fidesz. This idea of the hegemony of the right based upon one organisational form provoked political discussions, and is at the moment rejected by the two other still existing parties of the Right, MDF and MIÉP: However Hungarian electoral system is majoritarian character may establish the bloc of the right with the hegemony of the Fidesz-Citizen's Alliance , „Polgári Szövetség” despite of the political will of these parties.

Consequently, Fidesz as opposition mobilist party moved to the side of the „Euroscpticists” with the MIÉP, which rejected the Europeanisation, meanwhile MDF upheald its partisanship for the EU developed already earlier. What we may result, is that in Hungary there is an influent opposition party with right wing populist character, combining the tradition of the anti-Communist dissent with the new forms of populism in Western democracies. Fidesz this way will move on the equilibrium between populist mobilisation and democratisation and Europeanisation. First is a supply for its voters identified with the „citizen's”(polgárok) second is the demand from the EU, NATO and OECD countries, where Hungary seek for stable membership and support. At the moment the Left seems to be more successfully combining populism and Westernism, than the Right, but this may change under the uncalculable and unintended social consequences of EU accession or during the pressures of the so called New World Order of the USA, and than nationalism, populism from the Right could be the winning alternative with much less approval from the NATO and the EU.